

IRODALMI LELKÉSZPORTRÉK

Hit és Kultúra

8.

Sorozatszerkesztő

Nagy Károly Zsolt

IRODALMI LELKÉSZPORTRÉK

Szerkesztette
Szatmári Emília

Reñs

SRHE EGYETEMI KIADÓ

Sárospatak, 2025

Irodalmi lelkészportrék

Sárospataki Református Hittudományi Egyetem

Renius Egyetemi Kiadó

Sárospatak, 2025

Felelős kiadó

Dr. Enghy Sándor rektor

© Sárospataki Református Hittudományi Egyetem

© Renius Kiadó

© Szerzők, szerkesztők 2025

Lektorálta

dr. Kustár György

Nyelvi lektor

dr. Szatmári Emília

Idegen nyelvi lektor

dr. Óri Péter

Előkészítés, tördelés

Asztalos József

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben

Igazgató: Kapusi József

ISBN 978-615-5561-05-4

ISSN 1785-8895

Tartalomjegyzék

Szerkesztői előszó	7
--------------------	---

Tanulmányok

Dienes Dénes: Makkai Sándor: <i>Holttenger</i>	11
Balogh Judit: Bethlen Miklós emlékiratíró kancellár portréja Keresztúri Bíró Pálról	20
Fórián Andrea: Lelkészportrék Móricz Zsigmond novelláiban. Interdiszciplináris karakterelemzés LLM-alapú nyelvtechnológiával	37
Lapis József: Küzdelem a láthatatlannal: Móra Ferenc: <i>Istenkeresés</i>	87
Szatmári Emília: Szabó Magda <i>Freskó</i> című regényének lelkésszereplői	101
Varga Borbála Kincső: Apánk, Ábrahám Apa- és lelkészalakú úr Visky András <i>Kitelepítés</i> című regényében	134

Recenziók

Budai Gabriella: Krisztus boldog foglya: Gondolatok Szilágyi Sándor <i>Boldog rabságom</i> című könyvéről	169
Szatmári Emília: Kárász József: <i>A legátus</i>	183

*Legeltessétek az Istennek köztetek lévő nyáját,
gondot viselvén arra nem kényszerítésből, hanem örömet;
sem nem rút nyereszkesedésből, hanem jóindulattal;
Sem nem úgy, hogy uralkodjatok a gyülekezeteken,
hanem mint példányképei a nyájnak.
(1Pét 5, 2-3)*

Szerkesztői előszó

A lelkészi sors irodalmi megformálása nem csupán ábrázolás – értelmezés is

A kötet, melyet kezében tart az olvasó, a Sárospataki Református Hittudományi Egyetem *Irodalmi lelkészportrék* című kurzusához készült példatárként jött létre. Eredeti célja az volt, hogy inspiráló mintákat nyújtson a hallgatónak szemínáriumi dolgozataikhoz, és segítsen eligazodni a lelkészi karakterek irodalmi ábrázolásának gazdag világában. A benne szereplő, különböző terjedelmű és mélységű írások a tudományos munka több szintjéhez – a szemínáriumi dolgozattól a TDK-dolgozaton át a szakdolgozatig – szolgálhatnak modellként.

A tanulmányok a 17. századtól a 21. századig ívelő időszakból vizsgálnak epikus műveket, amelyek főszereplői vagy meghatározó karakterei klerikusok – döntően református lelképásztorok, de olykor katolikus papok is. A feldolgozott alkotások sora rendkívül sokszínű, kronológiailag a régi magyar irodalomtól a kortárs művekig terjed. A kötet a következő szerzőkkel és művekkel foglalkozik: Bethlen Miklós emlékirása Keresztúri Bíró Pálról, Szilágyi Sándor *Boldog rabságom* című hitvallásos visszaemlékezése, Móricz-novellák, Kárász József *A legátus* és Móra Ferenc *Istenkeresés* című novellája, Makkai Sándor *Holttenger*, Szabó Magda *Freskó* és Visky András *Kitelepítés* című regénye. A vizsgált alkotások a tényirodalom és a fikció széles spektrumán helyezkednek el: találunk közöttük valóságot leíró szövegeket és regényes fikciókat, de olyan műveket is, amelyek valóságálapjukat szubjektív, allegorikus vagy fikciós elemekkel gazdagítják. Külön érdekesség, hogy a szerzők közül Kárász József, Makkai Sándor és Szilágyi Sándor maguk is lelkészi végzettségűek, utóbbi kettő gyülekezeti lelképásztor, Makkai pedig egyházkormányzó is, ami különleges relevanciát és mélységet ad műveiknek.

A kötet értékét nagyban növeli a szerzői kör – egyetemi oktatók, hallgatók és egy középiskolai tanár – sokszínűsége. Ez a sokféleség a módszertani megközelítésekben is tükröződik: az irodalmi-poétikai elemzés mellett helyet kapnak egyháztörténeti szempontú írások, a mesterséges intelligencia nyelvi modelljeit alkalmazó újszerű szövegvizsgálatok, továbbá recenziók, olvasói reflexiók is. A módszertani sokszínűség lehetőséget teremt arra, hogy a tanulmányok túllépjenek a hagyományos tudományágak keretein, és interdiszciplináris párbeszédet indítsanak.

A kötet – úgy érezzük – túlnőtt eredeti célján és keretein, és nemcsak a hallgatónak, hanem minden, a téma iránt érdeklődő olvasónak szól. Szerke-

zetileg két fő egységre oszlik: tanulmányokra és recenziókra. A tanulmányok sorrendjét a terjedelem, ezen belül a szerzők nevének alfabetikus rendje alapján határoztuk meg.

Bízunk benne, hogy kötetünk gondolatébresztőként szolgál, és akár újabb tudományos vizsgálódások, akár személyes olvasmányélmények kiindulópontja lehet. Az irodalmi lelkészportrék témája gazdag és sokrétű, ami a munka folytatására ösztönöz. A jövőben a kutatás kiterjeszthető további klasszikus irodalmi művekre, továbbá prózaíró lelkészek, papköltők életművének teljesebb feltárására is.

Sárospatak, 2025. augusztus 7.

Szatmári Emília

TANULMÁNYOK

Makkai Sándor: *Holttenger**

Dienes Dénes

Makkai Sándor Erdélyben született 1890. május 13-án értelmiségi családban. Édesapja a Bethlen Kollégium tanára volt. Tizenhárom testvér között Sándor volt a legfiatalabb. Teológiát és bölcsészetet párhuzamosan hallgatott Kolozsváron, református lelkipásztor lett. 1926 és 1936 között erdélyi református püspök. 1936-ban Magyarországra költözött, ez a tette megrázta az erdélyi magyar közéletet. Tudós teológus, pedagógus, irodalmár – s amit kevesen tudnak – jeles festőművész. 1951-ben hunyt el.

1915-től két esztendeig volt lelkipásztor Vajdakamaráson – a regényben Virágos –, az erdélyi Mezőségen. *Holttenger* című önéletrajzi ihletettségű regényének bázisát itteni élményei adják.

A *Nyugat* 1937. évi 6. számában Passuth László – gyermekkorát ő maga is Kolozsváron töltötte – az alábbi gondolatokat fogalmazta meg a regény kapcsán:

„A Mezőségre új papot visz egy döcögő parasztszekér. A tájék arcára ráfagy a rémület, mint Vincent van Gogh didergő szépia-bokraira, az őszi esőktől felhólyagzott anyaföld magábaszívja a kerékagyat s köröskörül tengerre dagadtn állja el a jövővény előtt az utat.

* A tanulmány az Újszászy Kálmán Református Örökség Kutatóintézet támogatásával valósult meg.

Ami ezen a mozdulatlan vadvízen túlesik, az a legősbibb erdélyi kisvilág. Egymásba barázdált nemzedékek vívják itt századok óta a maguk szívós, engesztelhetetlen közelharcát. Kereszt, kakas, vagy pravoszláv misemondás hite épűg szétveti őket, mint egymást fojtogató szűkös földsávjaik, melyek tagosítás nélkülű aprózódtak fel az egykori jobbűg-telkeik helyén. Minden falu más faji képletet mutat, egyik még a honfoglalás jogán birtokos kisurak telepítése, másika paraszt-tű vedlett armalistűk szegénysora. E gazdag rétegezetsűgű magyarok közt kűszik végűg a zűrt faji egysűgű, tagozatlan román folyondűr. A fajok e parűnyi katlanában aprű, falusi koncokűrt patriarkűlis, rűg-telepes zsidűk birkűznak nyers, keménysűzűű őrműnyekkel, műg minden faluvűge gyanűs fertűlyaiban cigűnűnyűpek primitűv, idegen ethnosza ver gyűkeret.”¹

Makkai művét többnyire társadalmi regűnyként tartja számon az irodalomtűrtűnet. Azon irodalmi művek közű tartozik, amelyekben a szerzű a magyar realizmus kíméletlen ileslűtűsűsűvű a 20. szűzad eleji magyar falu megoldás után kiűltű, uestűtű probléműit tárja a nyilvánossűg elű, igen hatűrozott lűpűst tűve a valűsűgos magyarsűgismert felű is. A kisebbsűgi sors uestűtű kérdűsei még bonyolultabbű és feszűltűsűggel teltebbű teszik a tűlűlűsi stratűgia megtalűlűsűsűnak nehűz útűjtű. Miutűn az írű reforműtus lelkipűsűztor, a falu vilűgűba jelentűsen beűgyazűdott reforműtus egyhűz helyzetűre és szerepűre is fűny vetűl. Bennűnkűt jelen sorok keretei közűt elűsűsorban ennek a fűnynek a szűnei uestűkelnek: az egyhűzkűp űbrűzűlűsa és regűnybeli uestűkelűse.

Dr. Katona Lűszlű frűss diploműs reforműtus lelkipűsűztor kűlfűldi tanulműnyűtra kűszűl, de kűzbeszűlű a hűborű, vűrnia kell. Tűbori lelkűszű szolgálatra alkalmatlan gyenge fizikuma miatt a frontra nem mehet, uestű a pűspűk vallűstanűrrű nevezi ki, egyelűre átmeneti idűre. Műr ezen a ponton, a regűny kezdű lapjain vilűgűssű vűlik, hogy az új lelkűsznemzedűk perspektűvűjűban az elműleti tudoműnyossűg szembekerűl a hagyoműnyos, kegyessűgi szempon-tokat hangsűlyozű gyakorlati teolűgiai megkűzelűtűssel. Csak semmi modern teolűgia² – hangzik el a kinevezűskor az idűű pűspűk tanűcsa, Isten helyett nem valű az uestűben bizakodni. Az ifűű tudűs azonban azon az állűsponton van, hogy a modern bibliakritika a hit lűnyegűnek tisztűbb felfogűsűra vezet, segűti a 20. szűzad emberűt az egyhűzhoz valű visszatűlűlűsűban. Ha a Bibliűrűl lehűmozzuk a legendűs elemeket, elhűrűtűjuk azokat a gűtűkat, amelyek a modern embert tűvol tartűjűk a hit lűnyegűtűl. Ezzel a pedűgűgiai optimizmuslű vűgott neki a reműny-

1 PASSUTH Lűszlű: Holttűnger: Makkai Sűndűr kűnyve, *Nyűgat*, 1937/6. 447.

2 MAKKAI Sűndűr: *Holttűnger*, Rűvai kiadűs, Budapest, 1936. 6. URL: <https://mek.oszk.hu/10800/10875/10875.htm> (2025. 07. 23.)

teljes jövőnek. Az a friss tapasztalata sem zavarta túlságosan, ami rövid ideig tartó vallástanársága során csak erősödött, hogy a református egyház idősödő vezetői mélyen konzervatív álláspontot képviseltek a teológiában éppúgy, mint a pedagógiában, mintha a jelen elmaradottságának fenntartásában volnának érdekeltek. A bikahangú esperes például elhitette magával, hogy az ifjú nemzedék rajong érte, a teológiai professzoroknak, vagyis valójában a tudománynak örök ellenségeként határozta meg önmagát, ennél fogva prédikációi unalmas közhelyek gyűjteményei voltak, ezért a tartalmat, az üzenetet a hangerővel pótolta. De dr. Katona nemzedékbeli lelkésztársai között is a kisebbséghez tartozott, azok közé, akik mindenben a szellemet, a tudományt keresik, s ennek alapján a megoldásokat. A többség, még ha tehetséges is egyes tagjaiban, lomha közönnyel viseltetett a szellem követelményeivel szemben. Ezért idomultak a környezetükhöz, nem akarták a gyülekezeteket a szellemi megújulás útjára vezetni, az elmaradott állapotokon változtatni nem igyekeztek, legfeljebb a saját helyzetük könnyítésén fáradoztak. Milyen büszke volt például az esperes, hogy a sárból küzdötte fel magát a városi parókiába. A fiatal lelkészek előtt ez adta meg tekintélyének lényegét. Életfilozófiáját sokan osztották is közülük, amennyiben a külföldi tanulmányokat is végző tudós teológusokat nem tartotta alkalmas népvézereknek, mert a népet nem ismerik, s „nyavalyás német elméletekkel”³ akarják traktálni az embereket. Akadtak követői abban a gyakorlatában, hogy a tudományt a Teológián felejtette, még a héber bibliáját is elásta a papi vizsga után az iskola kertjében, jelképesen kifejezve, hogy a gyakorlati pályán semmiféle elméleti teológiai tudomány kísértésébe nem fog beleesni. Nagy tudomány a falusi papság, fiaim⁴ – mondogatta ifjú szolgatársainak. Erős, érces hang, tekintélyes termet, nyájasság a parasztok iránt – a többi jön magától. Talán soha nem írt saját igehirdetést, hanem megtanulta általa neves szerzőknek tartott igehirdetők üres frázisokkal teli prédikációit, főleg azokat, amelyek könnyeket is kicsaltak a hallgatóság szeméből. Ennyi elég is volt a szellemi életből. Csak ríkasd meg őket, s a hangodat ne kíméld – ez volt László számára is a legfontosabb gyakorlati tanácsa.

Dr. Katona László a beiktatási istentiszteleten szembesült először a tradíciók között élő falusi egyházi világgal. A fehér falú templomot, bár zsúfolásig megtelt néppel, ridegnek találta. Az ülésrend és a hagyományos ünnepi öltözködés nem annyira a nép méltóságát, mint inkább a megrögzött szokásokhoz való öntudatlan ragaszkodását demonstrálta. A gyülekezeti éneklés a minden méltóságot nélkülöző liturgiai igénytelenség mintapéldája volt. Az „orgona

3 Uo. 19.

4 Uo. 20.

felhördült”, „nagy keservesen nekiindult a Te benned bízunk meredekjének”.⁵ A gyülekezet egyes tagjai mindenáron túl akarták harsogni a többieket, cikornyás egyéni szólamokkal igyekeztek kitűnni a vontatottan éneklő, nem Istent dicsérő, hanem saját magát szórakoztató gyülekezetből. Makkai regényben festett egyházképének ez a sajátosan és tömören, de minden bizonnyal realiztikusan ábrázolt liturgiai jelenség az egyik legsötétebb tablója.

A falu megismerése során egyre erőteljesebben érelődött meg az ifjú lelkipásztorban a néppel való szolidaritás érzése. Nem nyomort látott, hanem nyomorúságos elmaradottságot minden tekintetben: kulturálisan, szociális tekintetben, életfelfogásban, a perspektíva hiányában, azaz a modernizáció iránti teljes igénytelenségben. Megdöbbenette az is, hogy az „urakat”, tulajdonképpen a faluval valamilyen viszonyban lévő felső középosztályt, mennyire nem érdekelte a paraszti világ helyzete. Ugyanakkor meggyőződésévé vált, hogy a változás, a megújulás munkálásának az élére kell állnia a lelkipásztornak. Rövid idő alatt részletes program víziója bontakozott ki lelki szemei előtt: a népet fel lehet és fel is kell emelni lelki és anyagi eszközökkel. Vallotta, hogy ez a szándék elidegeníthetetlen része a lelkipásztori hivatásnak. Az „isteni részvét” nem lehet idegen a pásztortól, mert örökké a fülébe cseng az átok alól felszabadító isteni szó: szánaokozom a sokaságon (Mk 8,2). Ez pedig nem csak prédikálásra, de cselekvésre is ösztönöz. A prédikálással kezdődik, mert a népet fel kell emelni a magasabb szellemi világba, ami felébreszti benne a változás igényét. A változás gyakorlati megvalósulásában is aktívan részt kell vennie a falu papjának. A gyakorlati megvalósulás párhuzamos úton jár: hitépítés és ismeretterjesztés.

Ebben a nemes elhatározásban társként kínálkozhattak volna a hasonló helyzetben szolgáló lelkipásztorok. Virágos fiatal, tudós papja azonban megdöbbenve látta, hogy kollégái a szellemi igénytelenség mintapéldányai. Nem művelik a lelkipásztori tudománynak egyik ágát sem, nincs semmiféle víziójuk a gyakorlati lelkési munka kiteljesítése tekintetében. A megcsontosodott tradíció silány kenyerét eszik, s ezzel táplálják gyülekezeteiket is. Lelkési kört szervez, s rendszeres találkozósaik alkalmával igyekszik kollégáit bevonni a tudományművelésbe azzal a szándékkal, hogy a szellemi élet ösztönző erőként hasson hivatástudatuk megújulására.

Erdélyben nagy hagyománya volt a patrónusi rendszernek. A földbirtokosok századokon át nyújtottak anyagi segítséget a gyülekezeteknek, védelmet a lelkipásztoroknak, s igen gyakran példás kegyességi életükkel mintát is adtak a híveknek. A patrónusi rendszer formálisan megmaradt, de a 19. század során, a teológiai liberalizmus jelentős befolyása nyomán, szinte teljesen kiüresedett

5 Uo. 39.

ez a hagyományos szerep. Dr. Katona László keservesen tapasztalta azt a rideg távolságtartást, ami megmutatkozott a patrónusok részéről a megújulás ügyét illetően. A paraszti sorban élő reformátusokat tulajdonképpen megvetették, spirituális igényesség hiányában a gyülekezeti élet sem érdekelte őket.

A sok keserves tapasztalat betetőzése volt, amikor a falu válsághelyzetében – járvány idején – az ifjú lelkipásztor arra döbbsen rá, hogy gyülekezete meghallgatja ugyan rendszeresen a templomban, dicséri is prédikációit, a személyes lelkigondozást sem utasítja el, de valójában nem hallgat a papjára. Miután a közösség álláspontjával szemben dr. Katona László az orvos mellé állt a járvány hatékony kezelése ügyében, a gyülekezet ellenségének tekintette, urak barátjának minősítette. A közösség ezzel nyilvánvalóvá tette, hogy a nagy megújulási kísérlet iránt is közömbös, abból éppúgy nem kér, mint a papjából.

A *Holttenger* a lényeges pontokon határozott azonosságokat mutat Móricz Zsigmond *A fáklya* című regényével. A végkifejlet Makkainál is teljes kudarc, viszont ez személyes tragédiával nem jár – Matolcsy Miklós lelkész tragikus körülmények között meghal Móricz műve végén – Katona László-Makkai Sándor jelentős egyházi pályát fut be később. Móricz regényének zárásából hiányzik a perspektíva – elvégeztetett, de semmi sem tisztázott –, viszont a *Holttenger* ad némi reménységet a jövőnek: bár az utcán már román katonák masíroznak, a lelkész-tanítónő házaspár kisfia a karácsonyfának örvendezik. Majd talán a jövő nemzedék...

A *Holttenger* 1936-ban jelent meg, éppen abban az évben, amikor Makkai Sándor feladta a kisebbségi sors küzdelmeit, elhagyta Erdélyt, és áttelepült Magyarországra. A következő esztendőben *Nem lehet* címmel egy esszét jelentetett meg a budapesti *Láthatárban*, mintegy választ adva sokakat botránkoztató lépésére: „szolgasorsban, lefokozott életformák között hosszú időig el lehet tengődni, de nem lehet fejlődésképes nemzeti életet élni, ez pedig az új Európában annyit jelent, hogy nem lehet embernek lenni”.⁶ A *Holttengert* is lehet egyfajta magyarázatként értékelni: egy vezető értelmiségi, református püspök, a kisebbségi sorsban élő erdélyi magyarság nagybefolyású személyisége feladja a küzdelmet, erre a lépésre azonban – egyebek mellett – maga a közösség (is) kényszeríti, mert nem tud vagy nem akar vele együtt mozdulni a megoldást nyújtó megújulás felé. Elsősorban a felelős értelmiségi kudarcos tapasztalata

6 Horváth Sz. Ferenc: A Nem lehet vita háttere és ideológiai összefüggései, *Látó Szépirodalmi Folyóirat*, 18. évf. 3. sz. (2007. március) URL: <https://epa.oszk.hu/00300/00384/00047/631.html> (2025. 07. 23.)

mindaz, amit dr. Katona László lelkipásztor megél: a közösség éppen lelkiekben-szellemiekben nem tud/nem akar elindulni a felemelkedés útján. S miután református püspökről van szó, megkerülhetetlen a feltételezés, hogy maga a református egyház is ilyen mozdulatlanságba csontosodott közösség: holttenger – olyan közeg, amiből hiányzik a magasabb rendű élet feltétele.

A mezőségi holttenger a Trianon utáni erdélyi magyarság helyzetének előképeként jelenik meg a regényben. Ebben a tájegységben már emberemlékezet óta kisebbségben él a magyar etnikum, éppen református földesurak által betelepített pravoszláv románok között. Az itteni magyarság társadalmi életének legfontosabb intézménye a református egyház. A pedagógusokkal együtt, de tőlük hangsúlyosabb szerepben a lelki-szellemi élet vezetői a lelkipásztorok. A valóságban az egyház olyan, mint a nép, holott az ideális helyzet az volna, hogy a nép legyen olyan, mint az egyház. Ezért az egyház közösségépítő, közösségformáló szerepe felértékelődik. A nem spirituális területeken is meghatározó jelenlétet kell megvalósítania. A passzivitásba sülyedő helyzetértékelésében pusztán a panaszig jutó közösséget aktivizálnia kell: cselekvő módon vegyen részt sorsának alakításában. Ugyanakkor a református hitvallási keretek között élő magyarság életében a református egyház a magyarság kulturális és nemzeti azonosságtudatának megőrzésében, erősítésében kulcsszerepet játszik. Reformátusnak lenni és magyarnak lenni tulajdonképpen ugyanazt jelenti ebben az összefüggésben. A hit, közösség, megújulás nagy hármásában a túlélési stratégiának a református vallásgyakorlás az egyik pillére.

A regény nagy kérdése, hogy tudatában van-e ennek az egyház és felkészült-e erre a rendkívüli hivatásra. Makkai látásában, a század elején, egyáltalán nem ideális a helyzet. Üres tradíciókra, jobb esetben lelkiségi megfontolásokra hivatkozva a lelkipásztorok nem fordítanak kellő gondot a folyamatos szellemi életre. Ez a legfőbb oka annak, ha az egyház botladozik és lemarad hivatása betöltésének rögs útján. A *Holttenger* lelkipásztor főhőse a szellemi megújulást elsősorban a filozófia és a teológiai liberalizmus bibliakritikáján nyugvó teológiai szintézis talajáról kívánta elindítani lelkész társai között. A fiatal Makkai tudomány iránt érdeklődő nemzedékének volt ez az álláspontja, ami az akkor újkeletű vallástudomány művelésében öltött testet. Később Makkai álláspontja némiképp változott, üdvözölte Tavaszy Sándor 1932-ben megjelent *Dogmatikáját*, amely a vallástudományt hátrahagyva visszaérkezett Kálvinhoz, ugyanakkor eljutott a dialektika teológiához (Karl Barthoz). „Dogmatikáját az az őszinte és alapvető törekvés tölti el, hogy az összes kérdést egyedül az Ige, a Kijelentés vilá-

gításában lássa és láttassa meg” – írja Tavaszy művéről.⁷ Ez a pozitív fogadtatás elsősorban a Kálvin-reneszánszának szólt. Makkai Sándor határozottan képviselte és ösztönözte is az egyháztársadalmi kiteljesítését a modern Kálvin-recepciónak. A református értelmiségnek szánt munkájában így foglalt állást:

„A vallás a maga tartalmának értelmi kifejezésében és az értelmi világkép vallásos átsugárzásában először világnézetté lesz, és ebben elvileg biztosítja Isten uralmát a világ felett. [...] Ilyen vallás, ez a vallás a kálvinizmus. Ez azt jelenti, hogy a kálvinizmus a kifejlett vallás. A maga vallási és egyházi közösségéből elsősorban mint kálvinista világnézet lép a világba s veszi fel a harcot azokkal a világnézeti típusokkal és irányzatokkal, amelyek mind ezért az elvi világaluralomért versengenek, hogy ennek alapján aztán a gyakorlati uralmat is megszerezhessék.”⁸

Makkai a szétszakított magyar reformátusság összetört öntudatának újjáteremtését remélte ettől a programtól. Teológiai szempontból azonban ingoványos talajra lépett, mert minden világnézet alkalmas arra, hogy valláspótlékká váljon – állapítja meg Török István, ugyan konkrét utalás nélkül, de nyilvánvalóan feltételezve, hogy olvasói ismerték a főként holland gyökerekből táplálkozó „történelmi kálvinizmus” mozgalmát.⁹ Jelen esetben maga a program – az öntudatos kálvinizmus –, a maga gyakorlati megvalósulásában azt a nemkívánatos esélyt hordozta magában, hogy beférkőzik az egyén és Isten közé. Ettől kezdve a református ember nem Istentől kér életprogramot, hanem valójában elszakad az „élő víztől” – hogy bibliai kifejezéssel éljünk –, és világnézete révén jut kész – vagy annak vélt – megoldások birtokába.

Ha már utaltunk Móricz regényére fentebb, föltétlenül meg kell azt is jegyezni, hogy neves realista írónk 1906-ban beiratkozott a budapesti Teológiára. Elsődleges motivációja a szekularizáció térhódításának megtapasztalása volt. „Az emberiség történetében nem volt több olyan korszak, amelyben minden egy év oly óriás tömegeknek pusztította volna el vallásos hitét, mint a mi életünk esztendeiben történik.”¹⁰ Miért van ez, és mi a kivezető út? Móriczot ekkor elsősorban bibliakritikai kérdések érdekelték, s Biblia-tanulmányozása

7 MAKKAI Sándor: Református Keresztyén Dogmatika. Dr. Tavaszy Sándor könyve, *Református Szemle*, 1932. 163–169.

8 MAKKAI Sándor: Öntudatos Kálvinizmus. A református magyar intelligencia számára, Cluj-Kolozsvár, 1926. 53.

9 TÖRÖK István: *Dogmatika*. Amsterdam, 1985. 8.

10 VARGHA Kálmán: Móricz Zsigmond fiatalkori tanulmányai, *Irodalomtörténet*, 48. évf. 4. sz. (1960). 249.

vallásfilozófiai megközelítésű volt.¹¹ Ugyanez jellemezte a kolozsvári, tudomány iránt érdeklődő teológiai hallgatókat is ebben az időben. Talán nem túlzás azt vélelmeznünk Makkai és Móricz teológiai érdeklődésének analógiája alapján, hogy a magyar református értelmiség egyes jeles tagjai vallástudományi alapon igyekeztek választ adni a szekularizáció által felvetett nagy kérdésre, hogy tudniillik milyen szerepe lehet a református egyháznak ebben az új helyzetben általában a társadalom, közelebbről pedig a magyarság életében. Móricz arra jutott, hogy a vallás szerepe nem szűnt meg a modernitásban, csak szűkebb térre szorult vissza, mivel elvesztette világmagyarázó jellegét. Tehát egyházra is szükség van. De milyen egyházra? Néhány évvel később, a *Nyugat* hasábjain már így nyilatkozott: „A magyar protestantizmus problémáját senki sem értheti meg, aki teológiai vagy morális, vagy teoretikus filozófiával akar hozzáférközni.”¹² Móricz ebben a tanulmányban lesújtóan vélekedik a református lelkészi karról. Az lesz lelkész, aki „életharcra”¹³ képtelen. Az életre képzést sem kap, ezért a nép elidegenedik tőle, ennél fogva a református egyház el is fogja veszíteni a híveit. Modern lelkészképzés kell, ahol nem „teológiai szecskát vetnek a papnövendékek elé”,¹⁴ hanem népvezéreké nevelik őket, ők menthetik meg egyházukat s benne népüket. Móricz látásában a korszerű református lelkész nem teológus többé, hanem inkább szociológusba oltott politikus. A *Holttenger* Katona Lászlója nem merészkedik ilyen messzire a „lelkész-kritikában”, de abban mégis közel áll Móricz álláspontjához, hogy a közéleti kérdések területén kiemelten fontos gyakorlati szerepe van a papnak.

A 20. század végére kiérlelődött református teológiai álláspont szerint a *Holttenger*ben is megjelenő – Móricznál radikálisabban érvényesülő – szellemi/tudományos törekvés református talajon zsákutcának bizonyult. Ma még érvényesnek tekinthető az a látás, különösen Barth teológiájának nézőpontjából tekintve, hogy az egyháznak semmiképpen nem lehet elsődleges küldetése a társadalmi kérdések gyakorlati vitele vagy a népnemzeti ügy ápolása. Másodlagos formában azonban természetes módon érvényes lehet ez a törekvés, hiszen a magyar reformátusság a saját nyelvi-kulturális, társadalomformáló hagyományaira építkezve hirdeti az evangéliumot. Ugyanez érvényes a lelkipásztori hivatásra is. A lelkész nem népművelő, nem közösségszervező, mégis Isten igéjének hirdetőjeként műveltséget is közvetít és közösséget is épít. Profétai

11 Az *A Fáklya*-ban Matolcsy Miklós szájába adva Móricz, népszerűbb formában, elő is adja Biblia-tanulmányának egyes részleteit. A tanulmány az *Athenaeum* 1907-es és 1908-as évfolyamában jelent meg.

12 MÓRICZ Zsigmond: A magyar protestantizmus problémája, *Nyugat*, 1913/16. 209.

13 Uo. 214.

14 Uo.

küldetésében pedig úgy vesz részt a politikai életben, hogy Isten igaz Igéjének szellemében kritikusan közelít meg társadalmi-politikai ügyeket. Semmiképp sem cserélheti fel viszont sem az eszközöket, sem pedig a célt: Isten országát építi az Ő akarátának keresésével és hirdetésével. Ha ez a feltétel teljesül, a társadalomépítő szolgálat és magyarságmegtartó munka nem válik pótcselekvéssé.

A *Holttenger* jelentős kulcsélménye, hogy a lelki vezető és a közösség között – valahol félúton – elveszett a „szent bizalmi kapcsolat”, amelynek hiányában a gyülekezet nem érzi egzisztenciálisan fontosnak a lelkipásztor által közvetített üzenetet, legyen az bármilyen természetű, spirituális, életvezetési vagy közéleti meghatározottságú. Lényeges lenne tisztább képet kapnunk erről a félútról: mikor, hogyan, milyen folyamatok között ment ez végbe, mennyiben írható ez a ma is létező helyzet a szekularizáció számlájára, illetve, milyen felelőssége van ebben a mindenkori lelkipásztornak, s leginkább az ún. hivatalos egyháznak. E dolgozat jellege nem engedi meg, hogy a kérdésfelvetésen túl részletekbe menő elemzést adjunk, s a kereteket szétfeszítené a pusztán lelkipásztori tapasztalat alapján megfogalmazott, s így a történeti mélyfúrásokat értelemszerűen nélkülöző válaszadás is. De azt mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy Makkai regénye ebben a tekintetben nem vesztett aktualitásából, korunk református egyházának válságtünetei nem kis részben ebben az általánosan rögzült valóságban gyökereznek. Végső soron, ne takargassuk, nem tudjuk hitelesen megszólítani az embereket ma sem. Legalább azt tegyük meg a különböző intézmények halmozása közben, hogy Makkaihoz vagy éppen Móriczhoz hasonlóan elgondolkodunk a kérdés fölött.

Sándor Makkai: *Dead Sea*

The novel raises several questions: Does the pastor have a role to play in finding practical solutions to social problems? Can preaching the gospel be linked to reforming the living conditions of the local community? Is a church operating within traditional theological frameworks capable of reaching out to secularized people? What role do the church and pastors play in the life of a national community living in a minority situation? Ultimately, do intellectuals responsible for the community have a role to play in the field of religion in solving social issues?

Bethlen Miklós emlékiratíró kancellár portréja Keresztúri Bíró Pálról*

Balogh Judit

A kora újkorban Európa-szerte egyre általánosabbá vált az írni-olvasni tudás.¹ Ugyanezt találjuk a kora újkori magyar történelemben. A három részre szakadt Magyar Királyságban számos főúr, sőt polgári rendű ember kezdett írni, olvasni, és ennek következtében számos, úgynevezett egodokumentumot hagytak maguk után. Többen írtak emlékiratokat, folytattak kiterjedt levelezéseket, némelyek naplót vezettek. Az Erdélyi Fejedelemség területén különösen sok emlékirat készült, a magánlevelezések egy jelentős részét pedig a mai napig nem tártuk fel. Mivel éppen ez a korszak volt a reformáció időszaka is, a magánírásbeliség különböző műfajaiban született művekben a szerzők bőségesen reflektáltak az egyházi változásokra.

Az Erdélyi Fejedelemségben a 17. század folyamán az unitárius Székely Mózes nagyon rövid fejedelemségét kivéve református fejedelmek uralkodtak, akik áldozatos patrónusai voltak az egyháznak. Az erdélyi elit többsége is református volt a fejedelmekhez hasonlóan, akik maguk is adomá-

* A tanulmány az Újszászy Kálmán Református Örökség Kutatóintézet támogatásával valósult meg.

1 HAJNAL István: Írásbeliség és fejlődés, *replika* 30 (1998. június): 195–210.

nyokkal támogatták a református egyházat. Az elit tagjai természetesen tartottak udvari prédikátorokat is, és általában is közeli kapcsolatot ápoltak a lelkészirakkal. Ezek a kapcsolatok olyan természetesek voltak, hogy az egodokumentumaikban viszonylag kevés részletesebb lelkészportrét találunk. A 17. századi erdélyi emlékirat-irodalom kiemelkedő alkotásában, Bethlen Miklós kancellár önéletírásában azonban a kor átlagához képest jóval több reflexiót olvashatunk azokról a lelkészekről, akikkel közelebbi vagy távolabbi kapcsolatba került. Bethlen Miklós az apjához hasonlóan nagyon mélyen kötődött a református egyház lelkészeihez, és többségüket nagy tisztelettel vette körül. Közülük is különleges helyet foglalt el az a lelkész, pedagógus, aki talán a legfontosabb életkorában volt a mestere, Keresztúri Bíró Pál.

Bethlen Miklós kancellár, emlékiratíró családja és kapcsolódása a kor református lelkészeihez

A híres Bethlen család bethleni vagy kisbúni ágából származott, azaz nem abból az ágból, amihez Bethlen Gábor erdélyi fejedelem tartozott. Apja, Bethlen János történetíró, udvarhelyszéki főkapitány és erdélyi kancellár, fejedelmi tanácsos volt.² Nagyapja, Bethlen Farkas maga is fejedelmi tanácsos volt,³ valamint az udvari lovashadak kapitánya és Kükküllő vármegye főispánja.⁴ Bethlen Farkas elsősorban igazi katona volt, akit a háborúkban mutatott erényei miatt tiszteltek. Felekezetét tekintve unitárius, így a kis Bethlen János is unitárius lett. Anyja, Kemény Anna, Kemény János későbbi fejedelem féltestvére, ekkor már református volt. A kis János kétévesen veszítette el az apját,⁵ anyja pedig ezt követően Szentmártonmacskási Macskási Ferenchez ment feleségül 1620-ban. Macskási Ferenc Bethlen Farkashoz hasonlóan udvari kapitány volt, később Fehér megye főispánja lett.⁶ Kemény János úgy jellemezte Macskásit, hogy „Deáktalan, de jeles tökéletes magyar, által ember s vitéz ember, nagy főember is vala”⁷. Talán ez lehetett az oka, hogy a fiát neveltette ugyan, de nem küldte külföldi akadémiákra. A református nevelőapa azonban nagy gondot fordított arra, hogy az

2 BETHLEN János, *Erdély története 1629-1673*, ford. P. Vásárhelyi Judit, utószó és jegyz. Jankovics József, Bp., 1993.

3 LÁZÁR Miklós: *Erdély főispánjai 1540-1711*. Bp. 1887. 79-80.

4 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540-1690*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet 6. Budapest, 1980). 24.

5 EOE 7. 37.

6 Kemény János udvari vicekapitánynak írja: *Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása*. Kiadta Szalay László. Pest, 1856. „ő leven udvari és mezei vicekapitán s generális;” 203.

7 KEMÉNY János: Kemény János önéletírása. in V. Windish Éva (szöveggondozás és a jegyzetek): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 16.

unitáriusnak keresztelt gyámfia konverzióját elősegítse. A gyulafehérvári akadémiaára küldte Bethlen Jánost, akit a kiváló pedagógus, Keresztúri Bíró Pál tanított.⁸ Bethlen Jánost, akit egész életében jellemzett a konvertita neofiták buzgalma, a párválasztásban is a felekezeti tudatosság vezette. A missziós lelkű Váradi Miklós, ekkor már kolozsvári református kereskedő Borbála nevű unokáját vette feleségül. Az öreg, tekintélyes Váradi Miklós az akkor még unitárius többségű Kolozsváron a saját házát ajánlotta fel a református istentiszteletek helyszínéül.⁹ Bethlen Miklós tehát már egy felekezeti rendkívül tudatos családba született, amelynek szoros kapcsolata volt több református lelkésszel, és elkötelezett patrónusa volt a református egyháznak. A cseperedő Bethlen Miklóst kezdettől református tanítók, lelkészek nevelték. Önéletírásában az első nevelőjeként Naményi Mihályt nevezte meg, aki 1649-től házitanítóként oktatta őt. Naményi, akinek a nevében Vásárosnaményt sejtethetjük, később prédikátorként működött Marosvásárhelyen, és maga Bethlen is megjegyzi, hogy annak ellenére lett első prédikátor Marosvásárhelyén, hogy nem tanult külföldi akadémiákon:¹⁰ „Első mesterem volt Naményi Mihály nevű, ki annakutána híres prédikátor volt, Marosvásárhely első prédikátorságában hala meg, noha academicus nem volt; én mind holtig szerettem, becsültem, ő is az atyámat, engemet és egész házunkat. Anno 1678. az atyám teste felett prédikálván, akkor virágzó ellenségeinek büntetéseket megjövendőlte, alig hogy rosszat nem ejtének rajta érette, de azután ugyancsak bételék, még pedig némelyiken hamar; ő tisztességes értékre is kapott vala.”¹¹ Naményi Mihályt, aki 1660-tól volt a marosvásárhelyi Vártemplom prédikátora,¹² megbecsülte Bethlen János és fia, valószínűleg támogatták is. Az iránta érzett tisztelet és megbecsülés jele volt az is, hogy Bethlen Miklós felkérte, hogy az apja temetésén prédikáljon. Ezt követően a gyermek Bethlen Miklós nevelését az apja Keresztúri Bíró Pálra bízta, aki már a gyulafehérvári kollégiumba kerülése előtt is irányította az ottani tanulmányait úgy, hogy még két házitanító segítette ebben. A fiatal Bethlen Miklós végül 1652-ben kezdte meg a tanulmányait Gyulafehérváron, és ettől kezdve az idősebb Keresztúri Bíró Pál lett a mentora, szinte második apja.

8 DIENES Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?-1655)* (Sárospatak, 2001). passim.

9 Bethlen Miklós azt írja erről, hogy „Kolozsár egészen unitaria város volt, s az az első Váradi Miklós vitte bé először a reformata religiót Kolosvárra, annak a házának a kapuja közti volt a legelső reformatum templom Kolosvárott, onnat vitte osztán az Isten elébb” Bethlen Miklós önéletírása. in V. Windish (szerk): i. m., 489.

10 Uo. 530.

11 Uo..

12 FARCZÁDY Elek: A marosvásárhelyi református egyház vázlatos története, in Medvigy Endre (szerk): *Marosvásárhely és vártemploma*. A Ráday Gyűjtemény tanulmányai. 3. Sorozatszerkesztő Benda Kálmán. Budapest, 1990. 72.

A kapcsolatukat ugyan Jankovics József és Dienes Dénes is megemlítette, ennek a kapcsolatnak a nagyon is bensőséges voltával, érzelmi dimenzióival ugyanakkor egyikük sem foglalkozott. Noha csak három esztendő adatott számukra a közös munkához, Keresztúri tevékenysége és egyénisége, tanári példája alapjaiban határozta meg Bethlen Miklós későbbi gondolkodásmódját, sőt teológiai gondolkodását is. Jelen tanulmányban Bethlen Miklós lelkészportréi közül a Keresztúri-képét mutatom be.

Keresztúri Bíró Pál élete

Keresztúri Bíró Pál nevét kevésbé a lelkipásztori, mint inkább pedagógusi tevékenysége miatt ismerjük, noha teológusként is felkészült és nagy tudású volt. A bodrogkeresztúri születésű Bíró Pál születési időpontját Dienes Dénes pontosította 1594-re.¹³ A tanulmányait Sárospatak kollégiuma után¹⁴ 1624-től Brémában,¹⁵ majd Leidenben folytatta, ezt követően pedig Angliában utazgatott.¹⁶ 1626-os hazaérkezését követően 1627-ben folytatta külföldi peregrinációját, ismét Leidenben.¹⁷ Végül 1629-ben tért haza,¹⁸ ekkor azonban már nem a szülőhelyére, nem is Sárospatakra, hanem a gyulafehérvári akadémiára, ahol a nem akadémiai tagozat „fő schola mestere” lett.¹⁹ Ez a kinevezés még bizonyosan Bethlen Gábor fejedelem tervei alapján történt, ami azt jelzi, hogy a peregrinusokat folyamatosan figyelemmel kísérő fejedelem felfigyelhetett a tehetséges Keresztúri Bíró Pálra. Itt, a gyulafehérvári kollégiumban találkozott Bethlen Jánossal, Bethlen Miklós apjával, és lett a későbbi történetíró, kancellár meghatározó tanárává. Bár a tanári pályán való indulása Bethlen Gáborhoz köthető, Keresztúri Bíró Pál karrierje valójában a Rákócziak uralma alatt teljesedett ki. A hamar híressé váló pedagógus 1634-ben már I. Rákóczi György fejedelem fiait tanította a *schola aulicában*. Ekkor volt Bethlen János is a Rákóczi testvérek tanulótársa. Ahogyan Szalárdi írja:

13 DIENES: i. m., 16-17.

14 HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617-1777*. Sárospatak, 1998. 29.

15 CZEGLÉ Imre: *A brémai főiskola magyar diákjai (1618-1750), Irodalomtörténeti Közlemények*, 1974/1. 92.

16 *Sárospataki Füzetek* 1857, 167.

17 Album Studiosorum Academiae Lugduno-Bataviae i. m. 202. Tállyai János mint Kassa alumna. HERPEI János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.*, MTA Irodalomtörténeti Intézete, Budapest–Szeged, 1965. 283.

18 DIENES: i. m., 66.; HERPEI: i. m., 296-297.

19 BÁN Imre: *Apáczai Csere János*, MTA Irodalomtörténeti Intézete, Bp., 1958. 46.

„valának fejedelemnek inau gurálásakor, fejedelmi hivataliba való beállításakor három fiait: György, Zsigmond és Ferenc; a két elsőket már a deák tudományra taníttatja vala, Herczeg Zsigmond jeles főember inspectiója, gondviselése és Keresztury Pál becsületes református tudós prédikátor ember praeceptorok educálása alatt, kiknek tanulások alkalmatosságával az erdélyi úri és főrendek közül is némelyeknek fiok együtt taníttatnak vala vélek, mint Bethlen János, Lázár György s többek, és hogy illendő szép metódussal, jó renddel taníttatnának, nagy szép progressusok, épületek vala ott is ...”²⁰

Minden bizonnyal igaza van Dienes Dénesnek abban, hogy „Az udvari iskola létrehozása Rákócziinak a református nemesség nevelésével kapcsolatos elképzeléseivel hozható összefüggésbe.”²¹ I. Rákóczi György fontos törekvése volt tehát az erdélyi református nemesség megerősítése, amely törekvést Keresztúri is magáévá tett. Egy ilyen célokat kitűző pedagógus számára a nemrég konvertált, nagyon buzgó és okos Bethlen János kiváló tanítvány lehetett.

Keresztúri minden bizonnyal szoros tanár-diák viszonyt tudott kialakítani a rábizott diákokkal. Ez lehet az oka annak, hogy a későbbi II. Rákóczi György, miután apja kinevezte Várad főkapitányává, az udvari prédikátorává választotta. Ezt a tisztséget egészen 1655-ben bekövetkezett haláláig betöltötte. Ebben az időszakban, 1640 és 1648 között tehát prédikátorként tevékenykedett, ő keresztelte meg Rákóczi György és Báthory Zsófia első fiát, Rákóczi Ferencet,²² és második kisfiát, Zsigmondot is.²³ 1648-ban meghalt az „öreg” Rákóczi György, és a fia elfoglalta a gyulafehérvári fejedelmi rezidenciát. Ez alkalmat adott Keresztúri Bíró Pál számára is arra, hogy folytassa a gyulafehérvári akadémián a tanítást, ismét csak az udvari iskolában. Ez adott lehetőséget egykori tanítványának, Bethlen Jánosnak arra, hogy rábízza a fia, Miklós nevelését. Keresztúri szeretetteljes és módszeres pedagógus lehetett, aki igazi mentora volt a tanítványainak. Rákóczi Zsigmond, II. Rákóczi György fejedelem öccse is úgy látta, hogy „Isten kegyelméből Fejérvárra jövén Keresztury Pál gondvi-

20 Szalárdy János *Síralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte stb. SZAKÁLY Ferenc, Magyar Helikon, Budapest, 1980. 145.

21 DIENES: i. m., 71.

22 Keresztúri Bíró Pál: *Egyenes ösveny a sz. életre vágyodoknak, a melyre külömb külömb féle locusokat egyben válogatván, huszonkét predikaciokban foglaltbé kegyelmes vrunk ő nagysá ga vdvari prédikátora Kereszturi Pál, Varadon*, [Szenci Kertész Ábrahám], M. DC. LIII. – Jelzete: RMK I. 879/3. péld. Erről lásd: VARGA Bernadett: *Prédikáció I. Rákóczi Ferenc keresztelójén, Magyar Könyvszemle*, 2024/3. 283–306.

23 PETRÓCZI Éva: Keresztúri Pál prédikációja Rákóczi Zsigmond keresztelójén 1647-ben, in G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó (Szerk.) *Idővel paloták...*, *Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. Bp., Balassi, 2005. 399–415.

selése alá jutottunk, aki mindjárt azon igyekezett, hogy a mi gyermeki tudatlanságunkat elűzvé, szorgalmas tanítása által a deáki tudomány minket nagy dicséretesen megékesítene; ahonnet a deáki tudománynak ékessége minket serénységünkben a nagyobb dolgokra való indulatban inkább felgerjesztett, felindított, hogy nem mint annak előtte, mely szüntelen való tanítás a megvadult tudatlanságunkat lassan-lassan oly szelidségre hozta, hogy nálunknál mind idősbeket meghaladni, mind tudósokat tudományunkkal elérni láttatnánk.²⁴ Azaz a tanítványok Keresztúri tanári tevékenységének a hatékony voltát is érzékelték, akire a református ortodoxia és a puritanizmus is hatással volt, de leginkább a kor legjelentősebb pedagógusa, Johannes Amos Comenius. Keresztúri Bíró pedagógiájának sajátosságáról megoszlanak a vélemények, de egyben megegyeznek, hogy elődeinél gyakorlatiasabb volt és képes volt megszerettetni a tudást a tanítványaival is.²⁵

Bethlen Miklós Keresztúri Bíró Pál képe

Bethlen Miklós fiatal fiúként került Gyulafehérvárra a *schola aulicaba*, és mint már említettük, Keresztúri már ezt megelőzően is felügyelte az otthoni taníttatását. A második és harmadik házitanítójáról az elsőhöz, Naményihoz képest nem olyan jó emlékeket őrző Bethlen már ekkor érzékelte, hogy Keresztúri jobban figyelt rá, mint például Fogarasi Mihály, a második és legkegyetlenebb házitanítója:

„Ez initiált a deák nyelvbe, dirigáltatván Keresztúri Pál által, ki kedvéért az atyám az ország gyűléseire és terminusokra mindenkor elvitt mesterestől, és ott sokszor maga szeme előtt taníttatott, examináltatott véle Keresztúri Pál, és instruálta, hogy odahaza is mint tanítson; noha az atyám sem volt abban tudatlan, mint Keresztúri Pál tanítványa, minthogy Isten annak a Keresztúri Pálnak munkáját úgy megáldotta, hogy az ő tanítványában igen megvető csak egy sem volt. Egyszer Keresztúri Pál Búnra jöve az atyámhoz, akkortájtban az atyám s mesterem olyan rendet szabtak vala nékem, hogy ebéd s vacsora előtt tanuljak öt-hat vocabulát, és amikor innya akarok, mondjak el abból egyet deákul s magyarul, és úgy adnak innom, de ha nem tudom, nem adnak. Ott ülven már asztalnál, én előpattanék nagy felszóval, (mert úgy kellett mondanom nagyon) egy deák szóval, s innom adának. Hallván azt Keresztúri, végére méne, s meghagyá az atyámnak, hogy az napságtól fogva hagyják el azt a rendet, hadd ehessen bátran asztalnál s vígan, mert az az egynehány szó nem

24 SZILÁGYI Sándor: *Felső-vadászi Rákóczy Zsigmond 1622-1652*, Méhner, Budapest, 1886. 22.

25 MAKKAJ László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. 81.

éri fel azt a kárt, amelyet bátorságom, elmém és egészségemben tesznek véle, mely bizonyos is. Elhagyák azért énnékem nagy örömömre, mert bizony nagy iga volt rajtam, oly móddal nem is ehettem jól, csak a vocabulákat mammogtam magamban; ha nékem Keresztúri Pál akkori eszemmel, amint voltam, egy falut ajándékozott volna, nem vettem volna kedvesebben tőle, meg is szerettem, dicsértem, hogy micsoda jó vén ember az, még az apámnál is jobb. Amely is osztán a keze alatt való tanulásomra sokat használt volt igen, mert siettem keze alá, és örömmel tanultam tőle, mikor osztán in anno 1652. Fejérvárra vittek keze alá; annál inkább, hogy ez a Fogarasi rettenetes rútul vert, henyéltetett, amint ezt szokták mondani vagy nevezni; mert hanyattán fektetett a földre, fejemet, két kezemet, lábamat feltartatta vélem, hol egyik, hol másik talpamat csapta a lapockával, hol fejemet a három ágú lapos korbáccsal, hol féllábra állított kőre, mire, egyszerűen igen rútul és bolondul bánt vélem, elannyira, hogy osztán az atyámnak panaszkodtam, s megmondtam, hogy bizony nem tanulok. Ezt pedig nem az én tanulásomért vagy latorságomért, hanem maga bolondságából cselekedte csak, melyet tovább nem terjesztek, kedvezvén emlékezetének, minthogy azután tisztességes, tudós deák, és osztán prédikátor lett belőle, de az bizonyos, úgy elkedvetlenített volt a tanulástól, hogy ha keze alól ki nem vettek volna, bizony nem tanultam volna, azért is osztán elbocsáták.”²⁶

Látható, hogy a még gyermek Bethlen Miklós éppen Keresztúri Bíró Pálnak, a kor még mindig rendkívül szigorú, sok esetben embertelen nevelési elveihez képest forradalmian emberséges bánásmódja nyitotta fel a szemét arra, hogy a gyerekek szeretettel való tanítása kedvet csinálhat a tanuláshoz, míg a kegyetlenkedés éppen hogy elveszi a diákok kedvét az iskolától. Nagyon szépen és érzékletesen írta le itt azt, hogy Keresztúri úgy vált tekintélyé a számára, és minden bizonnyal számos társa számára is, hogy a korban szokatlanul kedves volt a diákjaihoz.

Bethlen Miklós Keresztúritól tanulta meg mindezt, és azt is érzékelte, hogy a korszak, és még persze sok ezt követő korszak nevelési elve inkább a kemény, könyörtelen, sokszor testi fenyítést használó pedagógia. Nem véletlen, hogy szükségét érezte annak, hogy megjegyezze, hogy ezeket „mind a szülőknek, mind a tanítóknak kedvéért írtam itt le.”²⁷ Bethlen mindazonáltal természetesnek vette Fogarasi viselkedését, mint ahogyan minden bizonnyal maga a kor is ezt a nevelői attitűdöt támogatta. Ezért is fordulhatott elő, hogy felnőtt emberként még patrónusként is támogatta Fogarasit, akit prédikátorként tisztelt: „Én ugyan, noha rá nem haragudtam, szemére sem vettem, hogy emberkort értem,

26 BETHLEN Miklós: Bethlen Miklós önéletírása, in V. Windish (szerk): i. m., 531.

27 Uo., 531.

sőt patrónusa voltam; és mivelhogy a második feleségemnek is a katekizmusban praeceptora volt, nem igen régen is magam és feleségemért egy-egy arannyal megajándékoztam, maga a feleségem keze alól, és megvendégeltem.”²⁸ A harmadik házitanítóval kapcsolatosan Bethlen Miklós egyetlen panasza az volt, hogy mint „nagydiák” nagyon részeges volt. Ez az apró jellemrajz talán azért érdekes, mert egy olyan jellemzőre mutat rá a 17. században, amit jóval később, a 20. században Szabó Dezső is hosszan fejtegetett az *Elsodort falu* című regényének lelkészportréjában, azaz hogy az erdélyi református lelkészi kar egy-egy tagja akár generációkon keresztül is alkoholista volt. Békési Bálint példája egy amúgy rokonszenves, de már fiatalon alkoholista lelkészt mutat, és ez a karakter sajnos századokon keresztül jelen volt az erdélyi református lelkészi karban:

„Harmadik mesterem volt Békési Bálint, kinek keze alatt hagyott az atyám Lázár Ferenc, Lázár György fia, és Simjén Gábor, mind az atyám, mind Lázár György atyjafiával együtt. Fejérvárott az atyám házánál volt szállásunk, asztalunk, de a scholába nem jártunk, hanem Keresztúri Pálhoz; ő volt az inspector és főmester, és igen részeges deák volt, mint az atyja is bürkösi prédikátorságában vénüle s hala meg; az egy borosságon kívül emberséges, jeles, tréfás ember vala. Az atyja is bürkösi prédikátorságában részegen kiesvén a szánból, úgy fagyott meg. Ezt az atyáink elbocsáták, és osztán maga Keresztúri Pál kezdte egy Jászberényi Pál nevű deákkal maga szeme előtt taníttatni s tanítani.”²⁹

Békési Bálint elbocsátását követően tehát Keresztúri személyes felügyelete alá került Bethlen Miklós, aki viszont itt is egy „nagydiák”, Jászberényi Pál segítségével nevelte a tanítványát.³⁰ Jászberényit Bethlen Miklós az önéletírásában később jellemezte részletesebben.³¹

„Fejérvárott asztalunk, szállásunk Fileki János prédikátor házánál volt, az atyám házával átalellenben anno 1653. tavasszal. Lázár Ferenc azon a nyáron meghala, Simjén Gábor nagy fickó s árva is lévén, a scholát elhagyá, csak egyedül maradék a scholában, hanem Rákóczi Ferenc, a fejedelem fia járt oda, és osztán csakhamar Kemény János a kisebb fiát, Ferencet odaadá, és asztalunk, szállásunk a Kemény János

28 Uo., 532.

29 Uo., 532.

30 Jászberényi Pálról: GÖMÖRI György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1525–1789, Hungarian Students in England and Scotland, 1525–1789*, Budapest, 2005 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14). 28. szám. GÖMÖRI György: Jászberényi P. Pál ismeretlen levele Isaac Basire-hoz. (1662), *Itk* 2002/3–4. 412–414.

31 BETHLEN: i. m., 585.

házánál volt. Tanula Kemény Ferenc talán esztendeig, de rosszul, s elhagyá a scholát, és énnékem asztalom, szállásom, utazásban szekerem osztán mind Keresztúri Pállal volt az udvarnál, egész anno 1655. decemberig, mikor Keresztúri meghala.”³²

Ebben a nagyon részletes és tartalmas beszámolóban egyrészt az látható, hogy Keresztúri személyesen felügyelte, mintegy iskolaelőkészítőként nevelgette a gondjára bízott diákokat, és hogy Bethlen Miklós számára öröm volt tőle tanulni, sőt diákként meg is szerette az emberséggel nevelni igyekvő mesterét. Nem mondhatjuk, hogy Keresztúri ebbéli jellemzői kifejezetten és kizárólag református lelkészi mivoltából következtek volna, de az kétségtelen, hogy ez a nevelési mód gyökeresen eltért a középkori módszerektől és a jezsuita iskolák vasfegyelmétől is.

1652-től kezdve három éven át a két ember nagyon szoros kapcsolatba került. Bethlen Miklós bőséges önéletírásában a számára fontos emlékeit örökítette meg egykori, és valójában első igazán jelentős mesteréről, amelyeknek a személyessége eleve megmutatja, hogy milyen közel tudott kerülni Keresztúri a diákjaihoz:

„Az én mesterem, Keresztúri Pál, mint fejedelem udvari prédikátora Radnóton (ahol II. Rákóczi György fejedelem igen szeretett nyárban lakni, a lovai bálványi kedvéért), a veteményes-gyümölcsös kertben a filagóriában szállott mindenkor, ahogy a fejedelem fia is, Rákóczi Ferenc oda, és a prédikátor is könyörgésekre udvarhoz közletről jobban járhasson. Itt én, mint gyermek, gyakran kaptam fölöstö-

32 „Jászberényi Pál, a Keresztúri üdejében való praeceptorom, Londinumban híres gyermektanító ember volt a Keresztúri methodusával, úgy hogy osztán a király engedelmeből publica scholát tartott, de kivált urak, főemberek gyermekeiből usque ad invidiam malorum et ipsius exitium; azután egynéhány esztendővel mérget fogtak volt adni szegénynek. Evvel én Lejdából correspondeáltam, s megírta, hogy hol és micsoda utcában és micsoda jel alatt való házban lakik: Charingcross etc. Mondám én a hajósnak Gravesandnál, ki is engem csak nem messze szállíta onnét ki; és ott egy terehordozó, ki a turbámat vitte, elvezete abban az utcában egy vendégfogadóba, hogy onnét osztán a szállást könnyen felkereshetjük. Hát Isten Jászberényit, noha semmit akkor énrolam nem tudott, éppen abba a vendégfogadóba hozta valami barátjával pityizálni; bémenvén a házba, sem ő, sem én egymást meg nem ismertük, kilenc esztendő kivált az én gyermekségemben, és mind a kettőnkben a köntös nagy változást csinálván. Én ott a gazda szolgájával kezdvén tudakozni a Jászberényi szállásáról, meghallá, odajöve, kérdé, hogy mit akarok, talán Bethlen Miklós vagyok? Mondám, hogy az. Elhüle, megölele, mintha fiát vagy öccsét kapta volna, megcsókola és felette sok emberséggel, barátsággal volt hozzám, valamíg Angliában laktam, és pénzt is majd százhetven vagy kétszáz tallérig adott, kit ajándékon, kit kölcsön, melyet azután egynéhány esztendővel fizettem meg egy Jászberényi Mátyás nevű atyjafiának és legatariusának, az ő halála után szegénynek. Bezzeg ez, ha Isten éltesse, és az enyedi kollégiumban az atyám és én munkám által lejöheszen, feltámasztja vala Keresztúri Pált és Apáczai Jánost.” Bethlen Miklós önéletírása, in V. Windish (szerk): i. m. 532.

körmre egy darab fejer cipót, elmentem véle a kertbe s egynéhány fő fokhagymát kihúztam s megettem, osztán jó radnóti bort ittam reá.”³³

Maga Bethlen is érzekelte Keresztúri Bíró nevelési elveinek különleges voltát, és annak a nagyon pozitív hatásait, ezért fogalmazott így:

„Ez a Keresztúri Pál gyermek-tanítani ritka és példa nélkül való ember volt, és Erdélyben s Magyarországon nem találkozott soha addig párja, aki a gyermeket olyan hamar annyira vitte volna, és nemcsak a latinításban, hanem egyéb tudományokban is, melyeket az akkori üdő és szokáshoz képest ő tanult volt és tudott volt, melyben kivált Rákóczi Zsigmonddal és énvélem dicsekedett, hogy soha olyan két tanítványa nem volt. Sokszor bántam, s ma is bánom, hogy amíg Németországban jártam, gyermeki könyveim, írásim Kolosvárott elvesztenek, hadd tudnám a közönséges jóért kiadni azt a Keresztúri Pál methodusát, melyet így is, amennyire lehet, letészek, talán lészen valaha valaki követője s felvételője, mert én üdvözült Csernátóni Pállal híjában igyekezém benne, opponálá magát a kevelység, az irigység és a restség a tudósokban, a tudatlanokban, kivált a patrónusokban, magából a tudatlanságból származó gyűlölsége mind a tudománynak, mind a tudósoknak, vagy azokat szeretőknek, és azok között az én személyemnek...”³⁴

Bethlen Miklós az önéletírásában a legtöbb embert, akiről akár csak egy pár szót is írt, valamennyire jellemezni igyekezett, ha csak annyira is, hogy leírta, hogy hozzá és a családjához az illető milyen indulattal volt. Keresztúri Bíróval kapcsolatosan azonban ennél sokkal bővebb portrét készített. Először is megálapíthatjuk, hogy atyai barátjával, mesterével kapcsolatban több érzelmet fogalmazott meg, mint a saját apjával kapcsolatban. Azaz kettőjük között a lehető legmélyebb mester-tanítvány viszony alakult ki. Ez a viszony Keresztúri Bíró Pál pedagógusi és talán lelkészi portréjához is fontos adalék. Ez a szoros kapcsolat lehetőséget adott Bethlen Miklós számára arra is, hogy reálisan igyekezzen látni a mesterét. Az önéletírásban igyekezett összefoglalni Keresztúri tanári erényeit, és elismerte, hogy nem a mestere volt a legnagyobb tudós a korban, sőt még csak nem is ő volt a legjelentősebb prédikátor:

„Keresztúri Pálnak az a boldogsága nem abban állott, hogy ő, amikor élt s tanított, mindennél tudósabb lett volna, mert nagy professzorok, prédikátorok voltak az ő üdejében önánál tudósabbak Erdélyben s Magyarországon, csak akiket én

33 BETHLEN: i. m., 524.

34 Uo., 532.

ismertem is. ... Nem is abban állott, hogy ritka elmékre akadott, mert azok sem voltak egyarányúak sem az elmére, sem az épülésre nézve, de mégis ugyancsak ragadott valami reájok, mint Rhadák Imrére, ki is tanítványa volt, és ha nem egyéb, legalább jó író, másképpen életében profánus gonosz ember volt,”³⁵

Bethlen Miklós a mestere pedagógusi módszereit olyannyira követésre méltónak találta, hogy pontokba szedte azok jellemzőit. Ez a kis részlet egyben cáfolja azt az elképzelést is, hogy Bethlen Miklós ezt az önéletírást csak a családnak szánta volna, hiszen éppen azzal a céllal fogalmazta meg mindezt, hogy példaként mutassa fel Keresztúri pedagógusi és emberi jellemzőit. Az elsőnek és egyben legfontosabbnak a már eddig is említett, a korban – és még sokáig – rendkívül szokatlan tanári szeretetteljességet tartotta:

„Megért ember lévén, mint atya gyermekével, úgy bánt tanítványival. Hogy osztán éppen keze alatt voltam haláláig, majd három esztendeig tanított tizenegy, tizenkét, tizenhárom esztendő koromban: ki hinné, hogy sokszor ne hibáztam volna, egyszer csapott csak arcul tanulás közben, nem hogy vert vagy veretett volna; említém odafel is, micsoda igát vett le rólam; szerette tanítványát, az is őtet, játékra annyi üdőt adott, hogy meguntuk, asztalnál és minden conversatiókban nagy szabadságot. Játékban magyarul, egyébkor ugyan deákul beszélünk, de úgy tudom, plaga nélkül voltunk már nála laktomban.”³⁶

Maga Bethlen is furcsállta azt, hogy Keresztúri sok időt adott a tanítványainak a játékra, de érzékelte ennek a hasznosságát, csakúgy, mint a verések nélküli nevelésnek. Bethlen Keresztúri-képében fontos momentum, hogy úgy látta, hogy a tanítója arra törekedett, hogy a diákjai szeressenek tanulni, és ennek rendelt alá szinte mindent: „A scholákban classisokban való tanításnak formáját nem követte, a minimis usque ad maxima mindent megkönnyített, mely majd jobban meglátszik per particularia; kerülte s megelőzte, hogy a gyermek meg ne unatkozzék, és felette terhelte el ne idegenedjék a tanulástól;... Gyümölcscsel, dicséret, szép szóval etc. kedvet és kedvességet szerzett.”³⁷ Ebből a szövegrészből kitűnik, hogy Keresztúriról Bethlen úgy látta, hogy nem tartotta fontosnak az osztályokba tagolását a diákjainak. Ez a módszer, legalábbis Bethlen Miklós leírásában, egyszerre tűnik modernnek és éppen ellenkezőleg, némileg elmaradottnak. A leírásban ugyanis egy korábbi házitanító módszere ötvöződik a

35 Uo., 533.

36 Uo., 534.

37 Uo., 354.

kollégiumi oktatás elemeivel. Ez a személyességre helyezett hangsúly azonban láthatóan csak ilyen kis létszámú diákközösségek esetében lehetett eredményes, mint amiről Bethlen Miklós írt saját maga és társai neveltetése kapcsán.

Bethlen úgy mutatta be Keresztúrit, mint aki bátran szakított a latin nyelvű olvasás-írás tanításának preferálásával, és inkább az anyanyelvükön tanította először írni és olvasni a tanítványait. Ezt Bethlen éppen úgy a tanulás megszerzésének szándékával indokolta, mint azt, hogy olyan olvasmányokat adott nekik, amik számukra is érdekesek voltak: „Olvasni s írni a sillabizálás után magyarul tanított, melyben felette sok áll; félannyi s még kevesebb üdöre is megtanul a gyermek a maga nyelvén, hogy nem mint deákul olvasni... Olvasni s írni egyszersmind taníttatott, és igen szép írókkal, ... Rút példáról szép hímek ki varrna?”³⁸

Bethlen Miklós azt is megfigyelte, hogy Keresztúrinak az a módszere, hogy a gyerekekkel íratta le a megtanulandó idegen szavakat és jelentésüket, sokat segített a szavak rögzülésében nekik: „Ez is szép dolog volt: a megtanulandó vocabulákat magával a gyermekkel íratta le, csak amennyi in octavo egy faciesre fért deákul, magyarul, osztán úgy tanultatta meg; melyben az a haszon volt, írni is tanult, és írván magát a dolgot is tanulta, és osztán könnyebben jutott hozzá a gyermek.”³⁹

Bethlen számára fontos volt az is, hogy mestere került a tanításban a monotóniát és a kiskorúak számára fölösleges túlzott elméletieskedést: „Grammatika, syntaxis, prosodia reguláit megtanította ugyan, de a theorián felette kevés üdőt töltött.”⁴⁰

A bethleni leírás azt is megmutatja Keresztúri személyiségéből, hogy kifejezetten vonzódott az irodalomhoz, míg a matematika és a természettudományok egyáltalán nem foglalkoztatták, azaz egy igazi filosz, bölcsész lehetett. Ez lehetett az oka annak is, hogy a diákokat már kiskorban versíráásra bízta: „Íra maga egy distichont, és mondja, írjunk verset. ...egy holnapig, vagy talán tovább is mind csak verset írtam, ő csak matériákat adott: nosza erről írj egynéhány distichont, amennyit lehet, mert számát meg nem kötötte; erről is etc.”⁴¹ Bethlen portréjából tudjuk azt is, hogy Keresztúri a kisdiakoknak értelmetlennek tartotta a retorika oktatását: „Rhetoricára tanítani nem akart; azt mondotta, hogy haszontalan dolog, avagy ha ember tanítja, vagy tanulja is, hátrább kell mind azt, mind a derék poësis tenni, tanuljon dolgot, valóságot először, és azokkal a dolgokkal együtt azoknak neveit, nemeit, minéműségeit, hadd légyen osztán miből

38 Uo., 354-355.

39 Uo., 534.

40 Uo., 535.

41 Uo., 536.

s mivel oratiót s poémát írni, csinálni, amely tanácsáról azt mondom ennyi experienciám után vénségemben, hogy bizony salamoni bölcs tanács volt”.⁴²

Keresztúri Bíró Pál tanárként is megmaradt lelkésznek, prédikátornak, legalábbis Bethlen Miklós leírása ezt mutatja. Önéletírónk ugyanis összegezve azt írta róla, hogy „engem Keresztúri Pál nem a rhetoricába, hanem a logika, filozófia és teológiára vőn”.⁴³ Bethlen szerint Keresztúri sikerének egyik fontos momentuma volt a kérdés-felelet formában történő tanítás, és az a formabontó szokása, hogy olyan szerzőket olvastatott a kisdiakokkal, amelyek érvelni, gondolkodni, vitázni tanították őket:

„Micsoda auctorokat tanított...Sokan az akkori tudós emberek közül ki nevette, ki kárhoztatta, de csakhamar csudálni s dicsérni kezdék, mikor látták, hogy én tizenkét és annál inkább tizenhárom esztendő s koromban mind teológiában, mind filozófiában publice opponálok bátran, Kolosvárt az unitárius híres professzor Bongardus praesessége, és Fejérvárat nagy tudós Johannes Bisterfeldius alatt, ki is a thesiseket elküldötte üdején, és engemet névszerént invitáltatott mindenkor. Egyszer maga a fejedelem, Rákóczi György, urak, püspök, prédikátorok mind eljöttek a fejérvári kollégiumba, alig fértek az opponens deákokon kívül bé az auditoriumba a deákok a sok idegen auditor és spectator miatt. Én az opponensek között legelől ültem a fejedelemmel általellenben. Thesis, amely ellen opponáltam, ez vala az egyik: „An ignis infernalis post resurrectionem corporum sit materialis vel formalis?” Affirmatur. A más thesis nem jut eszembe, amely ellen opponáltam, de valóságos dolog, hogy sokáig opponáltam cum applausu et admiratione omnium et ipsius principis, ki is azt mondotta, hogy ha megvehetné tőlem azt a fia, Ferenc számára, megadna nékem tízezer forint értékű jószágot érte. A disputációra ugyan engem otthon Keresztúri Pál készített, de imitt osztán, in publico, messze ült, és semmi suggestióval senki nem volt, hanem ha maga a szegény üdvezült Bisterfeldius praeses segített volna, ki is mint keresztyén nagy tudós ember gyönyörködött bennem, mint szajkóban, adott Istennek hálát rajta, mint ritka példán, dicsért, szeretett. Bongardus ellen de deitate Christi opponáltam, ő is mint gyermeket szokás és illik, megdicsért. Elég az, énnékem az emberek közönségesen »kis bölcs« nevet adtak; elhiszem bizony, attól, mint hogy most is, akkor annál is inkább messze voltam, de hála Istennek.”⁴⁴

42 Uo., 537.

43 Uo., 537.

44 Uo., 539-540.

A Keresztúri pedagógiai zsenialitását mutatja az a mókás emlék is, amikor Bethlen megemlékezett arról, hogy olyan nyelveket is tanított nekik, amiket ő maga sem tudott:

„Egyszer rágondolá magát, hogy idegen nyelveket tanuljunk, oláhul, tót- vagy lengyelül, törökül, németül, franciául, de ezeket nem egyszersmind, hanem egymás után. Először oláhul ezer vagy kétezer vocabulát leíratott úgy, mint oda fel írtam a deákról; megtanulám, tudom, egyszer próbára, hogy egy nap hatszáz, sőt többet is mondhatnék, szót megtanultam. Osztan mind csak a beszélő praxisra adott üdőt, kevés hetek alatt három vagy négy nyelven kezdék én érteni és csácsogni, ő pedig azt egyikét sem tudta, és annál is inkább csudálták az ő tanítását és a tanításban való dexteritását.”⁴⁵

1654-ben, talán Keresztúri gyengélkedése, talán egyéb okok miatt, Bethlent egy rövid időre Kolozsvárra vitték tanulni: „Anno 1654. engem Keresztúri Páltól, nem tudom mi okon, Kolosvárra vittek volt, ott akkor a mű scholánk az óvári templom mellett volt; egy Sikó Mihály academicus, és egy honn tanult, de igen tudós és jámbor, istenfélő, Portshalmi András nevű mesterek valának benne, akik engem is tanítának egy kevéssé, de csak ismét hamar visszavivének Keresztúri Pálhoz.”⁴⁶

Az ifjú Bethlen Miklós a Keresztúri utolsó hónapjait is együtt töltötte mesterével: „En Keresztúri Pállal Ecsedben lévén a fejedelemmel, ők imitt karácsonyban communicáltak. Együtt tanultam Farkas és Gergellyel az udvarnál, és Rákóczi Ferencsel, ennek a mai Ferencnek az apjával a Keresztúri haláláig, de Eleket otthon taníttatta az anyja imígy-amúgy, mégis alkalmas latinus, és in historicis versatus volt, de igaz reformátussága holtig kétséges volt az embeerek előtt.”⁴⁷ Ebből az apró utalásból is látható, hogy Bethlen úgy látta, hogy Keresztúri nevelői hatása alapjaiban határozta és erősítette meg a tanítványok református identitását, ami azonban az otthon taníttatott unokatestvére, Elek esetében nem tudott elmélyülni. Világos tehát, hogy bár Bethlen elsősorban Keresztúri pedagógusi jellemvonásait domborította ki, számára tanára igazi református lelkész volt. Nem feledkezhetünk meg róla, hogy a reformáció hosszúra nyúlt másfél évszázada folyamán a magyar reformáció fontos jellemzője volt az, hogy a településeken a lelkészek mellett tanítók, rektorok is voltak, és hogy ekkoriban a tanítók az életük későbbi éveiben a legtöbbször lelkészek

45 Uo., 541.

46 Uo., 544.

47 Uo., 544.

lettek. Voltak ugyan többen is, akik elsősorban tanítani szerettek. Már Szegedi Kis Istvánról is többször említették meg ezt, ahogyan Keresztúrit is elsősorban a tanári pályájával kapcsolatosan ismerjük. Ugyanakkor ő, amint már korábban említettem, éveken át volt II. Rákóczi György udvari lelkésze, és ez a szerepe minden bizonnyal fontos volt számára pedagógusként is. Teológusi habitusát is bemutatta Bethlen Miklós, amikor arról írt, hogy a memória támogatását is a Biblia *locus*ainak tanításával végezte: „a bibliából két vagy háromezer locust kiszedett, kezdvén a Genesisen, Apocalipsisig, és rész szerént jegyekkel, rész szerént csúfos figurákkal, nevetséges képekkel s fabulákkal distingválta s töl-tötte el az ember elméjét.”⁴⁸ Bethlen Miklós, akire később a kartézianus Apáczai Csere János is hatással volt, hiszen Keresztúri után ő vette át a nevelését, nagy tisztelettel tekintett mindkettőjükre. Érdekes, hogy noha a puritán-episzkopális vita már az 1640-es években jelen volt Erdélyben,⁴⁹ Bethlen az önéletírásában az egész konfliktus kirobbanását jóval későbbre teszi, és a kiváltójának Isaac Basire-t,⁵⁰ az Angliából érkezett episzkopális teológust tekinti. Noha azt írja, hogy ifjan episzkopális, később azonban presbiteriánus érzelmű volt, azaz Apáczai elvei hatottak rá, első igazi mesterének a teológiai attitűdjét mégis tisztelettel kezelte, és a béke embereként jellemezte:

„Ebben az üdőben invalescálni kezdvén a reformatata ecclesiában Angliában az ecclesiae regimenre nézve az episcopale et presbyterianum név, úgy ismét a hollandiai academiákban philosophia peripathetica, harmonica, carthesiana, ramea, neoteriana etc., theologia coccejana és egyéb afféle. A mű deákink onnan felül lehozták ezeket a neveket és veszekedéseket Erdély és Magyar országba. A vén papok és mesterek, s azok között Keresztúri Pál is (noha ő igen moderate) episcopalis és a filozófiában aristotelicus volt, úgy ez a Basirius is; de ez mint Anglus, archidiaconus Northumbriae felette zelosus és szeles volt, mellyel az immár praeoccupatus fejedelem, urak és a vén Csulai György püspök és a prédikátorok előtt kedves, de a moderatusabb és tudósabb emberek és akkori híres pataki kollégium és jóindulatú ifjúság előtt unalmas volt,..., és azt a szikrát nagy tűzzé gerjesztette, annyira, hogy Erdélyben (az ecclesiát értsed) a fejedelem s urak episcopalisok, ellenben a fejedelemasszony Lorántfi Zsuzsánna, a pataki schola, a

48 Uo., 544.

49 Erről többek között: MAKKAI: i. m., 81.

50 Róla: KÁRMÁN Gábor: Isaac Basire Erdélyben, in Kunt Gergely – Nagy Gábor – Sz. Halász Dorottya (szerk): *Háborúk, alkotások, életutak: Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről*, Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2019. 197., 20-42.; MONOK István – VISKOLCZ Noémi: Isaac Basire könyvei a nagyenyedi református kollégium könyvtárában (1679–1680), *Magyar Könyvszemle*, 1992/3. 256-264. passim.

prédikátorok színe Magyarországon, presbyterianusok voltak; jámbor emberek Heraclitusok, a pápisták Democritusok lettenek miatta. Én is episcopalis gyermek, még pedig igen mérges voltam, míg az üdö nem corrigált. Erről a Basirusról azt írhatom: jámbor, mértékletes, józan életű ember, tisztességes magaviseelő, affabilis, jó conversativus, kegyes és eloquens ember volt, latinus is jó, kivált a szólásban promptus, tersus, cum pronunciatione gallica. Theologus mediocris, et in aliis etiam praeter mathesim tinctus magis, quam solide eruditus; zsidót, görögöt is igen gyengén tudott, noha tanítani akarta. Engem igen szeretett és optimus, charissimus discipulus nevem volt előtte, úgy Apáczai Jánostól is, kiről ide alább; derék emberek és az ő maga tanítványi ítéletek szerint is nem volt elégséges arra a provinciára és fizetésre. Prédikátornak a maga nyelvén, úgy hiszem, híres volt, abban is holt meg, visszamenő in anno 1661. Angliába, megadatván sub Carolo II. tisztei, becsületi, szerencséje; meg is érdemelte hosszas számkivetéséért.”⁵¹

Amint az előzőekből látható, az élete végén életrajzát lejegyző Bethlen Miklósban évtizedeken át rendkívül elevenen maradt meg annak a három esztendőnek az emléke, amikor őt Keresztúri Bíró Pál tanította. A kép is rendkívül részletes, amit róla festett, noha természetesen tele van érzelmekkel, azaz minden bizonnyal szubjektív. A vele kapcsolatos kifejezések is a tiszteletet és a szeretetet mutatják az ifjú tanítvány részéről: „én az én istenfőlként ritka jó mesterem”.⁵² Egészen megrendítő, ahogyan a Keresztúri haláláról emlékezett meg: „No, az én jó mesterem, apám, in anno 1655. decemberben az ő életének hatvanhatodik esztendejében Görgényben meghala, kit a fejedelem siratásával és Fejérvárott a fejedelmek temetéséhez a templomban való közel helyel is megbecsüllött. Isten becsülte volt meg.”⁵³

Bethlen Miklós ugyan csak három éven át volt Keresztúri Bíró Pál közvetlen tanítványa, ráadásul tizenéves kora elején, mégis alapvető hatást tett rá Keresztúri, a prédikátor és pedagógus, akivel mélyebb, személyesebb kapcsolatot alakított ki, mint a saját apjával. Az egész önéletírást tekintve elmondható, hogy Keresztúri volt az a férfi Bethlen Miklós életében, akihez a legbensősebb érzelmek fűzték. Noha a teológiai irány, amivel Bethlen felnőtt emberként szimpatizált, inkább köthető Apáczaihoz, a magabiztosság, az önértékelés és a személyes hitmegélés is Keresztúrihoz köthető. Bethlen Miklós Keresztúriról készült portréja a korban teljesen szokatlan, legalábbis a magyar egodokumentumok világában. Egy érzelmekkel teli, finom mester-tanítvány viszony rajzo-

51 BETHLEN: i. m., 547.

52 Uo., 541.

53 Uo., 542.

lódik ki előttünk. Ez a viszony arra enged következtetni, hogy a 17. században a lelkészek és patrónusaik, híveik között olyan személyes kapcsolatok alakulhattak ki, amik alapvetően határozhatták meg a korszak emberének hitéletét, vallásos gondolkodását. Ez azért is különleges, mert az ilyen típusú viszonyokat jobban ismerjük a katolikus egyház oldaláról, ahol a nemesek, patrónusok gyóntatói kerülhettek ilyen közel lelki gyermekeikhez. Bethlen Keresztúri-portréja fellebbenti a fátylat a korszakban a református lelkészek és híveik a korábban sejtettnél mélyebb kapcsolatáról, és segít közelebb kerülnünk a kora újkor lelkészi habitusához akkor is, ha sejthető, hogy Keresztúri számos tekintetben kivételes volt a kollégáihoz képest.

Portrait of Pál Keresztúri Bíró by Miklós Bethlen, Chancellor and Memoirist

The study analyzes one of the gems of early modern Transylvanian memoir literature, a work well known in literary history, the autobiography of Miklós Bethlen, chancellor of Transylvania, from the perspective of what image the 17th-century Transylvanian Reformed nobility had of the Reformed pastors they knew. Of the pastors known to Miklós Bethlen and mentioned in the text, I have chosen to present the portrait of Pál Bíró of Keresztúr, focusing not only on the analysis of the description but also on the relationship between the two men.

Lelkészportrék Móricz Zsigmond novelláiban. Interdiszciplináris karakterelemzés LLM-alapú nyelvtechnológiával

Fórián Andrea

1. Bevezetés

Móricz Zsigmond prózája, különösen a 20. század eleji magyar társadalom mélyrétegeit feltáró novellisztikája máig eleven és provokatív diskurzusokat generál, mivel olyan emberi és közösségi alapkonzfliktusokat ábrázol, melyek érvényessége nem kopik az idővel. Ezen gazdag életművön belül is különleges, analitikus figyelmet érdemelnek azok az írások, amelyek a lelkészi hivatás és az azt viselő ember belső és külső konfliktusait állítják a középpontba. A századforduló modernizációs és szekularizációs kihívásai közepette a falu lelkésze egyfajta *liminális*, határhelyzetben lévő figurává vált: egyszerre volt a tradíció és a szakrális tekintély őrzője, valamint a változó világ társadalmi, anyagi és morális feszültségeinek kitett, esendő embere. Móricz portréi messze túlmutatnak az egyszerű papi karakterábrázoláson; egy-egy ilyen figura sorsában ott sűrűsödik a közösség és az egyén, a transzcendens hivatás és a profán valóság, a hitelesség eszménye és az emberi esendőség örök drámája. Jelen dolgozat célja, hogy ezt a sokrétű, erkölcsi és lélektani rétegektől terhelt világot egy innovatív, háromszemléletű vizsgálati

keretben tegye újraértelmezhetővé, feltárva a Móricz-szövegekben rejlő, ma is érvényes pasztorális és emberi tanulságokat.

Kutatásunk egy olyan interdiszciplináris metszéspontban helyezkedik el, ami az irodalomtudomány, a pasztorálpszichológia és a digitális bölcsészet (NLP – *Natural Language Processing*) eszköztárát integrálja. Az irodalomtudomány adja a szövegek narratív és stilisztikai elemzésének klasszikus alapját, a pasztorálpszichológia egy alkalmazható értelmezési keretet kínál a lelkesi szerepkonfliktusok és a hivatásdinamika megértéséhez, míg az NLP-alapú nyelvtchnológia lehetővé teszi a szövegek nyelvi-érzelmi mintázatainak objektív feltárását.

Fontos kitérniünk a dolgozatban következetesen használt többes szám első személy („mi”) tudatos módszertani választására. A névmás használata ebben az esetben nemcsak egy retorikai eszköz, hanem a kutatás során alkalmazott, ember-gép együttműködésen alapuló munkafolyamatra utal. A kutatási folyamat során a humán kutató mesterséges intelligencia alapú nyelvi modellt (*Google Gemini, Anthropic Claude és GPT 4.1*) alkalmazott mint fejlett kutatási asszisztenst, a munkafolyamatok hatékonyságának növelése érdekében. Az MI-asszisztens szerepe a kutatás technikai és adat-előkészítő fázisaira korlátozódott: feladata volt a szövegtörzs digitális előfeldolgozása, az elemzések futtatásához szükséges *Python* kódok¹ generálása, valamint a nyert adatokból (pl. szógyakoriság, érzelmi polaritás) származó mintázatok azonosítása és a vizualizációk elkészítése. Fontos hangsúlyozni még, hogy a dolgozat teljes szövege, az érvelés íve, a kritikai elemzés és a tudományos következtetések a humán kutató önálló szellemi termékei. A munkamegosztás transzparens bemutatása nemcsak a nyelvi modellek tudományos munkába való bevonását, hanem a 21. századi digitális bölcsészet módszertani kérdéseiről folyó párbeszédhez való alapokat is nyújtja.

A dolgozat központi hipotézise, hogy a Móricz-novellákban megjelenő lelkészkarakterek egy feszültséggel teli narratív ív szerint épülnek fel, ami a hivatás belső elvárásai és a külső (közösségi, személyes) valóság ütközéséből bontakoznak ki. Ez a konfliktusokkal terhelt pálya, ami a tekintély és a hitelesség megkérdőjeleződésén keresztül vezet, morális válságokhoz és az önreflexió kényszeréhez juttatja el a szereplőket. Állításunk szerint ennek a dinamikának a nyelvi-érzelmi lenyomata – a szóhasználat, az érzelmi töltetű kifejezések és a metaforikus struktúrák eloszlása – az LLM modellek segítségével is azonosítható és jellemezhető.

1 Python: nyílt forráskódú programozási nyelv és fejlesztői környezet. Python Software Foundation, <https://www.python.org/> (2025.07.15)

A kutatás módszertani alapját 6 novellából álló szövegtörzs képezi. A széles terjedelmű keretek között, a mélyelemzés és a tudományos alaposág biztosítása érdekében, a kutatás három, a központi problematika szempontjából paradigmatisz jelentőségtű novellára fókuszál. A *Csipkés Komáromi*, a *Biblia fedele* és *Egy akol, egy pásztor* című írásokat vetjük alá a háromszemléletű vizsgálat teljes folyamatának. A fennmaradó három novella (*Miatyánk, Kend a pap?*, *A nyáj és pásztor*) egyfajta keresztmetszeti szintéziként kerül bemutatásra: az elsődleges elemzések során nyert eredményeket vetjük össze, ezzel igazolva a feltárt narratív ívek és konfliktustípusok általánosabb érvényét anélkül, hogy a részletes elemzés mélységét feláldoznánk a felszínebb, de szélesebb körű vizsgálat érdekében.

A dolgozat nem csupán irodalomelméleti és módszertani újdonságokra törekszik, hanem tudatosan reflektál a téma gyakorlati, pedagógiai relevanciájára is. Azt vizsgálja, hogy a Móricz által felvetett, mára archetípussá nemesedett karakterek és erkölcsi dilemmák miként hasznosíthatók a 21. századi lelkesképzésben: hogyan szolgálhatnak esettanulmányként a hivatásra készülők önreflexiójának elmélyítéséhez, a professzionális etika, a közösségi konfliktuskezelés és a személyes hitelesség megőrzésének témakörében.

A kutatás végső célja tehát, hogy a klasszikus irodalmi örökség és a modern technológia összekapcsolásával egy transzparens módszertan mentén járjon hozzá a lelkeszi hivatás komplexitásának mélyebb megértéséhez.

2. Elméleti és módszertani keretek

2.1. Irodalomtörténeti kontextus

Móricz Zsigmond a 20. század eleji magyar irodalom megújításának egyik meghatározó alakja, a *Nyugat* első nagy nemzedékének központi prózaírója. Fellépése egy olyan korban történt, amikor az irodalmi életet a modernizáció és a hagyományörzés kettős feszültsége jellemezte. Míg a 19. század végének irodalma sok esetben még a Jókai-féle romantikus idealizmus vagy a Mikszáth-féle anekdotikus realizmus bűvöletében élt, addig a *Nyugat* által képviselt új irodalomszemlélet a lélek mélyebb rétegeinek feltárását, a társadalmi valósággal való kendőzetlen szembenézést és a formai kísérletezést tűzte zászlójjára.² Móricz ebben a közegben egyedülálló, elementáris erővel jelentkezett, művészete pedig mélyen gyökerezett a magyar vidék valóságában, amit azonban nem népieskedő nosztalgiaiával, hanem a francia naturalizmusból is táplálkozó, sokszor kegyetlen objektivitással ábrázolt.

2 Szilágyi Zsófia: *Móricz Zsigmond*, Magvető Kiadó, Bp., 2012. 78-85.

A naturalizmus mint irodalmi irányzat döntő hatással volt Móricz írás-művészetére. Emile Zola³ teóriáiból kiindulva, a naturalista szerzők az embert biológiai és társadalmi meghatározottságában, ösztönei és a környezete által determinált lényként láttatták. Ez a szemlélet elvetette a romantikus lélekelfogást, és a „tudományos” pontosság igényével fordult a társadalom legnyomorúságosabb szintjei, a testi-lelki torzulások és a kiélezett szociális konfliktusok felé.⁴ Móricz prózájában ez a hatás nem dogmatikus másolásként, hanem egyfajta magyar sajátosságokkal átítatott, realista alapú naturalizmusként jelenik meg. Nála az ösztönök és a társadalmi törvények ereje megkérdőjelezhetetlen, de szereplői mégis rendelkeznek egyfajta morális autonómiával, vívódásaik és döntéseik valódi tétellel bírnak, ami megkülönbözteti őket a tisztán determinált, passzív naturalista hősöktől.

Ebben a kontextusban a novella műfaja különösen alkalmas eszköznek bizonyult Móricz számára. A kispróza sűrített formája lehetővé tette egy-egy kiélezett élethelyzet vagy egy karakter lélektani mélységeinek erőteljes bemutatását. Móricz nem csupán leírja a konfliktusokat, hanem a nyelvet is cselekedtető erőként használja. Ahogy Szirák Péter rámutat, az írói nyelv képes az ösztönök belső, nonverbális „nyelvét” felszínre hozni és cselekménnyé formálni, legyen szó egy prédikáció rejtett üzenetéről vagy egy párbeszéd sokatmondó elhallgatásairól.⁵

A lelkészek ábrázolása Móricz novellisztikájában éppen ebben a keretrendszerben válik különösen izgalmassá. A korabeli magyar irodalomban a pap- és lelkészábrázolás többnyire két véglet között mozgott: az idealizált, szentéletű népnevelő és a korrupt, képmutató, karikatúraszerű figura között. A dolgozat álláspontja szerint Móricz tudatosan szakít mindkét klisével. Az ő lelkészei nem allegorikus figurák, hanem összetett, hús-vér emberek, akiknek személyében csapódik le a korszak minden feszültsége. A lelkészi palást nem elrejti, hanem felerősíti az emberi gyarlóságot, a földi vágyakat, a hit és a hitetlenség közötti vívódást. Ez a fajta mély, pszichologizáló jellemábrázolás azonban a korabeli kritika számára nem volt mindig egyértelműen pozitívum. Elek Artúr, a *Nyugat* neves kritikusa, egy Móricznak írt híres magánlevelében éppen a

3 Zola, Émile: *Le Roman expérimental* (A kísérleti regény), 1880. Megj: az esszé a naturalista irodalomelmélet alapvetése.

4 Szegedy-Maszák Mihály (szerk): *A magyar irodalom története*, Gondolat Kiadó, 2007. Vonatkozó fejezetei részletesen tárgyalják a naturalista irányzat magyarországi recepcióját és sajátosságait.

5 SZIRÁK Péter: Az ösztön „nyelve” és a nyelv cselekedtető ereje: Szempontok Móricz Zsigmond néhány művének újraolvasásához, in Csordás Gábor (szerk): *A regény és a trópusok. A próza fordítás műhelyében II.*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2007. 102–117.

novellaírási technikáját vette górcső alá. Azt vetette az író szemére, hogy bár a jellemrajzai és a „mese-kitaláló tehetsége” zseniális, a „mese-alakítás”, vagyis a komponálás, a szerkesztés terén van még hova fejlődnie. Elek szerint a novellák gyakran „elmetszettnek” hatnak, a bennük rejlő drámai potenciál nem fér el a szűk keretek között – példaként éppen a *Csipkés Komárominét* hozva fel.⁶ Ez a korabeli kritika párbeszédre hívja a modern olvasót, és lehetőséget ad, hogy dolgozatunk új eszközökkel vizsgálja felül a Móricz-szövegek szerkezeti és irodalmi-poétikai megoldásait.

2.2. *Pasztorálpszichológiai szempontok*

A Móricz-novellák irodalmi elemzésének elmélyítéséhez a kutatás egy modern, a bölcsészettudományokban egyre gyakrabban alkalmazott interdiszciplináris eszközt hív segítségül: a pasztorálpszichológia fogalmi keretrendszerét. Bár e tudományág a 20. század második felében intézményesült, alapvető felismerései a lelkészi hivatásban rejlő univerzális emberi és pszichológiai dinamikákra vonatkoznak, amik alkalmazhatóak a század eleji irodalmi karakterek vizsgálatára. Természetesen a cél nem a szereplők anakronisztikus „diagnosztizálása”, hanem a szövegekben *intuitíve* ábrázolt lélektani folyamatok mélyebb megértése egy koherens szaknyelvi rendszer segítségével. Az elemzés középpontjában a lelkészi identitás, a szerepfeszültségek és a hitelesség krízisének modern fogalmi állnak, amik rámutatnak a Móricz által ábrázolt konfliktusok időtlen természetére.

A pasztorálpszichológia egyik központi tézise a lelkészi hivatásban rejlő, szinte elkerülhetetlen feszültség a nyilvános, közösségi szerep (*persona*) és a lelkész belső, személyes énje között. A lelkészre a közösség egy sor elvárást vetít rá: legyen feddhetetlen, tekintélyt parancsoló, empatikus, spirituális vezető és álljon a közösségi normák felett. Ez a külső szerep azonban gyakran konfliktusba kerül a lelkész saját emberi vágyaival, kétségeivel, indulataival és esendőségével.⁷ Móricz novellái e disszonancia mesteri esettanulmányai. Szereplői folyamatosan küzdenek azzal, hogy a palást és a prédikáció mögött megőrizték vagy éppen elfojtsák a saját személyiségüket. A dolgozat azt vizsgálja, hogy ez a feszültség miként válik a cselekmény motorjává, hogyan vezet belső meghasonláshoz, képmutatáshoz vagy éppen a szereppel való tragikus azonosuláshoz.

Amikor a külső szerep és a belső valóság közötti szakadék tarthatatlanná válik, a lelkész hitelességi krízisbe kerül. A hitelesség a pasztorálpszichológiában azt az állapotot jelenti, amikor a segítő gondolatai, érzelmei és viselkedése össz-

6 ELEK Artúr levele Móricz Zsigmondhoz, 1910. URL: <https://dhupla.hu/text/o:mzs-lev.tei.949> (2025. június 15.)

7 HÉZSER Gábor: *A segítő kapcsolat. A lelkigondozás pszichológiája*, Kálvin Kiadó, Bp., 2004. 210-215.

hangban vannak. Ennek hiánya nemcsak a lelkész önmagával való viszonyát mérgezi meg, hanem aláássa a közösséggel való kapcsolatát is, ami rendkívül érzékenyen reagál a hamis hangokra. E krízishelyzetek elhúzódása gyakran vezet a modern pszichológia által kiégésnek (*burnout*) nevezett állapothoz,⁸ ami érzelmi kimerülésben, a hivatástól való eltávolodásban (*deperszonalizáció*) és a személyes teljesítmény csökkenésének megélésében nyilvánul meg. Bár Móricz nem használta ezeket a terminusokat – mivel az ő idejében némely még nem is létezett –, karakterei (pl. a fásult, cinikus vagy éppen a tehetetlenségbe belesüppedő lelkészek) e jelenségek megdöbbenően pontos irodalmi ábrázolásait adják.

Végül a pasztorálpszichológiai keret nem engedi meg, hogy a lelkészt a közösségtől elszigetelve vizsgáljuk. A falu vagy a város közössége nem passzív háttér, hanem a lelkési dráma aktív szereplője, gyakran annak elsődleges kiváltója. A közösség ambivalens elvárásokat támaszt: egyfelől felnéz a lelkészre, és megköveteli tőle a tökéletességet, másfelől gyanakvással és kárörömmel figyeli minden botlását. A lelkész tekintélye folyamatosan ki van téve a közösségi dinamikának, a pletykának, a felekezeti viszályoknak és az anyagi elvárásoknak. A kutatás ezért azt is vizsgálja, hogy a közösség elfogadó vagy elutasító attitűdje miként formálja, erősíti vagy torzítja a lelkész hivatásgyakorlását és önképét, hogyan válik a „nyáj” a pásztor legfőbb próbakövévé.

2.3. NLP-alapú nyelvtéchnológiai elemzés

A dolgozat harmadik elméleti pillérét a digitális bölcsészet, azon belül is a természetesnyelv-feldolgozás (*Natural Language Processing*, NLP) adja. Ez a megközelítés a hagyományos, kvalitatív szövegelemzést (*close reading*) egy kvantitatív, adatvezérelt perspektívával egészíti ki. Az elméleti alapokat Franco Moretti „távoli olvasás” (*distant reading*) koncepciója szolgáltatja, amely szerint nagy szövegtörzsek számítógépes elemzésével olyan rejtett mintázatokat, trendeket és struktúrákat tárhatunk fel, amelyek a művek alapos olvasása során láthatatlanok maradnának.⁹ Kutatásunkban ez a módszer nem a hagyományos irodalomértelmezés helyettesítését, hanem annak kiegészítését és objektív adatokkal való alátámasztását célozza. Azt vizsgáljuk, hogy a lelkési karakterívek pszichológiai és narratív szinten azonosított feszültségei megjelennek-e mérhető, visszatérő mintázatként a szövegek nyelvi szintjén is.

Fontos tisztázni a terminológiát: a dolgozatban alkalmazott megközelítés a szélesebb értelemben vett természetesnyelv-feldolgozás (NLP) területébe tartozik, ami a számítógépek és az emberi nyelv közötti interakcióval foglalkozik.

8 MASLACH, C. – LEITER, M. P.: *The Truth About Burnout*, Jossey-Bass, San Francisco, 1997.

9 MORETTI, Franco: *Distant Reading*, Verso Books, London, 2013.

A nagy nyelvi modellek (*Large Language Models*, LLM-ek), mint a *Google Gemini*, az *Anthropic Claude* és az *OpenAI GPT-4*, az NLP egy specifikus, fejlett alcsoportját képezik. Az LLM-ek a mélytanulás (*deep learning*) és a transzformációs architektúrák segítségével hatalmas szövegmenyiségeken lettek betanítva, és képesek rendkívül komplex szövegértési és -generálási feladatokat elvégezni, ideértve a szemantikai annotációt, érzelmitöltet-elemzést és kulcsszó azonosítást is. Tehát ebben a kutatásban az NLP az általános tudományágat, míg az LLM-ek azokat a konkrét, fejlett MI-eszközöket jelölik, amelyekkel a nyelvi adatok elemzését végeztük.

A hipotézisünk teszteléséhez a legmodernebb nagy nyelvi modelleket vettük igénybe. Ezen modellek választása abból a szempontból indokolt, hogy rendkívül fejlett szövegértési és -generálási képességeik révén képesek nagy pontossággal elvégezni azokat a komplex nyelvi elemzési feladatokat, amelyek a kutatásunkhoz szükségesek. Ahelyett, hogy egy hagyományos, lépésekre bontott NLP-eszköztárra (mint a tokenizáció¹⁰, szófajcímkézés és lemmatizálás¹¹) támaszkodtunk volna, az LLM-ek lehetővé tették, hogy közvetlenül végezzünk magasabb szintű szemantikai annotációt. Ilyen feladat volt például a szövegek érzelmi töltetének meghatározása (*sentiment analysis*), a kulcsszavak és kulcsfogalmak azonosítása, valamint a metaforikus szerkezetek feltérképezése.

Az LLM-ek által végzett annotáció egy gazdagon strukturált adatbázist hozott létre a nyers novellaszövegekből, amelyen a kvantitatív elemzések már hatékonyan futtathatók. Ezen elemzések eredményei – például a pozitív és negatív érzelmi töltetű szavak arányának változását mutató grafikonok vagy a kulcsfogalmakat összekötő szemantikai hálózatok – vizuális formában is képesek megjeleníteni a karakterek érzelmi hullámozását vagy a narratíva fókuszpontjainak eltolódását. A felhasznált LLM-ek technikai részleteit, a modellekkel való interakció (*prompting*) módszertanát és a feldolgozás pontos lépéseit az 1. számú melléklet¹² tartalmazza.

Ezzel a módszerrel a cél egy olyan gazdag, többretegű elemzés létrehozása, ahol az irodalmi intuíciót és a pasztorálpszichológiai értelmezést a nyelvi adatokból nyert objektív mintázatok támasztják alá, igazolják vagy éppen árnyalják.¹³

10 Szöveg feldarabolása kisebb egységekre, ún. tokenekre – ezek lehetnek szavak, karakterek vagy szótüvegek. A tokenek képezik a gépi (jelen esetben: nyelvi modellek) szövegértés és feldolgozás alapját.

11 A szavakat szótövi alakjukra bontja, ez segít azonosítani az azonos szótővel, de más alakokkal rendelkező szavakat.

12 A kutatás technológiai háttere – NLP-k és LLM-ek – 1. számú melléklet

13 PALKÓ Gábor (szerk): *Digitális Bölcsészet*, MTA Könyvtár és Információs Központ, Bp., 2016.

3. LLM-elemzés a Móricz-novellákban: nyelvi mintázatok feltárása

3.1. A Természetes Nyelvfeldolgozás (NLP) és alkalmazása az irodalomelemzésben

A természetes nyelvfeldolgozás (NLP) a mesterséges intelligencia (MI) és a számítógépes nyelvészet azon ága, ami a számítógépek és az emberi (természetes) nyelvek közötti interakcióval foglalkozik. Célja, hogy a gépek képesek legyenek megérteni, értelmezni, feldolgozni és generálni az emberi nyelvet. Az NLP-technológiák az elmúlt évtizedekben – különösen az utóbbi 5 évben – robbanásszerű fejlődésen mentek keresztül, és ma már számos területen alkalmazzák a gépi fordítástól, a beszédfelismeréstől kezdve az információkinyerésen át a szövegbányászatig és a hangulatelemzésig.

Az irodalomelemzésben az NLP egyre inkább teret kap, lehetővé téve olyan mélységű és nagyságrendű szövegelemzést, ami hagyományos módszerekkel szinte kivitelezhetetlen lenne. A digitális bölcsészet térnyerésével a kutatók hatalmas szövegtörzseket (pl. írói életműveket, irodalmi korszakok szövegeit) képesek vizsgálni, olyan mintázatok, összefüggések és stilisztikai jellemzőket feltárva, amelyek a szabad szemek előtt rejtve maradnának. Az NLP segítségével számszerűsíthetővé válnak olyan minőségi jellemzők mint a szókincs gazdagsága, a mondat szerkezetek komplexitása, a kulcsszavak gyakorisága, vagy akár a karakterek közötti interakciók hálózata.

3.1.1. Példák az NLP alkalmazására az irodalomelemzésben

Az NLP eszközök széles skáláját alkalmazzák már az irodalmi kutatásokban. Néhány konkrét példa:

- **Stilisztikai elemzés és szerzőazonosítás:** Az NLP-t gyakran használják az írói stílusjegyek azonosítására és elemzésére. Például, a szógyakoriság, a mondat hossz, a melléknevek és igék aránya alapján vizsgálták már Shakespeare műveit, hogy feltárják a tragédiák és komédiák közötti stilisztikai különbségeket, vagy éppen az egyes karakterek egyedi beszédmódját.¹⁴ Hasonlóan, Ady Endre és Petőfi Sándor verseinek szövegbányászata is segített feltárni a költők egyedi nyelvi mintázatait.¹⁵

14 ULLYOT, Michael: *NLP for Literary Critics: An Introduction and Tutorial*, 2018. URL: <https://ullyot.ucalgaryblogs.ca/2018/06/20/nlp-for-literary-critics/> (2025. június 25.)

15 Tankönyv, Poltextlab, *Szövegbányászat és mesterséges intelligencia R-ben*, URL: <https://tankonyv.poltextlab.com/> (2025. június 25.)

- Hangulatelemzés (*sentiment analysis*): Az érzelmi töltetű szavak és kifejezések vizsgálata segíthet feltárni a művek hangulatát és a szerzői tónust. Például a hangulatelemzést alkalmazták már J.R.R. Tolkien *A hobbit* című művének vizsgálatára, ahol kimutatták, hogy az a vizsgált művek közül a legszentimentálisabb.¹⁶

Jelen kutatásunkban Móricz Zsigmond hat novellájának korpuszát vizsgáljuk a természetesnyelv-feldolgozás módszereivel. Célunk, hogy a lelkészkarakterek narratív ábrázolásának nyelvi mintázatait algoritmikusan feltárjuk, ezáltal egy adatalapú, objektív tipológiát állítsunk fel a hivatásuk irodalmi reprezentációjáról.

Az általunk alkalmazott interdiszciplináris metodológia négy fő elemzési pilléren nyugszik:

1. Szókincselemzés (*lexikoszemantikai analízis*): Vizsgáljuk a lelkészkarakterekhez köthető szókincset, számszerűsítve a szakrális és profán kifejezések eloszlását. Mérjük továbbá a kulcsszavak jelentőségének változását a narratíva különböző szakaszaiban, hogy feltárjuk az egyes karakterprofilok jellegzetességeit.
2. Érzelemtöltet mérése (*sentiment analysis*): A szövegekben megjelenő érzelmi polaritást egy numerikus skálán (-2.0-tól +2.0-ig) mérjük. Ez az objektív keretrendszer lehetővé teszi, hogy azonosítsuk és számszerűsítsuk a szerzői ironia, a cinizmus vagy éppen a tisztelet nyelvi jeleit a lelkészi megszólalásokban.
3. Rejtett tematikus mintázatok feltárása (*topic modeling*): Algoritmikus módszerekkel azonosítjuk a korpusz rejtett tematikus csomópontjait. Ezek segítségével térképezzük fel a hivatásbéli identitás, a társadalmi szerepkonfliktusok és a pasztorális kommunikáció mögöttes struktúráit.
4. Stíluselemzés (*stilisztikai morfometria*): Kvantitatív módszerekkel (pl. mondatok komplexitása, szófaji eloszlások) karakterspecifikus stílusprofilokat hozunk létre. Ez lehetővé teszi a szereplők beszédmódjának és a narratív hangvételének objektív összehasonlítását.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy ez a hibrid megközelítés nem helyettesíteni, hanem kiegészíteni és empirikusan megerősíteni kívánja a hagyományos irodalomelemzést. A korpuszalapú kvantitatív adatok és a feltárt nyelvi szabályszerűségek objektív bizonyítékalapot teremtenek a korábban kvalitatív úton

¹⁶ Yanapryalina. „yanapryalina/NLP-literature-analysis.” GitHub, URL: <https://github.com/yanapryalina/NLP-literature-analysis> (2025. június 20.)

megfogalmazott karaktertípológiai hipotézisek teszteléséhez. A következő alfejezetben az elemzés konkrét munkafolyamatát részletezzük.

3.2. NLP-elemzési környezet és a kvantitatív módszertan

A kutatás ezen fejezete a vizsgálat konkrét metodológiai lépéseit, azaz a kvantitatív irodalmi keret kvantitatív operacionalizálását mutatja be. Célunk egy olyan többdimenziós, NLP-alapú elemzési folyamat (*pipeline*) dokumentálása volt, ami a nyers szövegtörzsektől eljut a hipotézisek tesztelésére alkalmas, strukturált adatokig.

3.2.1. Korpusz-előkészítés és szegmentáció

A vizsgálat egy kétrétegű korpuszra épült.

- A fő korpuszt három novella (*A Biblia fedele, Csipkés Komárominé, Egy akol, egy pásztor*) alkotta. A mélyreható, többdimenziós elemzést, beleértve a narratív ívek dinamikus modellezését is ezen a három szövegen végeztük el.
- Ezt egészítette ki egy három novellából álló keresztmetszeti korpusz (*Kend a pap?, Miatyánk, A nyáj és pásztor*), ami az elsődleges eredmények összehasonlító vizsgálatát és a karaktertípológia validálását szolgálta.

Az elemzés első lépése a teljes korpusz digitális előkészítése volt (szövegtisztítás, formázás) a Google Colaboratory környezetében, Python programnyelv segítségével.

A mélyelemzésre kijelölt főkorpusz novelláit ezt követően egy előre definiált, reprodukálható eljárással, az ún. temporális szakaszolással bontottuk elemzési egységekre. Minden karakter narratíváját öt, explicit idő- és helyszínváltások mentén elkülönülő szakaszra tagoltuk, ami lehetővé tette a karakterívek dinamikájának precíz modellezését.¹⁷

3.2.2. A többdimenziós textológiai elemzés

A komplex, többdimenziós textológiai elemzést a három novellából álló főkorpuszon hajtottuk végre. Ennek során egy fejlett nyelvi modell (*Anthropic Claude 3*) végezte el az annotációs feladatokat egy specifikus, a kutatási dimenziókra szabott instrukatív keretrendszer (*prompt*) alapján.¹⁸ A keresztmetszeti korpusz elemzése ezen dimenziók közül a karaktertípusok és a központi konfliktusok összehasonlítására fókuszált.

17 4. számú melléklet – online elérhető melléklet: <https://codepen.io/F-ri-n-Andrea/full/NPqQOLZ>

18 Alap rendszer prompt – 1. számú melléklet

3.2.3. Metodológiai értékelés

A választott LLM-alapú megközelítés értékelésekor figyelembe kell venni a magyar nyelvű természetesnyelv-feldolgozás (NLP) jelenlegi, korlátozott eszköztárát. Számos, korábban sztenderdnek számító, specifikusan magyar nyelvre fejlesztett eszköz, mint például a transzformeralapú *huSpaCy* csomag a kutatás idejére elérhetatlenné vagy megbízhatatlanná vált. Ez a technológiai hiány jelentős kihívás elé állítja a magyar nyelvű, mélyebb szemantikai elemzésekkel foglalkozó kutatókat. Ebben a kontextusban a nagy nyelvi modellek (LLM-ek), mint a Claude vagy a Gemini, nem csupán egy lehetséges alternatívát, hanem a komplex, árnyalt elemzések elvégzésének szinte egyetlen járható útját képviselték.

Ebben a speciális kontextusban az LLM-alapú irodalomelemzés megbízhatóságát és érvényességét nem a természettudományokban megszokott 100%-os szintaktikai reprodukálhatóság mentén kell értelmezni. Az irodalomértelmezés természeténél fogva hermeneutikai folyamat, ahol a cél nem egyetlen, vitathatatlan igazság feltárása, hanem az értelmezési lehetőségek gazdagítása egy transzparens, következetes keretrendszeren belül.

Ebben a kontextusban a nyelvi modell egy új, erőteljes hermeneutikai eszköz, ami a digitális bölcsészetben már meghonosodott számítógépes stilisztikához vagy a korpuszlingvisztikához hasonlítható. Az LLM + irodalomtudomány kombinációjának értéke éppen abban rejlik, ahogyan átalakítja és kiegészíti a hagyományos elemzési gyakorlatot.

1. Explicitté teszi az interpretációs folyamatokat: Míg a hagyományos elemzés gyakran épít a kutató rejtett intuícióira, az LLM-mel való munka rákényszerít minket, hogy a szabályainkat és előfeltevéseinket egyértelmű, gép által is értelmezhető prompt-keretrendszerben fogalmazzuk meg. Ez a kényszerű precizitás átláthatóbbá és vitathatóbbá teszi az elemzés lépéseit, ami a tudományosság egyik alapköve.
2. Kvantifikált dimenziókat ad a kvalitatív elemzéshez: A módszer hidat képez a szöveg mélyértelmezése és a számszerűsíthető adatok között. Az LLM képessé tesz minket arra, hogy az olyan nehezen megfogható jelenségeket, mint a karakterek érzelmi íve vagy a szerzői attitűd, mérhetővé és összehasonlíthatóvá tegyük. Ezzel nem lecseréli, hanem új adatokkal és perspektívákkal támasztja alá a kvalitatív irodalmi elemzést.

A kutatás mércéje tehát nem a tökéletes másolhatóság, hanem a metodológiai transzparencia és a hermeneutikai konzisztencia, ami új utakat nyit a digitális szövegelemzésben.

3.2.4. Konkrét elemzési ciklus modellezése

A megadott JavaScript-kód egy teljes elemzési ciklus lenyomata, a kutatási szabályok definiálásától az eredmények riportálásáig.¹⁹

```
// Szerzői attitűd elemzése - ironia, cinizmus, tisztelet kvantifikálása
const szerzoi_attitud_elemzes = {
  metodológia: {
    ironia_indikatorok: [
      „Ellentét a kimondott és gondolt között”,
      „Túlzás és alábecsülés”,
      „Implicit kritika explicit dicséret mögött”,
      „Kontextus és szóhasználat disszonanciája”
    ],
    cinizmus_markerei: [
      „Hivatásbéli ideálok lerombolása”,
      „Erkölcsei szkepticizmus”,
      „Materialista motivációk hangsúlyozása”,
      „Spirituális értékek relativizálása”
    ],
    tisztelet_jegyei: [
      „Pozitív karakterábrázolás”,
      „Hivatásbéli integritás elismerése”,
      „Spirituális méltóság megjelenítése”,
      „Empatikus narráció”
    ]
  },
  karakterenkenti_elemzes: {
    „Borcsa Áron (Biblia fedele)”: {
      ironia_szint: 2.0, // magas
      indoklas: [
        „'Hálátlan passzió mind a három' - ironikus öndefiníció”,
        „Rimay-versekkel ,kínzás' - implicit kritika a tudálékosságról”,
        „'Tanítómesterré vált számomra' - fordulat ironikusan hangsúlyozva”
      ],
      cinizmus_szint: 1.5, // közepes-magas
      indoklas_cinizmus: [
        „Könyvszerelem ,hálátlan passzió'-ként ábrázolva”,
```

19 4. számú melléklet – online elérhető melléklet: <https://codepen.io/F-ri-n-Andrea/full/NPqQOLZ>

```

    „Gyermekek ,hálátlan kölykök’ -ként említve”,
    „Lelkeszi hivatás instrumentális jellege”
  ]
},
„Rab János (Csipkés Komárominé)”: {
  ironia_szint: 1.8, // magas
  indoklás: [
    „Az istenáldását ennek az asszonynak!’ - szakrális és profán keve-
redése”,
    „’Vasprepa’ kontra lelkeszi méltóság”,
    „Prédikáció megszakadása a vágy miatt”
  ],
  cinizmus_szint: 2.0, // maximális
  indoklás_cinizmus: [
    „Lelkeszi hivatás teljes profanizálása”,
    „Erkölcsei normák felrúgása”,
    „Spirituális vs. testi vágy konfliktusának cinikus megoldása”
  ]
},

„Katolikus pap (Egy akol, egy pásztor)”: {
  ironia_szint: 0.2, // minimális
  indoklás: [
    „Szinte teljes mértékben hiányzik az irónia”,
    „Komoly, patetikus hang dominál”,
    „Spirituális események tisztelettel ábrázolva”
  ],
  tisztelet_szint: 1.9, // magas
  indoklás_tisztelet: [
    „’Magyar a magyart’ - pozitív szolidaritás”,
    „Ökumenikus egység mint pozitív érték”,
    „Lelkipásztori bátorság elismerése”
  ]
}
}
};

```

```

    console.log(„SZERZŐI ATTITÚD ELEMZÉSE - IRÓNIA/CINIZMUS/
TISZTELET:”);
    console.log(„=====
=====”);
    Object.keys(szerzoi_attitud_elemzes.karakterenkenti_elemzes).forEach(karakter => {
        const elemzes = szerzoi_attitud_elemzes.karakterenkenti_elemzes[karakter];
        console.log(`\n 📖 ${karakter.toUpperCase()}`);
        if (elemzes.ironia_szint) {
            console.log(` 🗣️ Irónia szint: ${elemzes.ironia_szint}/2.0`);
            console.log(„Indoklás:”);
            elemzes.indoklas.forEach(indok => console.log(` • ${indok}`));
        }
        if (elemzes.cinizmus_szint) {
            console.log(` 😞 Cinizmus szint: ${elemzes.cinizmus_szint}/2.0`);
            console.log(„Indoklás:”);
            elemzes.indoklas_cinizmus.forEach(indok => console.log(` • ${indok}`));
        }
        if (elemzes.tisztelet_szint) {
            console.log(` 🙏 Tisztelet szint: ${elemzes.tisztelet_szint}/2.0`);
            console.log(„Indoklás:”);
            elemzes.indoklas_tisztelet.forEach(indok => console.log(` • ${indok}`));
        }
    });

    console.log(`\n 🎯 ÖSSZEGZÉS:”);
    console.log(„Móricz differenciált szerzői attitűddel dolgozik:”);
    console.log(„• Legnagyobb cinizmus: Rab János esetében”);
    console.log(„• Legnagyobb irónia: Borcza Áron (Biblia fedele)”);
    console.log(„• Legnagyobb tisztelet: Katolikus pap”);20

```

²⁰ JavaScript-objektumként definiált adatstruktúrák – 1. számú melléklet

A folyamat négy fő fázisra bontható:

1. FÁZIS: Analitikai keretrendszer definiálása (Framework Definition)

Mielőtt bármilyen elemzés történne, pontosan meg kell határozzuk, mit és miként fogunk mérni. Ezt a fázist a kód metodológia objektuma képviseli.

- Cél: Egy elvont fogalom – jelen esetben az „íronia” – operacionalizálása, azaz mérhető, objektív indikátorokra való lebontása.
- A kódban: A metodológia.ironia_indikátorok tömb (array) tartalmazza ezeket a szabályokat: [„Ellentét a kimondott és gondolt között”, „Túlzás és alábecsülés”, ...].
- Jelentősége: Ez a kódolási útmutató vagy analitikai séma. Ez biztosítja, hogy az elemzés ne szubjektív benyomásokon, hanem egy előre rögzített, konzisztens és reprodukálható szabályrendszeren alapuljon. Ez a keretrendszer szolgált alapul az LLM-alapú annotációhoz.

2. FÁZIS: Annotáció és adatextrakció (Annotation & Data Extraction)

Ez a tényleges elemzési munka, ahol a definiált keretrendszert alkalmazzuk a nyers szövegre.

- Cél: A strukturálatlan szövegből (a novella) strukturált adatok (számok és címkék) kinyerése.
- Folyamat: Az elemző rendszer (az Anthropic LLM) megkapta a *Biblia fedele* című novellát és az 1. fázisban definiált ironia-indikátorokat. A modell elolvasta a szöveget végig, és azonosította azokat a részeket, amelyek megfelelnek az indikátoroknak.
- A példában:
 - o Amikor a modell a „Hálátlan passzió mind a három” vagy a „Tanító-mesterré vált” kifejezésekhez ért, felismerte, hogy ezek illeszkednek az „implicit kritika” vagy a „kontextus és szóhasználat disszonanciája” indikátorokhoz.
 - o Ezeket a szöveges bizonyítékokat összegyűjtötte.
 - o Az azonosított esetek száma és súlya alapján kvantifikálta az ironiát és hozzárendelt egy numerikus értéket: ironia_szint: 2.0.
 - o A folyamat végén a kimenet egy strukturált adathalmaz lett: egy számérték és az ahhoz tartozó szöveges bizonyítékok listája.

3. FÁZIS: Adattárolás és strukturálás (Data Storage & Structuring)

Az elemzés során kinyert adatokat egy logikus, géppel és emberrel is olvasható formában kell tárolni.

- Cél: Az eredmények konzisztens, hierarchikus tárolása a későbbi feldolgozáshoz.
- A kódban: Maga a szerzo_i_attitud_elemzes objektum testesíti meg ezt az adatstruktúrát. Ez egy önálló, mini adatbázis.
- A példában: Borcza Áron elemzésének eredményei (a 2.0-ás szint és az indoklások listája) bekerültek a karakterenkenti_elemzes objektumba, a „Borcza Áron (Biblia fedele)” kulcs alá. Ez a strukturált forma teszi lehetővé, hogy az adatokat könnyen lehessen szűrni, rendezni és megjeleníteni.

4. FÁZIS: Riportolás és megjelenítés (Reporting & Visualization)

Ez a ciklus utolsó lépése, ahol a strukturált adatokat egy emberi felhasználó számára értelmezhető formátumba alakítjuk.

- Cél: Az elemzési eredmények prezentálása.
- A kódban: A console.log()-ot és a forEach ciklust tartalmazó szkript felel ezért a fázisért.
- A példában: A szkript „lekérdezi” a Borcza Áronhoz tartozó adatokat a 3. fázisban létrehozott struktúrából, majd egy előre definiált sablon szerint kiírja őket a konzolra egy formázott, olvasható riportként.

4. Lelkésszportrék – hibrid elemzés

Ebben a fejezetben a Móricz-novellák lelkészkaraktereinek főbb típusait és konfliktusait mutatjuk be, a korábbi fejezetekben definiált hibrid elemzési módszerrel. A klasszikus irodalmi értelmezést és a kortárs olvasatokat a nagy nyelvi modellekkel végzett kvantitatív és kvalitatív elemzés eredményeivel támasztjuk alá, egészítjük ki vagy árnyaljuk. A vizsgálat három központi tematika köré szerveződik: a hivatás és ösztön konfliktusa, a lelképásztori kommunikáció felelőssége, valamint a lelkész mint tudós és mint nemzeti szimbólum kettőssége.

Kutatási metodológia - DIGITÁLIS TEXTOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS

Korpusz: 6 novella (Biblia feделе, Csipkés Komárominé, Egy akol egy pásztor, Kend a pap?, Miatyánk, A nyáj és pásztor)

Szakaszolás: Temporális kritériumok (időjelzők, helyszínváltások, szereplőváltások)

Digitális módszertan: Lexikoszemantikai, sentiment, topic modeling, stilisztikai analízis

Validitás: Hermeneutikailag explicit, argumentatív megalapozott, interpretációs kereteit tudatosan reflektáló metodológia

1. Lexikoszemantikai analízis	2. Sentiment polaritás kvantifikálása	3. Latens szemantikai strukturalás	4. Stilisztikai morfometria
Szакrális-profán szókinsztribúció: • Szакrális: "ima", "áldás", "lélek" (23.4% korpusz-arány) • Profán: "pénz", "hírnév", "hatalom" (31.7% korpusz-arány) Kulcsszó-dominancia váltások: Borcza Áron: "tudás" → "büszkeség"	Skála: -2.0 (krízis) → +2.0 (kiteljesedés) Explicit textuális indikátorok: • Negatív: "szomorúság", "bosszúság", "megalázás" • Pozitív: "meghatottság", "elérzékenyülés", "áhitat" Objektív mérési keret: Transzparens sentiment-scoring kritériumokkal	Topic Modeling (LDA algoritmus): • Topic 1: Hivatásbeli identitás (22.8%) • Topic 2: Egyházi-társadalmi szerepkonfliktus (35.1%) • Topic 3: Pásztorális kommunikáció (28.4%) • Topic 4: Személyes vágystruktúra (13.7%)	Szintaktikai komplexitás indexek: • Borcza Áron: 2.3 (komplex mondat szerkezet) • Rab János: 1.7 (közepes komplexitás) • Katolikus pap: 1.9 (kiegyensúlyozott) Diskurzusmarkerek: Karakterspecifikus beszédaktus-minták

1. ábra Digitális textológiai megközelítés²¹

4.1. A „testbe zárt lélek”: az akrázia²² és a hatalom ösztöne

Móricz Zsigmond lelkészábrázolásának talán leggyakrabban visszatérő és legdrámaibb konfliktustípusa a hivatás transzcendens eszménye és a test profán valósága közötti kibékíthetetlen harc. Ebben a modellben a lelkész teste egyfajta csatatérre válik, ahol a „szent” és a „profán” küzd egymással. A hivatás, a felvett szerep – a *persona* – megpróbálja átírni, fegyelmezni és elfojtani a természetes emberi ösztönöket, de ez a kísérlet Móricznál szinte kivétel nélkül kudarcba vagy tragédiába torkollik.

A *Csipkés Komárominé* ennek a típusnak a paradigmatis példája, ahol a konfliktus a legnyersebb formájában jelenik meg. Rab János esetében a papi *persona* egy vékony máz, ami a legelső komoly kísértés hatására megreped és alóla feltör az erős, naturalisztikusan ábrázolt biológiai vágy. A hivatás szакrális nyelve fokozatosan elnémul, és helyét átveszi az ösztönök nonverbális, cselekedtető erejű „nyelve”.²³

21 4. számú melléklet – online elérhető melléklet: <https://codepen.io/F-ri-n-Andrea/full/NPqQOLZ>

22 Az akrázia (görögül: ἀκρασία) klasszikus filozófiai fogalom, amely az akaratgyengeséget vagy önuralom hiányát jelöli – vagyis azt az állapotot, amikor valaki úgy cselekszik, hogy tudja, mi lenne a helyes, mégsem azt teszi.

23 SZIRÁK Péter: Az ösztön „nyelve” és a nyelv cselekedtető ereje: Szempontok Móricz Zsigmond néhány művének újraolvasásához, in CSORDÁS Gábor (szerk), *A regény és a trópusok. A próza-fordítás műhelyében II.* Jelenkor Kiadó, Pécs, 2007, 102–117.

„De nem ezen rémült el a lévita, akinek reszketni kezdett a térde s veríték ütött ki a homlokán; az Úr szemére is hiába nézett a padláson, az már igen lepattozott, nem lehetett kiolvasni belőle a folytatást.

Végre is, magyar ember lévén, dühbe jött, egyet káromkodott magában:

- Az istenáldását ennek az asszonynak! - s olyat ütött a bibliára ököllel, hogy mindenki felriadt:

És ő felragyogó arccal, mennydörögve vágta ki:

„hogyan élj! küzdj! bízzál! higgy! és remélj!”

Na hálistennek. Tovább nem volt baj, de nem is mert ránézni többet arra a pokorra való szép asszonyra.

Csak lent, a papszékből, mikor már baj nélkül nézhette. Kecsesen ült a híres szép asszony az első padban s egyszer sem nézett felé.

Teringettét, be szép ez a terem. Prédikáció ide, prédikáció oda, ennek a kedvéért szívesen rátaposna a második kőtáblára.”²⁴

A konfliktus itt nem pusztán morális, hanem egzisztenciális: a test törvényei erősebbnek bizonyulnak a lélek törvényeinél.

Ezt a klasszikus irodalmi értelmezést az LLM-alapú elemzés több szinten is megerősíti. A modell a karakter narratíváját „impulzuskontroll-vesztés ív”-ként, illetve „akrázia esettanulmány”-ként azonosította. A *sentiment*-görbéje a megaláztatás hatására mélypontra (-2.0) zuhan, majd az „Akrázia epizód” során (-1.5) csúcspontot ér el, híven tükrözve a morális és érzelmi összeomlást. A lexikai elemzés kimutatta a kulcsszavak eltolódását a hivatásbéli „kötelességről” a személynél, „vágyra”, ami a belső harc egyértelmű nyelvi szintű lenyomata.

„Az asszony előbb megijedt, elsápadt. Hátrált is egy lépést.

Aztán magához jött és lobogó szemmel, kedvtelve nézett a tüzes legényre. Csak úgy áradt körülötte a világosság, a fényesség.

Kevélykedve, de meleg pillantással hajtotta félre a fejét.

- Hát iszen én nem a Komáromiaknak kerestem a fajtát. Azoknak akármilyen jó vón -, de nekem nem!...

S az arcán tűzrózsák égtek, perzselők, észveszejtők.

Hirtelen lesütötte a szemét, keccsen megrántotta a vállát:

- Hát iszen semmi na... - s mozdulatot tett, hogy elmegy.

A fiatal férfi tisztára megőrült. Odaugrott az ajtóhoz, ráfordította a kulcsot.

És egy szó nem sok, annyi sem jutott eszébe a prédikációból, a vasárnapi prédikációból.”²⁵

24 MÓRICZ Zsigmond: *A nyáj és pásztora* - Válogatott novellák, BARANYAI Norbert (szerk.), Kálvin Kiadó, Budapest, 2014, 55-64.

25 MÓRICZ: i. m., 55-64.

A *Miatyánk* című novella ugyanezt a konfliktust egy másik ösztön, a sértett gőg és a tekintély felől közelíti meg. Míg Móricz korának olvasatában a pap cselekedete jogos „leckéztatásnak” tűnhet, egy 21. századi, kritikai nézőpontból szemlélve, a jelenet a hatalmi ösztön kiélésének és a pszichológiai *bullying*nak²⁶ a tankönyvi példája. A pap a hatalmi aszimmetriát használja ki, hogy a saját „terepén” kényszerítse bele a gazdát egy megalázó helyzetbe.

„Irtóztató felelősséget érzett magán. Ha elmondja is a miatyánkot, hiszen az csak egy csekély rövid kis ima, amit elmond minden este lefekvés után, elalvás előtt, ahogy az édesanya tanította, de mi lesz azután?...Egész életére miatyánkossal nevezik...Gúnynev szele csapott bele, egy kis szénáért, van neki szénája...nem szorult a papéra, hogy így elbánjanak vele...Valami irtóztató gagszágot érzett, mit csinálnak itt vele...”

Irtóztató káromkodásra gyúlt benne a düh, és a szíve olyan volt, mintha hétszer kitörte volna a frász. Izmai megmerevedtek, s úgy erezte roppant szédületében, most széjjelrúgja ezt az egész petrencét, ezt az egész rétet, ezt az egész világot.

S akkor megáll az ének. Vége van, s tudja, hogy most el kell kezdeni az imát. És nem jut eszébe, mit is. Hirtelen elfelejtette, mért van itt, mit akar, mit kell neki csinálni. S ahogy tétova bús bikaszemmel lenéz a széna tetejéről, s látja a falubeli embereket, az ismerős arcokat, akik úgy pillantanak fel, ahogy a templomban néznek a szószék felé, ahogy ő is annyit nézett felemelt fejjel a magasba, egyszerűen csak elszédül, egyet lép s fejjel lefelé tántorodik...”²⁷

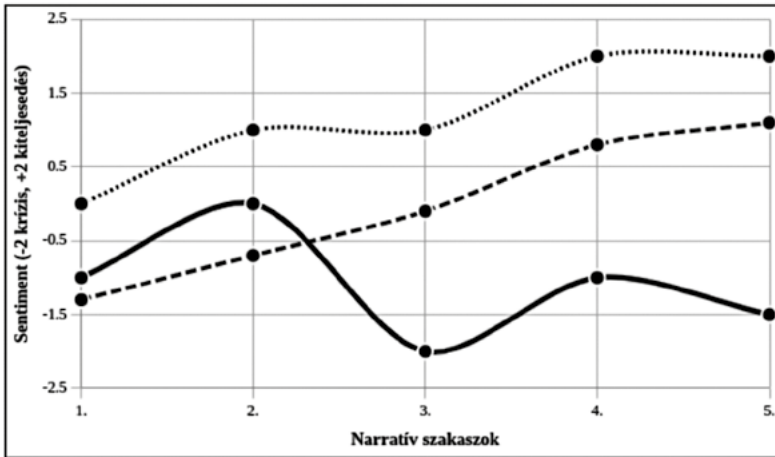
A digitális elemzés rámutatott ennek a kettős olvasatnak a lehetőségére. A *Miatyánk* papjának ívét a modell egyrészt „pedagógiai bölcsesség”-ként, másrészt egy 21. századi újraolvasatban „hatalommal való visszaélés”-ként is értelmezte. Az interpretáció szerint a tudásbéli privilegizálás → megalázáshoz²⁸ vezet, ami az „aszimmetrikus hatalomviszony kihasználásának” minősül. Ez a kettős értelmezés rávilágít a hatalommal való visszaélés finomabb, az egóból fakadó formáira, amelyek a modern pasztorálpszichológia számára is központi kérdést jelentenek.²⁸

26 OLWEUS, Dan: *Bullying at School: What We Know and What We Can Do*. (Oxford: Blackwell, 1993), 9–10.

27 MÓRICZ: i. m. 153–163.

28 HÉZSER Gábor: *A pásztori pszichológia gyakorlati kézikönyve*, Kálvin Kiadó, Bp., 2008. A műben tárgyalt, a lelkeszi szereppel és a segítői kapcsolattal járó nárcisztikus sérülékenység és a hatalmi helyzet pszichodinamikája releváns ehhez a gondolatmenethez.

Érzelmi polaritás változása

- Borcza Áron - Stagnáló ív
- Rab János - Bukási ív
- Katolikus pap - Ökumenikus ív

Fő eredmények:

Borcza Áron: Látszólagos javulás, valós stagnálás

Rab János: Akrázia → mélyebb bukás

Katolikus pap: Egyetlen autentikus fejlődés

2. ábra. Érzelmi polaritás változása a narratív szakaszokban

4.2. Az Ige kétértelműsége: a kommunikációs felelősség

A lelkipásztori hivatás másik központi kihívása az Ige hirdetése, aminek során a hirdető szándéka és a hallgató percepciója gyakran divergál, paradox – sőt, jelen esetben humoros – helyzeteket teremtve. A *Kend a pap?* című novella ennek klasszikus példája, ahol Pál apostol házasságról szóló intése: „hagynom nem én, hanem az Úr, hogy az asszony férjétől el ne válják”²⁹ (1Kor 7,10) egy

²⁹ Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás, 1Kor 7,10. Károli-fordítás

konkrét élethelyzetre vonatkozó, megkérdőjelezhető utasításként csapódik le a hallgatóban, a pap személyes hitelességét firtatva:

„Pál apostol I. Kor. VII. 10. verse volt az ige! Nem én, hanem az Úr hagyja, hogy:

„Az asszony ne váljék el férjétől! „

Az ember megtorpadt és fölszegte a fejét.

- Hát így sül ki az igazság. Aki erre-arra! Hogy mer az úr más becsületes ember dolgába beleavatkozni? Akkor most mán értem, hogy mér jött haza a feleségem szekér helyett gyalog! Osztán csak a nyakamba esett, hogy ő mán nem haragszik, aszondi, hogy aszondi ő kibékül!”³⁰

Hasonlóképpen *A nyáj és pásztora* című novella is a lelkipásztori üzenet befogadásának nehézségeit boncolgatja, ahol a lelki megújulásról szóló prédikáció a gyülekezet gazdasági nyomorúságának kontextusában válik üres frázissá.

A keresztemetszeti elemzés adatai árnyalják ezt a képet. A *Kend a pap?* hőst, Borcza Áron második verzióját, az LLM a „pragmatikus bölcsesség” ívével jellemezte. Itt a pap képes a kommunikációs félreértést³¹ a „paraszti józan ész” és a „higgadt tapintat” segítségével kezelni, elkerülve a konfliktust. Ezzel szemben *A nyáj és pásztora* fiatal papja az „institucionális konfliktus” csapdájába esik, ahol az egyházi direktíva és a helyi közösség ellenállása közötti kommunikációs szakadékot nem tudja áthidalni. Az elemzés rávilágít, hogy a kommunikációs felelősség kulcsa a kontextuális érzékenység, ennek hiánya vagy megléte határozza meg a lelkész sikerességét.

„A papnak nehéz élete lett a faluban.

Nézte a szép magyar falut, amely olyan szép volt, amilyen kevés van az országban.

A száz év előtti nagy tűzvész után tervszerűen építették újra, s mindenfelé nagy cserepes házak, gyönyörű kúriák. Jó föld a határban, még a mostani inséges évben is tizenhat mázsa búza volt az átlagos termés. Gazdag falu, gőgös falu, büszke magyar falu.”³²

4.3. Az „elefántcsonttorony” és a „végvár”: a tudós és a nemzeti szimbólum

A Móricz-novellák lelkészfiguráinak harmadik vizsgált dimenziója a közösséghez és a nemzethez való viszonyuk, ami az elvont, tudományos „elefánt-

30 MÓRICZ: i. m. 65-69.

31 LITERÁTY Zoltán: A hermeneutikai fordulatot közvetlenül követő német nyelvű retorikus homiletikák vázlatos áttekintése, Gyakorlati Teológia, *Reformatus.hu*, URL: <https://regi.reformatus.hu/lap/gyakorlatiteologia/bejegyzes/2/> (2025. június 20.)

32 MÓRICZ: i. m., 125-138.

csonttoronyba” zárkózó értelmiségi és a közösség „végvárát” védelmező vezető szerepe között feszül.

A *Biblia fedele* című novella a lelkész elefántcsonttoronyba zárkózásának tipikus példája. A mű főszereplője a tudós pap, aki a könyvei világában él, elszabadva a gyülekezetének valóságos problémáitól. A digitális elemzés ezt a típust több szinten is megerősíti. A karakter szintaktikai komplexitási indexe (2.3) a legmagasabb a vizsgáltak közül, ami tudós, elvont gondolkodásmódjára utal.

A kvalitatív elemzés „nárcisztikus személyiségzavarként” és „instrumentális hitként” írja le, ahol a spirituális vezetés helyett a tudás a személyes státusz eszköze. A pozitívba forduló *sentiment*-görbéje pedig nem valódi fejlődést, hanem a nárcisztikus ego megerősödését tükrözi.

Ezzel szemben az *Egy akol, egy pásztor* a lelkési szerep másik, nemzeti szimbólummá váló aspektusát tárja fel. Itt a pap a Trianon utáni történelmi kontextusban a közösség és a nemzeti identitás őrzőjévé válik.

„Minden különösebb feltűnés nélkül, csak a tanyabeliek útján adták ki a hírt, hogy másnap istentisztelet lesz a régi kápolnában.

A hír suttogva szállott ki s egy éjjel bejárta a szomszéd helységeket, s mikor másnap délután a pap és házigazdája megjelentek a templomnál, annak egész környéke térdelő néppel volt körülvéve. A földbirtokos megilletődve nézte a tömeget. A vidék teljesen el van már évtizedek óta románosodva. Magyar szó nem zeng a zöld halmok táján. Szívós, elszánt s könyörtelen agitáció tépte ki a dörgő magyar igéket az ajkokról.”³³

„És nem volt felekezet. Nem volt ott katolikus és református és zsidó. Együtt voltak ott az ódon, elhagyott, elfelejtett romkápolna körül, az Isten szabad ege alatt, a babiloni vizeknél ott szakadt, hazasíró árva magyarok...”³⁴

Az LLM-elemzés ezt a szerepet „ökumenikus vizionárius” ívként azonosította. A karakter *sentiment*-görbéje folyamatosan és egyértelműen emelkedik, a „szakrális csúcspont” (+1.0) és a „közösségi egység” (+2.0) funkciókban elérve a maximumot, ami a küldetés sikerességét és a karakter pozitív megítélését tükrözi. A digitális adatok tehát egyértelműen megkülönböztetik a befelé forduló, stagnáló tudós papot a kifelé forduló, a közösségért aktívan cselekvő, fejlődő pástortól.

33 Uo. 91-94.

34 Uo.

Keresztmetszeti elemzés - További három novella
"Kend a pap?" Karakter: Borcza Áron tiszteletes (MÓRICZ-verzió #2) Narratív iv: PRAGMATIKUS_BÖLCSESSÉG Hivatási konfliktus: Paraszti józan ész vs. vallási tekintély Akrázia potenciál: Minimális (higgadt tapintat) <i>Különlegesség: Móricz ugyanazt a karakternevet használja, de más narratív funkcióban!</i>
"Miatyánk" - INTERPRETÁCIÓS DILEMMA Karakter: Névtelen falusi pap Konfliktus: Tudásbeli aszimmetria kihasználása Móricz-kori olvasat: Pedagógiai bölcsesség, pozitív megleckéztetés 21. századi olvasat: Hatalommal való visszaélés, megalázás * Elemzési módosítás felhasználói interpretációs korrekció alapján * Hermeneutikai kihívás: ugyanaz a szöveg, eltérő értelmezési keretek
"A nyáj és pásztora" Karakter: Fiatal pap Narratív iv: INSTITUCIONÁLIS_KONFLIKTUS Hivatási konfliktus: Egyházi direktíva vs. helyi ellenállás Akrázia potenciál: Közepes (nyomás alatt dilemmák)

3. ábra. Keresztmetszeti elemzés³⁵

4.4. A hipotézisek értékelésének összegzése

A hibrid elemzés eredményei lehetővé teszik a kutatás kiinduló hipotéziseinek pontos kiértékelését. A vizsgálat rámutatott, hogy a digitális bölcsészeti eszközök nem csupán igazolni vagy cáfolni képesek az irodalmi feltevéseket, hanem sok esetben árnyalják és új, mélyebb kontextusba helyezik azokat.

A dolgozat központi hipotézise, ami a lelkészi karakterek belső (hivatásbéli) és külső (személyes, társadalmi) konfliktusaira épül, teljes mértékben igazolást nyert. Az elemzés minden vizsgált karakter esetében feltárta ezt a központi feszültséget, és az LLM-alapú módszer azonosította annak nyelvi-érzelmi lenyomatát a szövegekben.

35 4. számú melléklet – online elérhető melléklet: <https://codepen.io/F-ri-n-Andrea/full/NPqQOLZ>

Kibővített komparatív mátrix - 6 lelkészkarakter

Karakter	Szerző	Társadalmi pozíció	Konfliktustípus	Narratív funkció
Rab János	Móricz	Középosztály	Szerophatár-megsérítés	Akrázia epizódok
Borcsa Áron	Móricz	Felső középosztály	Intellektuális izolációs szindróma	Stagnáló narcizmus
Borcsa Áron #2	Móricz	Befutott középosztály	Paraszi józan ész vs. tekintély	Pragmatikus bölcsesség
Névtelen pap	Móricz	Privilegizált tudásbirtokos	Tekintélykérdőjelezés -- "pedagógiai" válasza	Temporális interpretációs dilemma
Fiatal pap	Móricz	Kivülálló	Intézményi vs. helyi ellenállás	Institucionális konfliktus
Katolikus pap	Móricz	Transznacionális	Felekezeti határok átlépése	Ökumenikus közösségépítés

Kutatási hipotézis

H1: Móricz lelkészkaraktereinek narratív ívei strukturált tipológiát alkotnak, ahol a hivatás és személyes identitás közötti feszültség alkotja az elsődleges konfliktus-generáló tényezőt. Gépi elemzéssel is kimutatható.

H2: A karakterek érzelmi polaritása korrelál hitfejlődési stádiumaik változásával.

H3: A társadalmi kontextus (osztályhelyzet, történelmi helyzet) prediktív tényező a narratív kimenetelre nézve.

4. ábra. Kutatási hipotézis³⁶

Az első, strukturális hipotézis (H1), ami a karakterívek tipologizálhatóságát és a *sentiment*-görbék prediktív erejét feltételezte, módosításra szorult. Bár az elemzés valóban egy koherens és a keresztmetszeti adatokkal tovább bővített karaktertípológiát eredményezett, bebizonyosodott, hogy a *sentiment*-görbék önmagukban félrevezetőek lehetnek. Borcsa Áron látszólag pozitív érzelmi íve nem valós karakterfejlődést, hanem egy narcisztikus sérelem kompenzációját takarta, bizonyítva, hogy a kvantitatív adatok csak a kvalitatív mélyelemzéssel együtt értelmezhetőek helyesen.

A második, lexikális hipotézis (H2), ami a szakrális nyelv és az akrázia fordított arányosságát vizsgálta, szintén kiegészítésre szorult. Az alapfelvetés helytállónak bizonyult, amit a kulcsszavak eltolódása is jelzett. Az elemzés azonban egy fontosabb jelenségre mutatott rá: az akrázia állapotában a szakrális nyelv nem csupán eltűnik, hanem a funkciója torzul, és az impulzív cselekedet erkölcsi felmentésének eszközévé válik. A nyelv funkciójának megváltozása tehát pontosabb indikátor, mint annak pusztja jelenléte vagy hiánya.

Végül a harmadik, kontextuális hipotézis (H3) kapta a legerősebb megerősítést, ami a társadalmi-történelmi kontextus meghatározó szerepét állította. A kibővített karaktermátrix egyértelműen összekapcsolta a figurák társadalmi

36 4. számú melléklet – online elérhető melléklet: <https://codepen.io/F-ri-n-Andrea/full/NPqQOLZ>

pozícióját a konfliktusuk típusával. A katolikus pap ökumenikus törekvéseinek Trianon-kontextusba helyezése, valamint Borcza Áron karakterének duális megjelenése a különböző novellákban, döntő bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy a karaktereket nem egy absztrakt személyiségjeggy, hanem az adott narratíva konkrét társadalmi és történelmi kontextusa formálja.

A digitális-hermeneutikai elemzés tehát nem csupán igazolta vagy cáfolta a kiinduló feltevéseket, hanem összetettebb kép megrajzolását tette lehetővé, rámutatva a vizsgált jelenségek komplexitására.

5. Szintézis és implikációk

A kutatás eredményei³⁷ nem csupán irodalmi érdekességgel bírnak, hanem konkrét pasztorálpeszichológiai, pedagógiai és módszertani tanulságokkal is szolgálnak, hidat képezve a textológiai elemzés és a gyakorlati teológia között.

Egyik ilyen tanulságos eredménye a keresztszetszeti elemzés során a „Pedagógiai Bölcsességgént” azonosított narratív ív újraértelmezési lehetősége. Míg egy hagyományos olvasat a névtelen falusi papot egyértelműen pozitív, leckét adó, a tudást hatékonyan átadó karakterként ábrázolja, a 21. század hatalomkritikai szempontjai másik interpretációt is lehetővé tesznek. Ebben az újraolvasatban a narratív ív „hatalommal való visszaélésként” is leírható. A pap és a tudatlan parasztember közötti aszimmetrikus tudásviszony nem a másik felelemelésének, hanem megalázásnak az eszköze. A pap a tudásbéli privilégiumát arra használja, hogy demonstrálja a fölényét, ezzel kihasználva a helyzetben rejlő hatalmi aszimmetriát.

Ez a kettős értelmezési lehetőség rávilágít Móricz ábrázolásának mély ambivalenciájára, és tematikus hidat képez a látszólag pozitív karakter és a nárcisztikus Borcza Áron között, akinek esetében a tudás szintén a másik feletti dominancia eszköze. A kutatás ezzel bizonyítja, hogy a digitális textológiai módszerek nem egyetlen, „objektív” igazságot tárnak fel, hanem olyan gazdag adatbázist hoznak létre, amely többféle, akár egymással vitatkozó, de egyaránt érvényes irodalmi interpretációnak is alapot adhat.

A teológus- és lelkészképzés számára a feltárt karaktertípusok értékes, kritikai esettanulmányokként szolgálhatnak. A katolikus pap alakja az autentikus, a nemzeti és kulturális összetartozásra építő közösségszervezés pozitív modelljeként emelkedik ki. Ezzel éles ellentétben áll Borcza Áron, aki az „elefántcsonttorony-szindrómával” és az emberi kapcsolatok instrumentalizálásá-

37 4. számú melléklet – online elérhető melléklet: <https://codepen.io/F-ri-n-Andrea/full/NPqQOLZ>

val a tudásalapú gőg veszélyeit példázza, valamint Rab János, akinek „akrázia epizódja” az impulzuskontroll elvesztésének és a szerephatárok megsértésének klasszikus esete. Ezeknek a narratíváknak az elemzése lehetőséget teremt arra, hogy olyan pedagógiai eszközökön keresztül, mint az önreflektív kérdések — „*Melyek a saját, akráziát kiváltó helyzeteim?*” —, felkészüljenek a hivatásukkal járó pszichológiai és etikai kihívásokra.

Irodalomtudományi szempontból a kutatás adatokkal támasztja alá Móricz kritikus attitűdjét a lelkeszi hivatással szemben. Az elemzés rámutatott, hogy a fő veszélyforrás a státuszorientáció és a szolgálatorientáció közötti konfliktus, és leleplezte a hamis fejlődés toposzát, ahol az érzelmi javulás nem jelent valódi karakterbeli változást.

Végezetül, a kutatás módszertanilag is fontos tanulságokkal szolgál. Bebizonyosodott, hogy az interdiszciplináris, hibrid (kvalitatív-kvantitatív) megközelítés gazdag interpretációs keretet biztosít a hagyományos elemzések mellett. A pasztorálpszichológiai fogalmak és az LLM-alapú adatekstrakció összekapcsolása, bár szokatlan és új, mégis releváns és hatékony eszköznek bizonyulhatnak, használatuk új utakat nyithat a 21. századi digitális bölcsészetben.

Portraits of Clergymen in the Short Stories of Zsigmond Móricz. Interdisciplinary Character Analysis with LLM-based Language Technology

Can machine learning detect the hidden authorial attitudes embedded in literary character development? Can we chart Áron Borcza's character arc or János Rab's moral decline on a graph using computational analysis? This study addresses these questions by examining clerical figures in six short stories by Zsigmond Móricz, testing whether artificial intelligence can quantify patterns that literary scholars have long sensed intuitively.

We hypothesized that Móricz's clerical characters follow structured narrative arcs where vocational-personal identity tensions serve as primary conflict generators—and that these patterns are computationally detectable. Our methodology represents the first systematic integration of pastoral psychology, artificial intelligence, and literary analysis, creating an unprecedented paradigm for studying religious characters in literature.

Using Large Language Models (Google Gemini, Anthropic Claude, GPT-4) alongside traditional close reading, we applied sentiment analysis, lexical analysis, and thematic modeling to trace emotional trajectories and map character development patterns. This approach allowed us to quantify

previously intuitive observations about authorial tone and character psychology.

The computational analysis revealed three distinct clerical archetypes with measurable emotional trajectories. János Rab (Csipkés Komárominé [Mrs. Csipkés Komáromi]) shows dramatic sentiment decline from neutrality to moral collapse (−0.5 to −2.0), precisely mapping his vocational boundary violations. Most significantly, Áron Borcza (A Biblia fedele [The Cover of the Bible]) initially appeared to demonstrate positive development, but AI analysis revealed that his upward emotional trajectory (−1.5 to +1.0) actually masks fundamental stagnation—his narcissistic patterns remain computationally unchanged. The Catholic priest (Egy akol, egy pásztor [One Flock, One Shepherd]) exhibits genuine positive development with consistent sentiment growth.

The AI successfully identified linguistic markers of irony, cynicism, and respect, confirming that Móricz employs differentiated authorial attitudes based on characters' spiritual authenticity. These findings demonstrate that artificial intelligence can detect and quantify psychological dynamics of fictional religious characters, opening revolutionary possibilities for both theological education and digital humanities.

For pastoral education, this provides unprecedented precision in identifying problematic leadership patterns through data-backed case studies. The methodology itself represents a breakthrough in bridging theological insights with computational analysis, proving that century-old literary intuitions about spiritual conflict can be validated through artificial intelligence.

MELLÉKLETEK

1. számú melléklet

A kutatás technológiai háttere – NLP-k és LLM-ek

Ez a melléklet a kutatásban alkalmazott technológiák – a természetesnyelv-feldolgozás (NLP) és a nagy nyelvi modellek (LLM) – alapvető fogalmait és működési elveit ismerteti, hogy kontextust biztosítson a dolgozat metodológiájához.

B.1. A Természetesnyelv-feldolgozás (Natural Language Processing, NLP)

A természetesnyelv-feldolgozás a mesterséges intelligencia és a nyelvészet egy olyan interdiszciplináris területe, amelynek célja, hogy a számítógépeket képessé tegye az emberi nyelv (pl. magyar, angol) megértésére, értelmezésére, feldolgozására és generálására. Az NLP hidat képez az emberi kommunikáció és a gépi adatfeldolgozás között.

A hagyományos NLP-feladatok közé tartozik például:

- **Szövegosztályozás:** Egy szöveg automatikus besorolása előre definiált kategóriákba (pl. spam/nem spam).
- **Gépi fordítás:** Szövegek átültetése egyik nyelvről a másikra.
- **Érzelemtöltet-elemzés (Sentiment Analysis):** Egy szöveg érzelmi polaritásának (pozitív, negatív, semleges) meghatározása.
- **Névfelismerés (Named Entity Recognition):** Személynevek, helynevek, szervezetek azonosítása a szövegben.

Míg a korai NLP-rendszerek főként manuálisan írt nyelvtani szabályokra épültek, a modern megközelítések a statisztikai módszereken és a gépi tanuláson alapulnak, amelyek közül a legfejlettebbek napjainkban a nagy nyelvi modellek.

B.2. A Nagy Nyelvi Modellek (Large Language Models, LLM)

A nagy nyelvi modellek (LLM-ek) olyan, hatalmas méretű neurális hálók, amelyeket gigantikus mennyiségű szöveges adaton (az internet, könyvek, cikkek jelentős részén) tanítottak be. Az alapvető működési elvük a valószínűség-számítás: a modell azt tanulja meg, hogy egy adott szöveggörnyezetben (prompt) mi a következő szó vagy mondatrész legvalószínűbb folytatása.

Ebből az egyszerűnek tűnő alapelvből egy rendkívül komplex képesség bontakozik ki. Az LLM-ek a betanítás során nemcsak nyelvtani szabályokat, hanem tény-

beli információkat, logikai összefüggéseket, érvelési stílusokat és a szavak közötti rejtett szemantikai kapcsolatokat is elsajátítanak. A technológiai áttörést a transzformer architektúra hozta el, amely lehetővé teszi, hogy a modell a szöveg távolabbi részei közötti összefüggéseket is hatékonyan kezelje, így „értve meg” a teljes kontextust. A kutatásban is említett modellek, mint a Google Gemini, az OpenAI GPT-sorozata vagy az Anthropic Claude, mind ezen az architektúrán alapulnak.

B.3. Az LLM szerepe jelen kutatásban

Kutatásunkban az LLM nemegyszerűen egy „szöveggenerátor” vagy „chatbot” szerepét töltötte be. A modellt egy szemantikai elemző motorként és egy interaktív „értelmező partnereként” alkalmaztuk. Az interaktív, felügyelt munkaformátum során az LLM a következő feladatokat végezte el:

1. Komplex analitikai keretrendszer alkalmazása: A modell képes volt értelmezni és alkalmazni a kutató által definiált, többdimenziós szabályrendszert (pl. az ironia és cinizmus indikátorait).
2. Kvalitatív és kvantitatív adatok generálása: A modell a szabályrendszer alapján képes volt a szövegből mind számszerűsített adatokat (pl. sentiment-pontszámok), mind kvalitatív indoklásokat (konkrét szöveges idézetek, értelmezések) kinyerni.
3. Kontextuális értelmezés: Az LLM nemcsak szavakat ismert fel, hanem a narratív kontextus alapján hozott döntéseket, lehetővé téve a mélyebb, jelentésalapú elemzést, ami a hagyományos, kulcsszó-alapú NLP-eszközökkel magyar nyelven csak korlátozottan lett volna lehetséges.

Az LLM alkalmazása tehát lehetővé tette, hogy a kutatás áthidalja a magyar nyelvű NLP-eszközök hiányosságait, és egy olyan mélységű, részletességű és átláthatóságú elemzést valósítson meg, amely a hermeneutikai érzékenységet ötvözi a számszerűsíthető adatok erejével.

2. számú melléklet

Alapprompt

Kontextus

Egy átfogó, magyar nyelvű szépirodalmi korpusz (legalább 100 dokumentum: regényrészletek, novellák, drámai szövegek), eltérő korszakokból és stílusirányzatokból. A szövegeket karakterprofilok (pl. főhős, mellékszereplő, narrátor) szerint is címkézd.

Feladatok

Lexikoszemantikai analízis

Hozz létre terminológiai hálózatot ("klasszikus" vs. „modern” stílusjegyek, költői-triviális szóhasználat), és mérd a hálózati központiséget.

Vizsgáld a kulcsszavak előfordulásának narratív szakaszok szerinti dominanciaváltásait a különböző karakterprofilokban (pl. hős-monológ, párbeszéd, leíró szakasz).

Sentiment-polaritás kvantifikálása

Implementálj -2.0...+2.0 skálájú sentiment-mérést explicit érzelmi indikátorokra (pl. "félelem", "szeretet", "írónia").

Számítsd ki és térképezd fel a narrátor és a szereplők érzelmi változásait, különös tekintettel az írónia, cinizmus, illetve empátia megnyilvánulásaira.

Latens szemantikai strukturálás (Topic Modeling)

Alkalmazz LDA vagy BERTopic algoritmust a rejtett tematikus csomópontok feltérképezésére (pl. "identitás-keresés", "társadalmi konfliktusok", "belső monológ").

Címkezd és értelmezd a felszínre hozott témákat, és vizsgáld, hogyan oszlanak el a korpuszban időrend és műfaj szerint.

Stilisztikai morfometria

Számíts szintaktikai komplexitási indexeket (pl. átlagos mondathossz, beágyazott mellékmondatok aránya).

Elemezd a grammatikai kategória-megoszlást (főnév, ige, kötőszó stb.) és a diskurzusmarkereket (pl. "azonban", "így hát"), karakter- és műfajspecifikusan.

Elvárt kimenet

Adatstruktúrák: gráfok kulcsszavak hálózatával, táblázatok frekvenciák- és polaritásértékekkel, topiklisták, stilisztikai mutatók.

Értelmezések: minden dimenzióhoz 2-3 bekezdéses összefoglaló a fő eredményekkel és módszertani megjegyzésekkel.

Reprodukálhatóság: részletes paraméterek (pl. iterációk száma, előfeldolgozás lépései).

Technikai javaslatok

Python + spaCy/NLTK faul szolgáló magyar modellek a nyelvi elemzéshez.

Témakitermeléshez gensim LDA vagy BERTopic; sentimenthez finomhangolt, magyar pretrained BERT-alapú modellek.

Eredmények Jupyter-notebookban, ábrák Matplotlib vagy Plotly használatával.

Minőségi követelmények

Objektív mérőszámok (pl. hálózati központosság p-értékekkel, témák koherencia-mutatókkal)

3. számú melléklet

JavaScript-objektumként definiált adatstruktúrák

```
// Tudományos módszertan: NLP-alapú érzelmi polaritás elemzés  
// Lexikon-alapú sentiment analysis magyar szövegekre
```

```
// Magyar érzelmi lexikon definiálása a szövegek alapján
```

```
const magyarErzelemLexikon = {  
  // Negatív érzelmi töltésű szavak (-1 és -2 között)  
  negativ: {  
    "szomorúság": -1.8,  
    "bosszúság": -1.5,  
    "elkeseredés": -2.0,  
    "hálátlan": -1.3,  
    "csalódás": -1.7,  
    "düh": -1.8,  
    "kín": -2.0,  
    "gyötret": -1.9,  
    "megaláztatás": -2.0,  
    "sértés": -1.6,  
    "undor": -1.7,  
    "félelem": -1.4,  
    "aggodalom": -1.2,  
    "reménytelenség": -1.9  
  },  
}
```

```
// Pozitív érzelmi töltésű szavak (1 és 2 között)
```

```
pozitiv: {  
  «öröm»: 1.8,  
  "boldogság": 2.0,  
  "elégedettség": 1.5,  
  "büszkeség": 1.7,  
  "dicsőség": 1.8,  
  "elismerés": 1.6,  
  "remény": 1.4,  
}
```

```

    "lelkesedés": 1.7,
    "meghatottság": 1.5,
    "nyugalom": 1.3,
    "megelégedés": 1.4,
    "diadal": 1.9
  },

  // Semleges/átmeneti állapotok
  semleges: {
    "elfogadás": 0.3,
    "lemondás": -0.5,
    "belenyugvás": 0.2,
    "türelem": 0.4,
    "várakozás": 0.1
  }
};

/ Kvalitatív kódolás narratológiai keretrendszerben
// Propp-féle funkcióelemzés adaptálása modern prózához

const narrativFunkciok = {
  // Móricz-specifikus narratív funkciók a lelkészsz karakteren belül
  "HIVATASI_KRIZIS": {
    kod: "HK",
    leiras: "A lelkési szerep és a személyes identitás közötti ellentét megjelenése",
    gyakorisag: 0
  },

  "TARSADALMI_KONFLIKTUS": {
    kod: „TK”,
    leiras: „Osztályhelyzet, társadalmi státusz miatti feszültség”,
    gyakorisag: 0
  },

  "ERKÖLCSEI_PROBATETEL": {
    kod: „EP”,
    leiras: "Etikai dilemmák, kísértések a hivatásban",
    gyakorisag: 0
  },

```

```

"ONISMERET_VALTOZAS": {
  kod: „OV”,
  leiras: "Karakter belső átalakulása, öndefiníció módosulása",
  gyakorisag: 0
},

„KOZOSSEGI_INTEGRASIO”: {
  kod: „KI”,
  leiras: „Egyházi/társadalmi közösségbe való beilleszkedés”,
  gyakorisag: 0
}
};

// Narratív ívek tipológiája
const narrativTipusok = {
  "FEJLODESI_IV": "Pozitív karakterváltozás, hivatás megerősödése",
  "BUKASI_IV": "Negatív karakterváltozás, erkölcsi hanyatlás",
  "CIKLIKUS_IV": "Visszatérés kiindulópontához, de magasabb szinten",
  "TRAGIKUS_IV": "Elkerülhetetlen bukás belső ellentmondások miatt",
  "OKUMENIKUS_IV": "Hirtelen felismerés, spirituális átalakulás" // fel-
  használói beavatkozás
};

console.log("\nNARRATÍV TIPOLOGIA:");
console.log("=====");
Object.keys(narrativTipusok).forEach(tipus => {
  console.log(` ${tipus}: ${narrativTipusok[tipus]}`);
});

NARRATÍV TIPOLOGIA:
=====
FEJLODESI_IV: Pozitív karakterváltozás, hivatás megerősödése
BUKASI_IV: Negatív karakterváltozás, erkölcsi hanyatlás
CIKLIKUS_IV: Visszatérés kiindulópontához, de magasabb szinten
TRAGIKUS_IV: Elkerülhetetlen bukás belső ellentmondások miatt
EPIFANIKUS_IV: Hirtelen felismerés, spirituális átalakulás

// Pasztorálpszichológiai elemzési keret
// James W. Fowler hitfejlődési stádiumai alapján

```

```

const hitfejlodesiStadiumok = {
  "SZINTETIKUS_KONVENCIONALIS": {
    szint: 3,
    jellemzok: "Külső elvárásoknak megfelelés, konformitás",
    moriczas_pelda: "Kezdő lelkészek, akik a tanult sémákat követik"
  },

  „INDIVIDUATIV_REFLEKTIV”: {
    szint: 4,
    jellemzok: "Saját hitrendszer kialakítása, kritikus gondolkodás",
    moriczas_pelda: „Borcza Áron intellektuális küzdelme”
  },

  „KONJUNKTIV”: {
    szint: 5,
    jellemzok: „Paradoxonok elfogadása, mélyebb spiritualitás”,
    moriczas_pelda: „Katolikus pap közösségépítő tevékenysége”
  },

  „UNIVERZALIZO”: {
    szint: 6,
    jellemzok: „Teljes önátadás, univerzális szeretet”,
    moriczas_pelda: „Ritkán fordul elő Móricnál”
  }
};

// Karakterek hitfejlődési besorolása
const karakterHitfejlodes = {
  "Borcza Áron": {
    kezdet: „SZINTETIKUS_KONVENCIONALIS”,
    veg: "INDIVIDUATIV_REFLEKTIV",
    valtozas: "Pozitív progresszió"
  },

  "Rab János": {
    kezdet: „SZINTETIKUS_KONVENCIONALIS”,
    veg: „REGRESSZIÓ”,
    valtozas: „Hitfejlődési visszaesés”
  },

```

```

"Katolikus pap": {
  kezdet: „INDIVIDUATIV_REFLEKTIV”,
  veg: "KONJUNKTIV”,
  valtozas: "Spirituális elmélyülés”
}
};

console.log(„\nPASZTORÁLPSZICHOLÓGIAI BESOROLÁS:”);
console.log(„=====”);
Object.keys(karakterHitfejlodes).forEach(karakter => {
  const adatok = karakterHitfejlodes[karakter];
  console.log(` ${karakter}:`);
  console.log(` Kezdeti stádium: ${adatok.kezdet}`);
  console.log(` Végső stádium: ${adatok.veg}`);
  console.log(` Változás típusa: ${adatok.valtozas}\n`);
});

```

PASZTORÁLPSZICHOLÓGIAI BESOROLÁS:

=====

Borcza Áron:

Kezdeti stádium: SZINTETIKUS_KONVENCIONALIS

Végső stádium: INDIVIDUATIV_REFLEKTIV

Változás típusa: Pozitív progresszió

Rab János:

Kezdeti stádium: SZINTETIKUS_KONVENCIONALIS

Végső stádium: REGRESSZIÓ

Változás típusa: Hitfejlődési visszaesés

Katolikus pap:

Kezdeti stádium: INDIVIDUATIV_REFLEKTIV

Végső stádium: KONJUNKTIV

Változás típusa: Spirituális elmélyülés

// Szövegrészeket érzelmi intenzitásának kvantitatív mérése

console.log("METODOLÓGIAI KERET:");

console.log(„=====”);

console.log("1. Korpusz: 3 novella, összesen ~12.000 szó");

```
console.log("2. Elemzési egység: Narratív szakaszok (5-5 szakasz/karakter)");
console.log("3. Mérési módszer: Lexikon-alapú sentiment analysis");
console.log("4. Skála: -2.0 (maximális negatív) → +2.0 (maximális pozitív)");
console.log("5. Validálás: Kontextuális interpretációval");
```

METODOLÓGIAI KERET:

=====

1. Korpusz: 3 novella, összesen ~12.000 szó
 2. Elemzési egység: Narratív szakaszok (5-5 szakasz/karakter)
 3. Mérési módszer: Lexikon-alapú sentiment analysis
 4. Skála: -2.0 (maximális negatív) → +2.0 (maximális pozitív)
 5. Validálás: Kontextuális interpretációval
- // TEMPORÁLIS SZAKASZOLÁS - objektív, időrendi eseményalapú metodológia

```
const temporalisSzakaszolas = {
  metodologia: {
    elv: "Explicit időbeli vagy cselekvésbeli fordulópontok azonosítása",
    objektiv_kritériumok: [
      «Időjelzők a szövegben»,
      "Helyszínváltások",
      "Szereplők be/kilépése",
      "Konkrét cselekvések kezdete/vége",
      "Dialogusblokkok határai"
    ],
    validitas: "Reprodukálható, inter-subjektív"
  }
};
```

// BIBLIA FEDELE temporális elemzése

```
const bibliaFedeleTemporalis = {
  szoveg_elemzes: {
    teljes_hossz_szo: 4200, // becsült
    idojelek: [
      "Borcza Áron tiszteletes Dágványban élt", // ÁLLAPOT-LEÍRÁS
      "Az első bálra Szatmárra vitték", // ESEMÉNY 1
      "Másnap reggel", // IDOJELZO
      "Eszteendőre Erzsikét is elrabolták", // IDOJELZO + ESEMÉNY 2
      "Borcza Áron az ajtót nyitva már látta", // ÚJ JELENET KEZDETE
      "Miklós kábultan, gondolataiba merülve kószált", // HELYSZÍNVÁLTÁS
    ]
  }
};
```

"Délután már át is sétált a Tiszán", // IDOJELZO + HELYSZÍN
 "Most is ezt tette; csöndesen végignézte", // JELENET VÉGE
 "Másnap Miklós a városban maradt", // ÚJ NAP, ÚJ HELYSZÍN
 „Otthon azonban Borcza Áron uram már kezébe kapta” // PÁRHUZA-
 MOS CSELEKVÉS
]
 },

objektív_szakaszok: [

```
{
  szakasz: 1,
  kezdet: "Borcza Áron tiszteletes Dágványban élt",
  veg: "Eszteendőre Erzsikét is elrabolták Dágványból",
  idotartam: "MÚLTBELI ÁTTEKINTÉS - évek",
  helyszin: "Dágvány + környező falvak",
  szereplok: ["Borcza Áron", „családtagok"],
  fo_esemeny: "Gyermekek fokozatos elvesztése"
},
```

```
{
  szakasz: 2,
  kezdet: „Borcza Áron az ajtót nyitva már látta”,
  veg: „többé vissza se nézzen Dágványra”,
  idotartam: „EGY DÉLUTÁN”,
  helyszin: „Dágványi papilak, bibliotéka”,
  szereplok: [„Borcza Áron”, „Miklós”],
  fo_esemeny: „Rimay-verses ,kínzás’ és Miklós menekülése”
},
```

```
{
  szakasz: 3,
  kezdet: "Miklós kábultan, gondolataiba merülve kószált",
  veg: "szépen visszavonult magányos szobájába",
  idotartam: "TÖBB NAP (éjszaka + délután)",
  helyszin: "Dágvány utcái + papi kert",
  szereplok: ["Miklós", „Borcza Áron", "Boriska", "mama"],
  fo_esemeny: "Miklós rémálma és Boriska megismerése"
},
{
```

```

        szakasz: 4,
        kezdet: "Miklós elkeseredetten ült szobájában",
        veg: "A biblia felfedezése még csak a kezdet volt",
        idotartam: "TÖBB NAP + EGY ESTE",
        helyszin: "Miklós szobája + Szatmár (Berde professzor)",
        szereplok: ["Miklós", "Berde professzor"],
        fo_esemeny: "Rimay-kézirat felfedezése"
    },

    {
        szakasz: 5,
        kezdet: "Másnap Miklós a városban maradt",
        veg: "Az ördög könyveket ír, de a leányok égetik őket",
        idotartam: "TÖBB NAP",
        helyszin: "Szatmár + Dágvány",
        szereplok: ["Miklós", „tanári kar”, "Borcza Áron", "Boriska"],
        fo_esemeny: "Tudományos siker és házasság"
    }
]
};

```

```

console.log(„TEMPORÁLIS SZAKASZOLÁS - BIBLIA FEDELE.”);
console.log("=====");
console.log("17 Objektív kritériumok: időjelzők, helyszínek, szereplőváltások");
console.log();

```

```

bibliaFedeleTemporalis.objektiv_szakaszok.forEach((szakasz, index) => {
    console.log(` ${szakasz.szakasz}. SZAKASZ (TEMPORÁLIS):`);
    console.log(` Időtartam: ${szakasz.idotartam}`);
    console.log(` Helyszín: ${szakasz.helyszin}`);
    console.log(` Főszereplők: ${szakasz.szereplok.join(„, „)}`);
    console.log(` Központi esemény: ${szakasz.fo_esemeny}`);
    console.log(` Kezdet: „${szakasz.kezdet}”`);
    console.log(` Vég: „${szakasz.veg}”`);
    console.log();
});

```

Output

Result

TEMPORÁLIS SZAKASZOLÁS - BIBLIA FEDELE:

Objektív kritériumok: időjelzők, helyszínek, szereplőváltások

1. SZAKASZ (TEMPORÁLIS):

Időtartam: MÚLTBELI ÁTTEKINTÉS - évek

Helyszín: Dágvány + környező falvak

Főszereplők: Borcza Áron, családtagok

Központi esemény: Gyermekek fokozatos elvesztése

Kezdet: "Borcza Áron tiszteletes Dágványban élt"

Vég: "Eszterendőre Erzsikét is elrabolták Dágványból"

2. SZAKASZ (TEMPORÁLIS):

Időtartam: EGY DÉLUTÁN

Helyszín: Dágványi papilak, bibliotéka

Főszereplők: Borcza Áron, Miklós

Központi esemény: Rímá-versek 'kínzás' és Miklós menekülése

Kezdet: "Borcza Áron az ajtót nyitva már látta"

Vég: "többé vissza se nézzon Dágványra"

3. SZAKASZ (TEMPORÁLIS):

Időtartam: TÖBB NAP (éjszaka + délután)

Helyszín: Dágvány utcái + papi kert

Főszereplők: Miklós, Borcza Áron, Boriska, mama

Központi esemény: Miklós rémálma és Boriska megismerése

Kezdet: "Miklós kábultan, gondolataiba merülve kószált"

Vég: "szépen visszavonult magányos szobájába"

4. SZAKASZ (TEMPORÁLIS):

Időtartam: TÖBB NAP + EGY ESTE

Helyszín: Miklós szobája + Szatmár (Berde professzor)

Főszereplők: Miklós, Berde professzor

Központi esemény: Rímá-kézirat felfedezése

Kezdet: „Miklós elkeseredetten ült szobájában"

Vég: "A biblia felfedezése még csak a kezdet volt"

5. SZAKASZ (TEMPORÁLIS):

Időtartam: TÖBB NAP

Helyszín: Szatmár + Dágvány

Főszereplők: Miklós, tanári kar, Borcza Áron, Boriska
 Központi esemény: Tudományos siker és házasság
 Kezdet: "Másnap Miklós a városban maradt"
 Vég: "Az ördög könyveket ír, de a leányok égetik őket"
 // Szerzői attitűd elemzése - ironia, cinizmus, tisztelet kvantifikálása
 const szerzoi_attitud_elemzes = {
 metodologia: {
 ironia_indikatorok: [
 "Ellentét a kimondott és gondolt között",
 "'Túlzás és alábecsülés",
 "Implicit kritika explicit dicséret mögött",
 "Kontextus és szóhasználat disszonanciája"
],

 cinizmus_markerei: [
 „Hivatásbeli ideálok lerombolása”,
 „Erkölcsei szkepticizmus”,
 „Materialista motivációk hangsúlyozása”,
 „Spirituális értékek relativizálása”
],

 tisztelet_jegyei: [
 "Pozitív karakterábrázolás",
 "Hivatásbeli integritás elismerése",
 "Spirituális méltóság megjelenítése",
 "Empátikus narráció"
]
 },

 karakterenkenti_elemzes: {
 "Borcza Áron (Biblia fedele)": {
 ironia_szint: 2.0, // magas
 indoklas: [
 „'Hálátlan passzió mind a három' - ironikus öndefiníció”,
 "Rimay-versekkel ,kínzás' - implicit kritika a tudálékosságról”,
 „'Tanítómesterré vált számomra' - fordulat ironikusan hangsúlyozva”
],
 cinizmus_szint: 1.5, // közepes-magas
 indoklas_cinizmus: [

```

        "Könyvszerelem ,hálátlan passzió'-ként ábrázolva",
        "Gyermekek ,hálátlan kölykök'-ként említve",
        "Lelkészi hivatás instrumentális jellege"
    ]
},

"Rab János (Csipkés Komárominé)": {
    ironia_sztint: 1.8, // magas
    indoklas: [
        „Az istenáldását ennek az asszonynak!’ - szakrális és profán keveredése”,
        „’Vasprepa’ kontra lelkeszi méltóság”,
        "Prédikáció megszakadása a vágy miatt"
    ],
    cinizmus_sztint: 2.0, // maximális
    indoklas_cinizmus: [
        "Lelkeszi hivatás teljes profanizálása",
        "Erkölcsei normák felrúgása",
        "Spirituális vs. testi vágy konfliktusának cinikus megoldása"
    ]
},

"Katolikus pap (Egy akol, egy pásztor)": {
    ironia_sztint: 0.2, // minimális
    indoklas: [
        "Szinte teljes mértékben hiányzik az irónia",
        "Komoly, patetikus hang dominál",
        "Spirituális események tisztelettel ábrázolva"
    ],
    tisztelet_sztint: 1.9, // magas
    indoklas_tisztelet: [
        „’Magyar a magyart’ - pozitív szolidaritás”,
        «Ökumenikus egység mint pozitív érték»,
        "Lelkipásztori bátorság elismerése"
    ]
}
}
};

```

console.log(„SZERZŐI ATTITÚD ELEMZÉSE - IRÓNIA/CINIZMUS/

```
TISZTELET:");
console.log("=====
=====");
```

```
Object.keys(szerzoi_attitud_elemzes.karakterenkenti_elemzes).forEach(karakter => {
  const elemzes = szerzoi_attitud_elemzes.karakterenkenti_elemzes[karakter];
  console.log(`\n 📖 ${karakter.toUpperCase()}`);
```

```
if (elemzes.ironia_szint) {
  console.log(` 🤡 Irónia szint: ${elemzes.ironia_szint}/2.0`);
  console.log(„Indoklás:");
  elemzes.indoklas.forEach(indok => console.log(` • ${indok}`));
}
```

```
if (elemzes.cinizmus_szint) {
  console.log(` 😏 Cinizmus szint: ${elemzes.cinizmus_szint}/2.0`);
  console.log(„Indoklás:");
  elemzes.indoklas_cinizmus.forEach(indok => console.log(` • ${indok}`));
}
```

```
if (elemzes.tisztelet_szint) {
  console.log(` 🙏 Tisztelet szint: ${elemzes.tisztelet_szint}/2.0`);
  console.log(„Indoklás:");
  elemzes.indoklas_tisztelet.forEach(indok => console.log(` • ${indok}`));
}
});
```

```
console.log("\n 🌟 ÖSSZEGZÉS:");
console.log("Móricz differenciált szerzői attitűddel dolgozik:");
console.log("• Legnagyobb cinizmus: Rab János esetében");
console.log("• Legnagyobb irónia: Borcza Áron (Biblia fedele)");
console.log("• Legnagyobb tisztelet: Katolikus pap");
```

/ Borcza Áron VALÓDI narratív ívének újraértékelése
 // Ha a karakterhiba VÁLTOZATLAN marad, akkor nincs valódi fejlődés!

```
const borczaValodiIv = {
```

problema_lenyege: "ELEFANTCSONTTORONY_SZINDROMA - emberek instrumentalizálása",

valóság_vs_illúzió: {
"amit_latok_felszínen": "Pesszimizmus → Elégedettség (felívelő)",
"ami_valóságban_történik": "Narcisztikus értékrend → Ugyanaz a narcisztikus értékrend (LAPOS/STAGNÁLÓ)"
},

új_értékes: [
{
szakasz: "1. Családi ,csalódások",
valós_érzelem: -1.5, // nem annyira mély, mert narcisztikus szempontból nézi
valós_problema: "Nem érti, hogy mások autonóm személyek",
narratív_funkció: „NÁRCISZTIKUS_SEBEZETTSÉG”
},
{
szakasz: "2. Miklós ,kizárása”,
valós_érzelem: -0.5, // élvezi is a szellemi fölényt
valós_problema: "Tudásával manipulál és megaláz",
narratív_funkció: "INTELLEKTUÁLIS_ARROGANCIA”
},
{
szakasz: "3. ,Isteni akarat’ elfogadása”,
valós_érzelem: 0, // passzív belenyugvás
valós_problema: "Lelkipásztori felelősség elkerülése”,
narratív_funkció: "FELELŐSSÉG_ELHÁRÍTÁS”
},
{
szakasz: "4. Miklós ,felfedezése”,
valós_érzelem: 0.5, // örül, de MIÉRT örül?
valós_problema: "Csak azért értékes, mert ,tudós’ lett”,
narratív_funkció: "STÁTUSZ_ORIENTÁCIÓ”
},
{
szakasz: "5. ,Büszke’ elfogadás”,
valós_érzelem: 1, // elégedett, de MIÉRT?
valós_problema: "Saját presztízisének növekedése miatt örül”,

```

    narrativ_funkcio: „NÁRCISZTIKUS_KIELÉGÜLÉS”
  }
]
};

console.log("BORCZA ÁRON VALÓDI NARRATÍV ÍVE:");
console.log("=====");
console.log("❌ NEM felívelő fejlődési ív!");
console.log("✅ Stagnáló/plateauzó ív - a karakterhiba VÁLTOZATLAN!");
console.log();

```

```

borczaValodiIv.uj_ertekeles.forEach((szakasz, index) => {
  console.log(` ${index + 1}. ${szakasz.szakasz}:`);
  console.log(` Valós érzelmi szint: ${szakasz.valos_erzelem}`);
  console.log(` Probléma: ${szakasz.valos_problema}`);
  console.log(` Funkció: ${szakasz.narrativ_funkcio}`);
  console.log();
});

```

// Az új adatok a grafikonhoz

```

const borczaValodiAdatok = [-1.5, -0.5, 0, 0.5, 1]; // Sokkal laposabb, nem
2.0-ig megy!

```

```

console.log("ÚJ GRAFIKON ADATOK:");
console.log("=====");
console.log("Régi (téves): [-2, -1, 0, 1, 2] ← felívelő, látszólag nagy fejlődés");
console.log("Új (valós): [${borczaValodiAdatok.join(„ „)}] ← lapos, stagnáló,
korlátozott javulás");

```

Output

Result

BORCZA ÁRON VALÓDI NARRATÍV ÍVE:

=====

❌ NEM felívelő fejlődési ív!

✅ Stagnáló/plateauzó ív - a karakterhiba VÁLTOZATLAN!

1. 1. Családi „csalódások”:

Valós érzelmi szint: -1.5

Probléma: Nem érti, hogy mások autonóm személyek

Funkció: NÁRCISZTIKUS_SEBEZETTSÉG

2. 2. Miklós ,kizárása':

Valós érzelmi szint: -0.5

Probléma: Tudásával manipulál és megaláz

Funkció: INTELLEKTUÁLIS_ARROGANCIA

3. 3. ,Isteni akarat' elfogadása:

Valós érzelmi szint: 0

Probléma: Lelkipásztori felelősség elkerülése

Funkció: FELELŐSSÉG_ELHÁRÍTÁS

4. 4. Miklós ,felfedezése':

Valós érzelmi szint: 0.5

Probléma: Csak azért értékes, mert ,tudós' lett

Funkció: STÁTUSZ_ORIENTÁCIÓ

5. 5. ,Büszke' elfogadás:

Valós érzelmi szint: 1

Probléma: Saját presztízisének növekedése miatt örül

Funkció: NÁRCISZTIKUS_KIELÉGÜLÉS

ÚJ GRAFIKON ADATOK:

=====

Régi (téves): [-2, -1, 0, 1, 2] ← felívelő, látszólag nagy fejlődés

Új (valós): [-1.5, -0.5, 0, 0.5, 1] ← lapos, stagnáló, korlátozott 'javulás'

// A "pozitív változás" újraértékelése - valójában NEM karakterfejlődés!

```
const borczaFejlodesKritika = {
```

```
  amit_eddig_fejlodesnek_hittem: "Pesszimizmusból büszkeségbe",
```

```
  valosag: {
```

```
    lenyeg: "UGYANAZ a problematikus attitűd marad",
```

```
    reszletek: [
```

```
      "Kezdetben: lenézi Miklóst, mert ,tudatlan",
```

```
      "Végül: elismeri Miklóst, mert ,tudós lett",
```

```
      "A KRITÉRIUM UGYANAZ: csak a ,tudás' számít!",
```

```
      "Továbbra sem az EMBER Miklós érdekl, hanem a STÁTUSZA"
```

```
    ]
```

```
  },
```

```

problema_fenntartasa: [
  "Embereket továbbra is teljesítmény alapján ítéli meg",
  "Saját szellemi fölényét keresi (most már ,híres vő apósa)",
  "A családi kapcsolatok még mindig instrumentálisak",
  "Boriska félelmei beigazolódnak: ,unalmas, vén könyvmoly lesz"
],

```

```

lelkeszi_hivatastol_valo_elteres: [
  "Nem a lélek állapota érdekli",
  "Nem az emberi kapcsolatok minősége",
  "Csak a társadalmi presztízs és elismerés",
  "Hiányzik a pasztorális empátia"
]
};
console.log("A ,FEJLŐDÉS' VALÓDI TERMÉSZETE:");
console.log(„=====");
console.log(`Amit eddig fejlődésnek hittem: ${borczaFejlodesKritika.amit_
eddig_fejlodesnek_hittem}`);
console.log();
console.log("VALÓSÁG:");
borczaFejlodesKritika.valosag.reszletek.forEach(pont => {
  console.log(` - ${pont}`);
});
console.log();
console.log("HIVATÁSBELI PROBLÉMÁK FENNMARADÁSA:");
borczaFejlodesKritika.lelkeszi_hivatastol_valo_elteres.forEach(pont => {
  console.log(` - ${pont}`);
});

```

A ,FEJLŐDÉS' VALÓDI TERMÉSZETE:

=====

Amit eddig fejlődésnek tűnt: Pesszimizmusból büszkeségbe //felhasználói
jelzésre - újrafuttatás

VALÓSÁG:

- Kezdetben: lenézi Miklóst, mert ,tudatlan'
- Végül: elismeri Miklóst, mert ,tudós lett'
- A KRITÉRIUM UGYANAZ: csak a ,tudás' számít!
- Továbbra sem az EMBER Miklós érdekli, hanem a STÁTUSZA

HIVATÁSBELI PROBLÉMÁK FENNMARADÁSA:

- Nem a lélek állapota érdekli
- Nem az emberi kapcsolatok minősége
- Csak a társadalmi presztízs és elismerés
- Hiányzik a pasztorális empátia

SZERZŐI ATTITŰD ELEMZÉSE - IRÓNIA/CINIZMUS/TISZTELET:

=====

BORCZA ÁRON (BIBLIA FEDELE)

 Irónia szint: 2/2.0

Indoklás:

- „Hálátlan passzió mind a három” - ironikus öndefiníció
- Rimay-versekkel „kínzás” - implicit kritika a tudálékosságról
- „Tanítómesterré vált számomra” - fordulat ironikusan hangsúlyozva

 Cinizmus szint: 1.5/2.0

Indoklás:

- Könyvszerelem „hálátlan passzió”-ként ábrázolva
- Gyermekek „hálátlan kölykök”-ként említve
- Lelkészi hivatás instrumentális jellege

RAB JÁNOS (CSIPKÉS KOMÁROMINÉ)

 Irónia szint: 1.8/2.0

Indoklás:

- „Az istenáldását ennek az asszonynak!” - szakrális és profán keveredése
- „Vasprepa” kontra lelkészi méltóság
- Prédikáció megszakadása a vágy miatt

 Cinizmus szint: 2/2.0

Indoklás:

- Lelkészi hivatás teljes profanizálása
- Erkölcsi normák felrúgása
- Spirituális vs. testi vágy konfliktusának cinikus megoldása

KATOLIKUS PAP (EGY AKOL, EGY PÁSZTOR)

 Irónia szint: 0.2/2.0

Indoklás:

- Szinte teljes mértékben hiányzik az irónia
- Komoly, patetikus hang dominál

- Spirituális események tisztelettel ábrázolva

🙏 Tisztelet szint: 1.9/2.0

Indoklás:

- „Magyar a magyart” - pozitív szolidaritás
- Ökumenikus egység mint pozitív érték
- Lelkipásztori bátorság elismerése

🌟 ÖSSZEGZÉS:

Móricz differenciált szerzői attitűddel dolgozik:

- Legnagyobb cinizmus: Rab János esetében
- Legnagyobb irónia: Borcza Áron (Biblia fedele)
- Legnagyobb tisztelet: Katolikus pap

// Ökumenizmus mint precíz teológiai terminus

const okumenizmusElemzes = {

definicio: {

eredeti_gorog: „oikoumene = a lakott világ egésze”,

teologiai_jelentese: „Keresztény felekezetek közötti egység keresése”,

modern_ertelmezese: „Interdenominációs együttműködés és párbeszéd”

},

katolikus_pap_eseteben: {

konkret_megnyilatkozasok: [

„Katolikusok + reformátusok + lutheránusok + zsidók együtt”,

„Nem volt felekezet” - explicit ökumenikus kijelentés”,

„Római katolikus pap vezeti a többfelekezeti istentiszteletet”,

„Magyar identitás felülírja a konfesszionális különbségeket»

],

teologiai_jelentosege: „Móricz 1920-as években (!!) írja ezt - jóval a II. Vatikáni Zsinat előtt (1962-65)”

},

mai_relevancia: {

„21_szazadi_kihivasok”: [

„Keresztény egység keresése szekularizált világban”,

„Ökumenikus párbeszéd vs. fundamentalista bezárkózás”,

„Kulturális identitás és vallási hovatartozás kapcsolata”,

„Migráció és multikulturalizmus kihívásai”

],

```
    pedagogiai_erteke: „Móricz ,előre mutat’ - az ökumenizmus mint termé-  
szetes keresztény válasz a válsághelyzetekre”  
  },
```

```
  pontosabb_terminologia: "ÖKUMENIKUS KÖZÖSSÉGÉPÍTÉSI ÍV"  
};
```

```
console.log("ÖKUMENIZMUS - PRECÍZ TEOLÓGIAI TERMINUS:");  
console.log(„=====");
```

```
console.log("📖 DEFINÍCIÓ:");  
Object.keys(okumenizmusElemzes.definicio).forEach(aspektus => {  
  console.log(` ${aspektus}: ${okumenizmusElemzes.definicio[aspektus]} `);  
});
```

```
console.log(`\n📖🇰🇹 KATOLIKUS PAP ESETÉBEN:");  
console.log(„Konkrét megnyilvánulások:");  
okumenizmusElemzes.katolikus_pap_eseteben.konkret_megnyilatkozások.  
forEach(megnyilv => {  
  console.log(` • ${megnyilv} `);  
});  
console.log(`\nTeológiai jelentőség: ${okumenizmusElemzes.katolikus_pap_  
eseteben.teologiai_jelentosege} `);
```

```
console.log(`\n🌐 21. SZÁZADI RELEVANCIA:");  
okumenizmusElemzes.mai_relevancia[„21_szazadi_kihivasok"].forEach(ki-  
hivas => {  
  console.log(` • ${kihivas} `);  
});  
console.log(`\nPedagógiai érték: ${okumenizmusElemzes.mai_relevancia.  
pedagogiai_erteke} `);
```

```
console.log(`\n🎯 PONTOSÍTOTT TERMINUS: "${okumenizmusElemzes.  
pontosabb_terminologia}"`);  
Output
```

Result

ÖKUMENIZMUS - PRECÍZ TEOLÓGIAI TERMINUS:

=====

DEFINÍCIÓ:

eredeti_gorog: oikoumene = a lakott világ egésze
teológiai_jelentese: Keresztény felekezetek közötti egység keresése
modern_ertelmezese: Interdenominációs együttműködés és párbeszéd

KATOLIKUS PAP ESETÉBEN:

Konkrét megnyilvánulások:

- Katolikusok + reformátusok + lutheránusok + zsidók együtt
- „Nem volt felekezet” - explicit ökumenikus kijelentés
- Római katolikus pap vezeti a többfelekezeti istentiszteletet
- Magyar identitás felülírja a konfesszionális különbségeket

Teológiai jelentőség: Móricz 1920-as években (!!) írja ezt - jóval a II. Vatikáni Zsinat előtt (1962-65)

21. SZÁZADI RELEVANCIA:

- Keresztény egység keresése szekularizált világban
- Ökumenikus párbeszéd vs. fundamentalista bezárkózás
- Kulturális identitás és vallási hovatartozás kapcsolata
- Migráció és multikulturalizmus kihívásai

Pedagógiai érték: Móricz „előre mutat” - az ökumenizmus mint természetes keresztény válasz a válsághelyzetekre

 PONTOSÍTOTT TERMINUS: "ÖKUMENIKUS KÖZÖSSÉGÉPÍTÉSI ÍV"

4. számú melléklet

Online elérhető melléklet

<https://codepen.io/F-ri-n-Andrea/full/NPqQOLZ>

Küzdelem a láthatatlannal

Móra Ferenc: *Istenkeresés*^{*}

Lapis József

Móra Ferenc *Istenkeresés* című önéletrajzi ihletésű elbeszélése először 1932-ben, a *Magyar Hírlap* hasábjain jelent meg, az április 24-i lapszám-ban.¹ Majd az író halála évében, 1934-ben a csak részben saját maga által összeállított, önéletrajzi elbeszélő írásokat tartalmazó posztumusz, két kötetben kiadott gyűjteménybe került bele: a *Daru-utcatól a Móra Ferenc-utcaig* címűbe (Révai Kiadás, Bp., 1934). A könyvet – melynek, az író monográfiája, Földes Anna szerint a *Napok, holdak, elmúlt csillagok* kötettel együtt „kulcsszerepe van a Móra-portré szempontjából”² – újra kiadták változatlan formában 1935-ben, a *Móra Ferenc hátrahagyott művei* sorozat részeként – szintén két kötetben, aranyozott gerincű, bőrkötéses díszkiadásban (Genius Kiadás, nyomtatva a budapesti Révai-nyomdában).

1 MÓRA Ferenc: *Istenkeresés*, *Magyar Hírlap*, 1932. április 24., 42. évf. 90. szám, 3–4. Az *Istenkeresés* kiadástörténeti sajátosságairól röviden Péter László is megemlékezik a novella 1979-es, a *Vigilia* folyóiratban történő újraközléséhez írott fölvezető kommentárjában. PÉTER László: Móra Ferenc elfelejtett elbeszélése, *Vigilia*, 1979/6, 409–410.

2 FÖLDES Anna: *Móra Ferenc*, Budapest, Bibliotheca, 1958, 275.

^{*} A tanulmány az Újszászy Kálmán Református Örökség Kutatóintézet támogatásával valósult meg.

Sajátságos, hogy a megegyező című 1962-es kiadás (Bp., Magvető) több tekintetben különbözik az első kettőtől: kimaradnak belőle írások, például maga az *Istenkeresés*, de ezen túl a *Confiteor...*, a *Trunzel tisztelendő úr* és *A jó Isten foltozószücske is*. Bár a kiadás – melyet szerkesztőként, illetve a magyarázatok írójaként az életmű kiváló ismerője, több Móra-tanulmány szerzője, szövegkiadások összeállítója, az összegyűjtött művek sorozat szerkesztője, Vajda László jegyezt – nem tartalmaz olyan elő- vagy utószót, amely a kiadási elveket tisztázná, a kimaradt írások jellegéből adódóan elképzelhető, hogy a „klerikális” szövegek visszametszését célzó kultúrideológiai okok húzódhattak a háttérben. Érdekes ugyanakkor, hogy nem pusztán kimaradt, de újonnan bekerült szövegek is találhatóak benne, mint például *A költő sírja*, illetve néhány elbeszélésnek egy másik változata olvasható a kötetben, nem az, amelyiket az első vagy második kiadás közölt. Ilyen például az itt *Karácsonyi könyvpiac*-ként megjelent mű, amely az első-második kiadásban *Kellemes és hasznos tudományok* címen kapott helyet (s amely történet egyébként a *Kincskereső kisködmön* Csonthos Szigfrid-fejezetéből lehet leginkább ismerős az olvasónak) – a változást ez esetben a jegyzetapparátus jelzi is, és egyfelől azzal indokolja a választást, hogy a közölt szöveg a korábbi meseformájú verzióhoz képest „egy-egy politikára vonatkozó célzással is meg van már tűzdelve. (Pl.: milyen kétféleképpen külkereskedelmet folytat az akkori kormány).”³ Valóban, az 1962-es kiadásban az adott helyen szerepel a következő mondat: „Persze akkor még fogalmam sem volt róla, hogy a nagyemberek is így szokták kötni a külkereskedelmi szerződéseket.”⁴ Az első-második kiadásban ezen a helyen az alábbi olvasható: „magam pedig újra felvettem az érintkezés fonalát a csontos német hőrosszal.”⁵ A további magyarázat a választott verzió mellett: „Egyébként is színesebb ez a szöveg, mint az, amely e kötet első kiadásába Kellemes és hasznos tudományok címen került be, de megfelelőjére a napilapokban egyelőre még nem találtam rá – ezért hozza ezt a jelen kiadás.”⁶ Vargha Kálmán a *Móra Ferenc Összegyűjtött Művei* sorozat első kötetéről írott kritikájában⁷ amellet, hogy vitathatónak nevezi a válogatási elveket,⁸

3 MÓRA Ferenc: *Daru utcától a Móra Ferenc utcáig*, Budapest, Magvető, 502. Az „akkori kormány” a Horthy-korszak első felében az országot irányító Bethlen-kormány.

4 MÓRA: i. m., 24.

5 MÓRA Ferenc: *Daru-utcától a Móra Ferenc-utcáig I.*, Budapest, Genius, é. n. [1935], 24.

6 MÓRA: *Daru utcától*, Magvető, 502.

7 VARGHA Kálmán: Móra Ferenc: Véreim, parasztjaim, *ItK*, 1958/2–3, 389–392.

8 Például egy a jelen kötet kihagyásaihoz hasonló konkrét esetet is feljegyez: „Az külön zavart is okozhat, hogy az *Istenáldotta búzát* a szerkesztők (későbbi közlésre félretéve) nem vették fel a jelen kötetbe, de az ugyanezen elbeszélés néprajzi elemeinek magyarázatát adó *Hol termett az istenáldotta búza* c. művelődéstörténeti cikkecske viszont megtalálható az új kötetben.” (Uo., 390.)

Vajda László azon jegyzetírói-szövegmagyarázó módszeréről is elgondolkodik, hogy a szerkesztő politikai-ideológiai szempontból gyakran – szükségtelenül – túlólvassa és -kommentálja az egyébként mesészerűbb, ártalmatlanabb Móra-szövegeket is. Emögött egy olyan szándékot lehet fölfedezni, hogy Vajda bebizonyítsa Móráról, hogy „bátor politikus író volt”,⁹ amely törekvést alapvetően indokoltnak véli, „[d]e ennek nem az a legjobb módja, hogy a jegyzetekben a Móra-elbeszélések legtöbbjét külön tartalmi kommentárokkal megtámogatva, politikailag »betájoljuk«”.¹⁰ Hasonló törekvés szerkesztői részről bizonyos szinten most vizsgált kötetünk összeállításában, magyarázó kommentálásában is megfigyelhető lehet, s ez részben indokolhatja a kiadásbéli változtatásokat mind a novellák kihagyása és beemelése, mind a szövegváltozatok kiválasztása, mind azok megjegyzetelése terén.

Az erőteljesebben vallásos témájú írások tehát kikerültek az 1962-es kiadásból, és mint látjuk, az első kiadás egyik elbeszélését egy olyan változatra cserélte a szerkesztő, amely a Bethlen-kormányra – s így a Horthy-korszakra – vonatkozó kritikus fricskával volt – szerinte – több a korábbinál. Ugyanakkor a *Szép karácsony szép zöld fája...* című írás, ráadásul *A téli Isten* címváltozatban, benne maradt a kötetben – ennek jellemzője, hogy az egyházi vallásosság helyett a népi, illetve mitikus hiedelmek, egyfajta sajátos istenkép felé mozdul el benne a hitszerkezet, ekként tehát átmehetett a szűrőn:

„De a tudat alatt, ahogy az okosak mondják, mindig azt éreztem, hogy nem a jó Isten keze van ebben a dologban, mert ő csupa melegség és csupa világosság, aki nem engedi fázni a ruhátlanokat se és nem vakoskodtatja azokat se, akiknek nem porciózott ki gyertyát, amikor születtek. Valami jégkorszakbeli Isten mesterkedését éreztem a téiben, akit már rég elfelejtettek az emberek, akinek minden mithoszokból kiveszett már a fogalma is, de aki ma is megvan még és valahol a póluson lappang. Ő volt az, aki a világ teremtésekor billegőre fricskázta a földet s aki egyszer megint előjön számkivetéséből, hogy átvegye az impériumot az örök csönd fölött a föld egyik sarkától a másikig s addig is elküldözgeti közénk követeit és szolgálait, zsoldosait és kémjeit, a jéghegyeket, a sziklákat repeszto fagyokat, a szelek farkascsordáit, a ködök kísérleteit, a zúzmarák halálcsipkeit és a havak apró, játékos töreit, amelyek puháknak és fehérnek hazudják magukat. Ó, hogy gyűlöltem mindig ezt a gonosz téli Istent, aki velem együtt nőtt és mindig rám talált!”¹¹

9 Uo., 391.

10 Uo., 392.

11 MÓRA: *Daru-utcatól I.*, Genius, 32–33.

Érdemes azt is hozzátenni azonban, hogy a novella a korszak (az 1980-as évek vége) Kiskunfélegyházájának karácsonyi szokásaival, fenyőfaállítási hagyományával, illetve az istentiszteletre érkezés sorrendjével kapcsolatban is hasznos és – Ujváry Zoltán megállapítás szerint – hiteles néprajzi adatokkal szolgál.¹²

Az 1979-es újabb kiadás (Szépirodalmi Könyvkiadó) már visszatalált az 1934–35-ös kiadásokhoz, s lényegében – a modern helyesíráshoz történő igazítással – annak szerkezetét és szövegváltozatait állítja vissza – s közli mások mellett az *Istenkeresést* is. A Magyar Elektronikus Könyvtárba (mek.oszk.hu) fölkerült digitális változat ezt a kiadást veszi alapul. Tanulmányomban az 1935-ös Genius-kiadás szövegváltozatát használom és idézem az értelmezés során (a mai helyesírástól eltérő formákat is e kiadás szerint betűhíven közlöm).

Bábel Balázs kalocsai érsek *Az én novellám* című gyűjteményes kötetben írt ajánlást a beválogatott Móra-elbeszéléshez: „Az életrajzi ihletettségű novella Móra Ferenc gyerekkorát idézi, hitoktatóit és azt a tragikus eseményt, ami akkor következett be, amikor a kis Móra Ferencet a kalocsai jezsuitákhoz hozta volna Kalmár pap, hogy Kalocsán tanuljon, és esetleg pappá legyen.”¹³ Mint ahogyan a *Daru utcától a Móra Ferenc utcáig* kötet többi írását is, az *Istenkeresést* is önéletrajzi igénnyel és jelleggel olvassuk, olyanként tehát, amelynek elbeszélése valamiképpen a szerző portréjához kíván hozzájárulni, saját életének (ön) értelmezését adja, saját életnarratíváját alkotja meg benne. Ennek a történetnek, önmitológiának szerves részét képezi az az eset, mely szerint Móra Ferenc a félegyházi plébános – a novellabéli „Kalmár pap” – segítségével bejutott volna a kalocsai jezsuitákhoz, és pap lehetett volna belőle, de épp azon a reggelen, amikor elvitte volna a rendhez, a „köhögős Horváth tisztelendő úr” váratlanul elhunyt. Az esetet több, a *Daru utcától...* kötetben szereplő írásban is elbeszéli. A *Szegedi életem 25. évfordulója* címűben ekképpen:

„De ha már benne vagyok, elmondom közben, hogy először úgy volt – szintén felsőbb parancsra – hogy pap leszek. Negyedikes voltam, szüleim szegény emberek. A félegyházi plébános nagyon megszeretett az iskolában. Egyszer azt mondta, hogy kineveltet papnak. Elvisz Kalocsára a jezsuitákhoz, azok majd kitanítanak. Szülém sírt, énnekem meg mindegy volt, hogy mi leszek, pap-e, vagy végrehajtó, mert mindegyiket szörnyen nagy úrnak tartottam. Édesanyám sok keszkenőt teslesírt, amíg bepakolta motyómat és úgy volt, hogy a plébános reggel fél nyolckor

12 UJVÁRY Zoltán: *Néprajz Móra Ferenc műveiben*, Kiskunfélegyháza, 2004 (Bibliotheca Cumanica 5.), 140–141.

13 *Az én novellám*, szerk. JÁVOR Béla, Budapest, Szent István Társulat, 2019, 11.

jön kocsin értem és visz Kalocsára. Vártuk, de nem jött. Anyám elküldött a kiskápolnába, hogy megnézzem, mi van vele.

A jó öreg pap akkor már halott volt, pedig alig egy órája beszélt még vele az apám. Így szomorú véletlenül pusztult el bimbójában papi pályám.”¹⁴

Majd a *Díszpolgárságban*:

„Megkérdezték apámat, anyámat, hogy akarnak-e papnak adni. Miért ne akartak volna, szegények! Kétfajta úriembert ismertek: a tisztelendő urat meg a végrehajtó urat. A tisztelendő úr mindig jó volt hozzánk, nem esett nehezünkre a választás. Úgy volt, hogy augusztus 28-án visz a tisztelendő úr Kalocsára a jezsuitákhoz, – 1889-ben volt ez, tízéves koromban. Előtte való este édesanyám megfoltozgatta az ingecskéimet, elimádkoztatta velem még a Hiszekegyet is – máskor csak a Miatyánk meg az Üdvözlégy volt a kötelező estéli imádság, – de bizony másnap reggel nem jött értem a tisztelendő. Nekem kellett hozzá elszaladni a Kápolna utcába, fölkelteti, ha elaludt volna. A szobája nyitva volt, az olyan jó embernek, mint ő, nem kellett félnie senkitől, ott feküdt az ágyban, fal felé fordulva, de olyan mélyen aludt, hogy nem bírtam fölébreszteni. Nem is ébreszti föl más, csak az arkangyalok trombitája.

A tüdőbajos tisztelendő meghalt arra a napra, amelyiken a kalocsai jezsuita atyák várták a félegyházi mezítlábos kis noviciussal...”¹⁵

A két idézett elbeszélés lényegében megegyezik egymással, a különbség egyrészt a történetek kommentálásában van, másrészt egyikben és másikban eltérő adalékokat kapunk az esethez (például az egyikben – az *Istenkereséssel* összevetésben is – lényeges részlet, hogy a halál nem éjjel, hanem valamikor reggel történt, hiszen az elbeszélő apja „alig egy órája” még beszélt a tisztelendővel).

A *Szegedi életem...* verziójának kontextusát a szegénység adja, s hogy a papi pálya terve javarészt ebben nyer értelmet: „...szüleim szegény emberek. [...] ...énnekem meg mindegy volt, hogy mi leszek, pap-e, vagy végrehajtó, mert mindegyiket szörnyen nagy úrnak tartottam”. A *Díszpolgárság* keretezése is hasonló, ugyanakkor itt a szülők látásmódjához kapcsolódik a papi és a végrehajtói pályák úri volta („Kétfajta úriembert ismertek: a tisztelendő urat meg a végrehajtó urat.”), amelyek közül Horváth tisztelendő hatására választják a papi irányt, és az ezen történő elindulásra készülve az esti kegyességi gyakorlat kiegészül egy további imával, a Hiszekegygel (a Miatyánk és az Üdvözlégy

14 MÓRA: *Daru-utcatól I.*, Genius, 245–246.

15 MÓRA Ferenc: *Daru-utcatól a Móra Ferenc-utcaiig II.*, Budapest, Genius, é. n. [1935], 78–79.

mellett). A várakozás azonban hiábavalónak bizonyul, s mindkét elbeszélésrészlet arról tudósít, hogy a kisgyermeknek magának kell kiderítenie sorsa mégsem-fordulatának okát, ami pedig nem más, mint a halál, az ezzel való szembesülés. Nem véletlen a *Szegedi életem...* változatában az a megfogalmazás, hogy a tisztelendő hirtelen elhunytával egy másik sorslehetőség „bimbója” is elpusztul, s vele együtt egy kitörési kísérlet is: kettős halál történik tehát, egy tényleges és egy átvitt értelmű.

Péter László fentebb már említett cikkében utánajár a biografikus elbeszélés tényszerű háttérének, s kutatásai arra vezetnek, hogy a Móra által többször is újramesélt eset úgy lesz az éntörténet meghatározó elemévé, hogy az a megismerhető adatokkal valójában kevésbé harmonizál. „»A köhögős Horvát tisztelendő úr«¹⁶ azonban valójában nem azon a napon halt meg. Nem is augusztus 30-án, Limai Szent Róza napján, ahogy Móra itt [az *Istenkeresésben* – L. J.] írja. Oláh Károly főegyházi főesperes-plébános kérésére volt szíves megkeresni a halotti anyakönyvben adatait. 1891. december 4-én halt meg, 48 évesen, nem is tüdőbajban, hanem ún. vízkórban, amely többféle betegségnek, elsősorban a szív megbetegedésének tünete lehetett.”¹⁷ A történeti Horvát János, a „jó öreg pap” tulajdonképpen fiatalon hunyt el. „1881. november 23-tól haláláig a főegyházi Kalmár-kápolna lelkésze és hitoktató volt. [...] ...átlagon fölüli képességű, képzett és tudományos, szakírói ambíciójú fiatalember volt. Festői tehetségről is ismert volt; önarcképe megmaradt a Kalmár-kápolnai lelkészségben.”¹⁸ Az *Istenkeresés* az önéletrajzi narratíva ismertetett anekdotikus esetét bontja ki részletesen, s rajzol fikciós irodalmi portrét Móra hitoktatójáról – illetve ezzel összefüggésben a Móra Ferenc nevű elbeszélőről.

A novella összetett identitáskonstrukciókkal dolgozik, amennyiben az Istenhez, hithez fűződő viszonyt középpontba helyezve mutat s alkot meg karaktereket, személyiségeket (a papét, az elbeszélőt, illetve kisebb részben az édesanyját), ahogyan majd látni fogjuk, egymással is több szempontú összefonódásban. Mindenekelőtt azonban a *név* kérdésére kell kitérnem.

A rövid nyitó mondat ugyanis nem tesz mást, mint megnevez valakit, aki majd az elbeszélés központi figurája lesz. „Kalmár papnak hívták.” (53.)¹⁹ Az első rövid, számozott szakasz egyfelől az elnevezés nyomába ered, másfelől megalapozza az elbeszélés célját és tétjét. A szöveg következetesen a „Kalmár

16 A Móra-szövegben (*Díszpolgárság*) „Horváth” formában szerepel a vezetéknev, Péter László a „Horvát” formulát használja, vélhetően a valós személyre vonatkozó történeti adatokat követve.

17 PÉTER: i. m., 409.

18 Uo.

19 A továbbiakban az *Istenkeresés*ből származó idézetek oldalszámait – az 1935-ös Genius-kiadás alapján – a főszövegben zárójelben közlöm.

pap” megnevezést használja, más tulajdonnévi forma nem bukkan fel benne a papra vonatkozóan – a név keretbe helyezi a művet, hiszen legelső és legutolsó kifejezése is ez. Kalmár papnak a nép – „mi, közrendű kiskunok” (53.) – nevezte el, ellentétben „a váci püspök”-kel, „a félegyházi polgármester”-rel, akik „atyjától örökölt nevén” szólítják. Lényeges tehát egyfelől, hogy a Kalmár pap név, és ekként a személy is, a közösségé, amely elnevezés meg is szünteti az egyedi régi nevet („Attól fogva [...] nem volt más neve”, 53.), s egy pozícióba, rangba helyezi bele a személyt: „A rangból név lett, úgy, mint az angol lordoknál s lehet, hogy a multakra visszapillantó öregasszonyok meg is számozták a Kalmár papokat.” (53.) Valóban hasonlóan a főúri elnevezésekhez, a tisztelendő kapott neve is a birtokról, jelen esetben a szolgálati helyről (Kalmár-kápolna) származik, s önmagában jele lesz a köznép előtt és felett meglévő tekintélynek.

Az első számozott szakasz második bekezdése lényeges összefüggéseket teremt meg. „Nem tudom, hányadik Kalmár pap volt az, aki vigyázta gyerek-lábaimat, mikor fölfelé szaladtam a dombon s akinek árnyéka egyre sűrűbben ide ül az ágyam szélére, amikor fáradt lábbal lefelé ballagok a dombról.” (53.) A mondat megteremtí a kapcsolatot a pap figura és az elbeszélő között, ráadásul mind a földidézt (a múltbéli idősik gyermeki alakja), mind a földidéző (a jelenkori felnőtt) én viszonylatában, hiszen ahogyan a gyermek fürge lépteit vigyázta-felügyelte, úgy van meglévő, nem múló hatással a felnőtt fáradó lépéseire is – sőt, ez a hatás mintha az elbeszélés idejében csak erősödne, amennyiben az „árnyék” egyre sűrűbben telepszik mellé. Nem lehet tudni, hogy emlékszik-e még valaki a Kalmár papra az elbeszélőn kívül („visz-e a sírjára virágot valaki s van-e még olyan szem a világon, amely utána néz a világtalan sötétbe” 53.), de épp ezért lesz az ő feladata, hogy elmondja a történetét: „Talán én vagyok az utolsó, aki még látom.” Kifejezetten szoros és meghitt viszony épül ki ezekben a mondatokban köztük, s ennek oka az, hogy a tisztelendő és az elbeszélő identitása kapcsolódik valamiképp szervesen össze, s ezt az első szakasz záró mondata nyilvánítja ki egyértelműen: „Engem csak az láthat igazán, aki Kalmár papot is látja.” (53.) Az elbeszélés célja és iránya kettős tehát: megmutatni, láttatni, megrajzolni a pap figuráját, emlékezetben tartani őt, s ezzel összefüggésben az elbeszélőt is megláttatni, jobban megérteni, hogy ki is ő a maga s mások számára – s hogy kicsoda ő a Kalmár pap szerepe és tekintete felől. „Addig mindig élünk, míg valaki utánunk néz s aki majd én utánam néz, az tudjon erről a Kalmár papról is.” (53.)

A novella második számozott egysége továbbgondolja a „név” kérdéskörét: „Egyházi bibliográfiákat vallattam meg, ugyan őrzik-e a nevét. Igen, őrzik, mint a temetők a sírköveket. Azokat is, amik előtt nem áll meg senki.” (53.) Figyelemre méltó, hogy a jegyzékekben szereplő név nyilvánvalóan az az „apjától örökölt rendes név”, amelyről korábban szó esett, amely nem hangzik el a szövegben,

s amely a hivatalos szervek számára fontos – ezt tulajdonképpen halotti állapotban, sírkő-mozdulatlanságban őrzik a dokumentumok, ellentétben azzal a névvel, amely a közösség számára élő volt, s amelynek elevenné tétele az elbeszélés egyik célja. Az *Istenkeresés* olyan nevet használ, amely dinamizálni és vitalizálni képes az alakot, amely a közösség egy tagjának emlékezetén keresztül azt mondja el, hogy mit jelentett számukra, számára a pap. A második szakasz azonban röviden bemutatja a hivatalos portrét is: „vidéki teológus” volt, író, aki több kisebb művet szerzett, illetve ezeken túl egy „nagy könyvet” is, amelyben Isten létét bizonyítja kétféle irányból: egyfelől „ész-okokkal”, másfelől „a kinyilatkoztatással” (54.). Ez a tényszerűség azonban ismét csak a közösség összefüggésében, az önmagát a *másikkal* ütköztetve válik a portré, illetve a személyiség lényegi kérdésévé és részévé. „Kit akart megvilágosítani ész-okokkal és kinyilatkoztatással ez a tudós pap a kiskunok városában?” (54.). Az úriemberek nem az ő kápolnájába jártak, a szűcsök és csizmadiák között nem volt teológiai fogékonyság – a pásztori-földművelő emberekről pedig azt olvassuk, hogy szintén nem foglalkoztak az írott munkákkal, a dogmatikai kérdésekkel, bár „vétkikkel megfeszítették és hitükkel feltámasztották az Istent” (54.). A tudós teológus ekként kívülálló maradt gondolataival, kutatómunkájával a nyája közepette, amelyet valamiképpen mégis pásztorolnia kellett, amely rá volt bízva. A következő szakaszból tudjuk meg, hogy ezt meglehetősen szigorral, keménységgel és ítéletességgel tette.

„A szószék, ahogy ő fellépett rá, Sinai félelmes hegyévé változott, ahol vilámlás és mennydörgés közt volt jelen az Úr. [...] Kezei nem tudtak simogatni, csak fenýíteni és fenyegetni. Kardélre hányt, kerékbe tört és máglyára kötözött bennünket garázda és förtelmes életünkkel, kapzsiságunkkal, fajtalanságunkkal, részegeskedésünkkel, tolvajkodásunkkal együtt.” (54–55.) A Kalmár pap a bűnöket, vétkeket állította a prédikációi középpontjába, azokat, amelyek megfeszítik az Istent, s nem azt a szelíd hitet, amely feltámasztja őt. Az elbeszélő szerint ez a hozzáállás nem volt véletlen, s nem volt hiteltelen a közösségben, amellyel valamilyen módon kölcsönhatásba került. „Olyan pásztorunk volt, amelyet érdemeltünk.” (55.) Kemény, szigorú és irgalmatlan. Viselkedésében barátságtalan, életvitelében puritán, magányos. De ezt elfogadta a közösség, nem ágált ellene, mert: „A sátánnak is le kellett volna előtte sütni a szemét. [...] Szent ember volt. Nemcsak Isten szemében, hanem az emberekében is.” (54.) A pap és gyülekezetének hasonulását, hasonlóságát egy későbbi részlet is megvilágítja: „Az utcabéli asszonyok trécseltek az ablak alatt, a füves árokparton, a legeltető kis libák és a nyíhározó gyerekek között és ki sipítva, ki dűnnyögve emlegette a rossz erkölcsöket és a világ bűneit. / – Majd meglátjátok, népek, hogy Isten hamarosan végét veti a világnak – szortyogja az öreg Dudsáné.” (61–62.)

A szent ember a hitoktatói munkájában is a dörge, szigorú attitűdöt képviselte. Tanításában az Isten haragjának kinyilvánításáról és megvalósulásáról szóló ószövetségi szakaszokat kedvelte, mint például az Elizeust csúfoló gyerekeket szétszaggató medvék esete (2Kir 2,23-24), illetve a vétkes Jezabel vérért felnyaló kutyák (2Kir 9,36-37). Fizikailag sosem bántott senkit, de végeláthatatlan magyarázatainak, monológjainak és az osztály előtt folytatott belső dialógusainak hatása volt. „Eleinte lassan lépegetett és csendesen beszélt, aztán szaporább lett a járás és hangosabb a szó, az óra végén már futkosott és kiabált. Mintha mi ott sem lettünk volna, vitatkozott valakivel vagy valamivel, láthatatlannal s az arca kifényesedett, mint a naptól süttött zöld üveg.” (57.) Tulajdonképpen a Kalmár pap portréjának árnyalása ezen a ponton kezdődik meg – eddig elsősorban a közösség nézőpontja dominált a tisztelendő figurájának megalkotásában, ezután azonban egy személyesebb kapcsolat és perspektíva kezd irányítani a narratívát, ami a „szent ember” belső vívódásaiba nyújt mélyebb betekintést.

A személyes kapcsolódás kialakulásában az az identifikáció segített, amelyről az életrajzi anekdota rövidebb változatainak bemutatásakor mint keretéről már szóltam. Eszerint a papi pálya választását, illetve a pap segítségének elfogadását elsősorban az a körülmény határozta meg, hogy a család szegény volt. Az *Istenkeresés* egy fontos szakaszában ezt maga a gyerek jelenti ki. Egy feszült helyzetben, amelyet a pap köhögése (ami egyben előrejelzése az atya később végzetessé váló betegségének is), illetve az osztály ezt kísérő „röhögése” vált ki, a pap kikényszeríti a gyerekből saját önazonosságának megvallását. A gyerekek nem a köhögőrohamon nevettek, hanem azon a történeten, amelyet ez félbeszakított. „Nevetett az egész osztály, ha szabad volt, ha nem. Muszáj volt nevetni, hogy a pogányok is büdösnek érezték a zsidót.” (58.) (A pap története szerint Pompeji pusztulása előtt a rómaiak olyan szagot éreztek, mintha „bevéöröshagymáztak” volna a zsidók.) Az elbeszélő az egyetlen, aki nem nevet, és a tisztelendő szembesíti ezzel, aki azzal válaszol, hogy ők is rengeteg véöröshagymát esznek otthon, pedig nem is zsidók. „Úgy? Hát mik vagytok ti? No, hadd hallom!” – kérdezi a pap, amely kérdésre a megfelelő válasz az osztály sugalmazása szerint a „római katolikus” lehetett volna, de a gyerek másképp felel: „Mink szegény emberek vagyunk.” (59.) Az incidens után megváltozik a hitoktató és az elbeszélő viszonya, utóbbi úgy érzi, hogy innentől kezdve a pap rendre neki magyaráz. „Ezután se értettem ugyan, de nagy kevélység támadt bennem és valami titkos egyetértés Kalmár pappal. Vártam a hittanórákat, ha borzongva is, mint a hideg vízbe lépő gyerek. Jólesett a borzongás.” (59.) A szegénység által megalapozott bensőségesebb kötődés egy másik identifikációs mintázat előtt is megnyitja az utat – az eleinte „borzongással”, idegenséggel együtt járó vonzalom, delej háttérében egy olyan személyiségjegy áll, amely a

pap életét már régóta meghatározza, s amely a gyerekekben is elkezd kialakulni, hogy később az érett, a történetet felidéző felnőtt már teljességgel magáénak vallja. Ez az az árnyék, amely végigkíséri sorsát.

Már a fentebb idézett részből is kiderül, hogy a Kalmár pap egy szüntelen vitát folytat valakivel, valami „láthatatlannal”. Ennek mélyén egyfelől a szüntelenül kereső, másfelől a kételyekkel is küzdő elhívott ember helyzetére ismerhetünk rá. (Szentek esetében sem ismeretlen ez a mintázat, gondoljunk csak például Kalkuttai Szent Teréz – Teréz anya – naplóiból és leveleiből is ismert vívódásaira, Krisztus szenvedésében történő osztozására, aminek nagyhatású kortárs irodalmi feldolgozását Takács Zsuzsa költeményeiben találjuk meg.) Ennek az identifikációs mintázatnak a szimbolikus előképe a következő – hatodik – szakaszban Tamás apostol alakjában jelenik meg.

A Tamás apostolról folytatott beszélgetés kontextusa ismét csak a szegénység: a Kalmár pap behívja a gyereket a plébániára, hogy megfolytassa annak elszakadt kabátját, hiszen az édesanyja több napra elment a szőlőbe dolgozni az apjával. A varrás közben teszi fel azt a „különös kérdést”, mely szerint ki volt „a legokosabb apostol”. Nem a „leg hatalmasabb” (Péter), nem a „legalázatosabb” (János), nem is az utólag beválasztott Mátyás. Mindenképp figyelemre méltó mozzanat, hogy Júdás mint reális lehetőség fölmerül a gyerekekben („Az lenne az?” Félve nyitottam ki a számat.”), ami mindenképpen a közhelyeken túllátó, nyitottan gondolkodó lélek bontakozásának jele – ám a tisztelendő reakciója – „Ki ne mondd azt az átkozott nevet!” (60.) – világosan jelzi a pap teológiai gondolkodásának és hitre nevelő munkájának kereteit. A legokosabb apostol ugyanis Tamás, aki „az eszivel keresi az igazságot”. „Meg is találta, noha megaláztatott érte.” A gyerek értelmezése az apostolról pedig az alábbi módon fejeződik ki: „Ezt még nem tudtam. Kalmár pap elmondta, hogyan lett hívó a hitetlen Tamásból.” (60.) A példaérték abban mutatkozik meg, hogy az igazság, az Isten keresése a racionálé segítségével is végezhető, de a keresésnek határozott célja a rátalálás, a találkozás. Nem a kételyteli gondolkodás termékeny alapállapotára helyeződik hangsúly, hanem a végső Istenre találás súlya alatti görnyedezésre, a gondolati munka eszközszerű szükségességére, a ráció és a kijelentés együttes szem előtt tartására. Ekkor kapja meg az elbeszélő Kalmár pap könyvét ajándékba, amely „nemcsak a kinyilatkoztatásból, hanem ész-okokkal is megbizonyította Isten létezését” (61.). Nem derül ki a novellából, hogy milyen teológiai, filozófiai munkákra támaszkodott a pap (bár a szövegben szereplő vázlatból lehetnek ezzel kapcsolatos elképzeléseink: „a) kozmológiai, b) teológiai, c) etikai érvekkel” [54.]), mert nem is ez a lényeges. A könyvhöz és magához a paphoz fűződő viszony az alábbi módon mutatkozik meg előbb a rekonstruált-felidézett gyermeki, majd a felnőtti visszatekintő távlatból:

„Sohase kérdezte meg tőlem, elolvastam-e s mit tanultam belőle? Pedig elolvastam, mint mindent, ami a kezembe került. De lelkem üdvössége nem sok hasznát vette. Nem az angyalok nyelvén volt írva, se az együgyűkén, hanem a vitatkozó okosokén.

Csak később, amikor én is beértem a nagy miértek dűlőjébe, csak akkor értettem meg, hogy Kalmár pap, az emberpásztor, nemcsak a nyájnak, hanem a maga lelkének is világítani akart ezzel a lámpával. Kísértései, kétségei, magával való viaskodásai voltak, mint mindenkinek a csillagok alatt, akire Isten lelke rálehel. Boldogok, akik nem látnak és hisznek, de a Tamásnak születetteknek meg kell magukkal birkózní, hogy megláthassák a láthatatlant.” (61.)

Az eszmélkedő gyermek nyitott volt a hatásokra, a gondolkodásra, de befogadása akkor még a közössége általános attitűdjéhez volt hasonlatos, amely felől nézve a pap tudós okoskodása idegen volt, és a kegyességi gyakorlatokra nézve kevés hatása lehetett a gyülekezetben. Az elbeszélés jelenének retrospektív távlata az, amely felállítja azt az identifikációs rokonságot, amely árnyékként követi azóta is, és amelynek gyökere a gyerekkor földjében rejlik. „A nagy miértek dűlőjén” járt a pap már akkor, ahová az elbeszélő csak később jut el. A Kalmár pap szolgálatát is meghatározta ez a belső viaskodás, hogy egyszerre kellett hatékony és üdvösségre vezérlő pásztorává válnia a nyájának, de küzdelmet folytatnia saját kísértéseivel, kételyeivel is. A Tamás apostol példája nyomán is folytatott racionális, bizonyítékokra vágó megismerés és kutakodás – a láthatatlan láthatóvá tétele – volt e küzdelem egyik színtere, a közösséget keményen fogó, a pásztorálásban a sziklaszilárdnak tartott törvényekbe kapaszkodó, a haragvó és büntető Istent középpontba állító ótestamentumi példákkal dolgozó, szigorú igehirdetői-tanítói tevékenység pedig a másik. Hogy utóbbiban a közösség lelkületét, elvárásrendszerét lekövető lelkészi attitűdről van szó, a tisztelendő nézeteihez alkalmazkodásról a gyülekezet részéről, vagy valamiféle kölcsönös kegyességi-spirituális egymásra határról és találkozásról, arról nem tudunk meg többet az elbeszélésből – legfőképp azért, mert ez ilyen módon nem szétszálazható.

Sajátos, a gyerek lelki karakterének megértését segítő mellékszála a történetnek, hogy az édesanya maga is kételkedő alkat volt, aki nem követte a közösség többi tagjának szögletesebb gondolkodásmódját. „A Daru-utcában az édesanyám képviselte a szkepticizmust. Nem volt vallástalan, tiszteletben tartotta a tízparancsolatot is, az ígét is, de a kenyérsütögető asszonynak különös gondolatai támadtak a magános hajnali órákban [...]. S különös gondolatait szerte elmondani asszonytársainak, akik nem csak a szenteket tisztelték, hanem a hazajáró lelkeket is s hitték, hogy a keddi mosótól elfordul a Szűz Mária. / – Te már megint hitetlen vagy, Annus – szörnyedtek össze az asszonyok.” (62.)

Nem véletlen, hogy Tamás apostol egyik állandó népi jelzőjét, a „hitetlen”-t kapja meg az anya, s hogy a „különös” jelzőt olvassuk a gondolatai jellemzéséhez, amely szó szerepelt korábban az atya Tamásra vonatkozó kérdésének leírásakor is. A formabontó gondolatokon rágódó, az Isten evilági munkáján sokat tépelődő anya – az apa jóváhagyását követően – támogatja a különös pap váratlan, szokatlan kérdését: „akarnak-e belőlem papot nevelni?” (63.). A család közös döntése igenlő lesz.

A jezsuiták is vállalják a kisleány tanítását, s a Kalmár pap gondjaiba veszi a gyereket, hogy előkészítse az útra. Keresztnevének – Ferkó – kezdi szólítani, s intézi a teendőket, egy bensőségebb és felelősségteljes viszony alakulását jelezve. Utolsó tanácsa, irányadása a költözés előtt az alábbi: „Most aztán foglald magad jóba, ne csapdaskodj többet, imádkozz sokat, hogy az Istennek kedvébe légye. Holnaputánhoz egy hétre reggel hatkor ott leszek nálatok, legyen ott a kocsi is. Isten hírvél!” (65.) A történetek kifizetését az életrajzi anekdota más, rövidebb változataiból már ismerjük, ugyanakkor az *Istenkeresés* lényeges kiegészítéseket és módosításokat tartalmaz. Az utolsó estén ugyanis a gyerekek különös látomása lesz, miután az elválástól zaklatott anya az elbeszélés szerint a nép körében nem megszokott módon érzelmes gesztussal küldi aludni („Isten szolgálja leszel, Fercsikém – súgta és éreztem, ahogy csurog a könnye a kezemre.” 65.).

A hangsúlyosan nem álomként leírt látomás, természetfölötti tapasztalás a következő:

„A fülemre húztam a kis dunnát, de azért hallottam a sírást a másik ágyból. Addig mondogattam a Miatyánkot, míg előbújt a bibliából a nagy fekete felhő, és elborított félelemmel. Egyszer fölriadtam arra, hogy Kalmár pap húzogatja rólam a dunnát.

– Gyere velem Istent keresni.

Nagy villámlás, mennydörgés volt. Az apám kiment körülnézni, és hallottam a szavát, amikor bejött.

– Ez lecsapott valahol.

Aztán jól elaludtam.” (65–66.)

A rövidebb verzióktól eltérően a részlet bár nem mondja ki, de azt sugallja egyfelől, hogy a pap halála éjjel történhetett, másfelől azt, hogy a mindkettejük számára sorsfordító történetben a gyerek még egyszer kapcsolatba került a tisztelendővel annak halála előtt – ennek a kapcsolatnak az alapja pedig a keresés, az Isten keresése, amelyre az elbeszélő meghívást kap. Ettől a pillanattól kezdve azonban ez a keresés mást és mást jelent az atya és a gyermek számára.

A Kalmár pap testét az ő keresésére küldött gyerek találja meg, miután könyvedén bejut a soha be nem zárt plébániára. „– Tisztelendő úr! – fogtam meg a kezét s ekkor tudtam meg, hogy halott embert keltegetek.” (66.) Ez a keltegetés az egyébiránt, ami tulajdonképpen magában az elbeszélésben is megtörténik, az emlékezésben, közös viszonyuk firtatásában és átgondolásában. A rátalálás egyben a gyerek első közeli találkozása a halállal, ami azonban érzékelhetően nem válik traumatizálónvá, hanem sajátos módon valamilyen felszabadító hatással is bír. „Nem sikoltottam el magam, pedig először láttam ilyen közlről halottat. De nem éreztem többet a fejem fölött a sötét felhőt, hanem azt igen, hogy a halottak senkit se bántanak.” (66–67.) A Kalmár pap figurájának Krisztus-szerűvé válása az elkövetkező szakaszban nyíltabban is megfogalmazódik:

„Megcsókoltam a kezét, mint nagypénteken az úr koporsóban nyugvó Krisztusét, de az ő keze még nem volt olyan hideg. Ezért közelebből is meg mertem nézni az arcát. Sokkal-sokkal szebb volt, mint az élőé. Nem penész-zöld, hanem márványfehér, és mosolygott, mosolygott! Nemcsak az én fantáziás gyerekszemem látta úgy, hanem a Steiner doktor úr orvoszeme is, akiért átmentem a szomszédba. Kalmár pap megtalálta az Istent.” (67.)

A leírás az Atyához megtérő, a földi viaskodáson, küzdelmeken túllévő tanítványé, aki – mint Tamás apostol – immár kézzelfogható és látható bizonyítékokkal rendelkezik; aki a felismert Úr jelenlétében van, és aki a feltámadás csodájában gyönyörködik.

A novella utolsó – tizedik – rövid szakasza a kibontakozó identítasalakulásnak a megfogalmazódása, és megmutatja, hogyan fonódik össze a pap és a gyerek alakja és személyisége. Az „Én még keresem.” szakasznyitány válasz az előző rész záró kijelentésére („Kalmár pap megtalálta az Istent.”), jelezve, hogy az elbeszélő még járja az Isten-keresés útját, azt az utat, amelyre a Kalmár pap hívta meg – spirituális értelemben, ha ténylegesen már nem vihette magával. „Néha fiúi bizalommal, néha hitetlen keserűséggel. Van, mikor érzem, hogy fogja a kezem, máskor a csillagokig kapaszkodva is csak az ürességet érem el.” (67.) Ezek a sorok alapvetően az elbeszélő lelki-hitbéli folyamatait jellemzik, de az összefonódások, illetve a Tamás-jelző („hitetlen”) szerepeltetése miatt a Kalmár pap spirituális kondícióival is párhuzamot mutat, sejtetve, hogy ő is e két véglet között őrlődött, belső vitáival maga is küzdve az üresség ellen. A novella záró mondata pedig célként jelöli meg azt az állapotot, ahová a Kalmár pap jutott el élete végén: „Szeretném, ha úgy szeretne, hogy én is azzal a mosolygással találنام meg, amivel Kalmár pap.” (67.) Ekként az elbeszélő egy másik értelemben is tanítványi-követői pozícióba kerül, s emiatt nem véletlen, hogy

korábban krisztusi attribútumokkal is találkoztunk a papról szólva. Az elbeszélés jellege miatt – belső nézőpontú én-narráció – azonban tudatosítanunk kell, hogy bármiről annak világából csak a beszélő nézőpontja és tudása szerint kapunk képet. Így az, hogy a Kalmár pap végül megtalálta az Istent, valójában az elbeszélő narratívája és olvasata – hogy ez mennyire így van, éppenséggel erősíti az olyan külső vélemény s így látszólag objektív igazoló érv bevonása, mint a doktoré: „Nemcsak az én fantáziás gyereksemem látta úgy, hanem a Steiner doktor úr orvosszeme is” (67.). Épp e külső szemszög általi racionalizálás igénye jelzi pontosan, hogy alapvetően egy belső nézőpontú történetalkotás zajlik, a gyermeki távlat és tapasztalati világ utólagos felidézésével és rekonstrukciójával, az elbeszélő saját identifikációs és hitbéli folyamatainak, reményeinek alátámasztása érdekében. (Némi leegyszerűsítéssel szólva: ha a Kalmár pap végül rátalálhatott az Istenre, akkor neki is sikerülni fog, annál is inkább, mert a látomásában ő maga szólította föl a közös keresésre.)

Az *Istenkeresés* tehát a reménység elbeszélése, azé az eszkatologikus jellegű reményé, amely egy élet viaskodásai, kétségei, bizodalma és szolgálata után épp a halál pillanatában teljeseedik ki és be, és ami miatt az arc, amely már máshová és másvalakire tekint, szebb lesz, „mint az élőé”. Amely a Kalmár pap arcán már ott tükröződik, és amelyre az elbeszélő is váradalommal és vágyakozással tekint.

Struggle with the Invisible Ferenc Móra: *Searching for God*

In my essay, I seek to explore some layers of Ferenc Móra's short story, *Searching for God* [Istenkeresés]. My main focus is on the characters of the two protagonists of the story: one of them is Priest Kalmár [Kalmár pap], and the other one is the narrator itself. The story is claimed to be autobiographical, and its core is a crucial anecdote of Ferenc Móra's life-story: when he was 10 years old, he was to attend the nearby school of the Jesuit Order with the assistance of Priest Kalmár, but the pastor had unexpectedly died on the morning of the planned journey's day. The incident prevented the poor child to become a parson himself. The retrospective story reveals the contradictory, struggling personality of the priest-figure, how he tried to find his peace in God, and how his deeds and thoughts did affect the child's spiritual development throughout his life. The narrative finds the prefiguration of the priest's character in the „doubting” Thomas the Apostle.

Szabó Magda

Freskó című regényének lelkésszereplői*

Szatmári Emília

1. Bevezető gondolatok

A *Freskó* Szabó Magda első regénye. A szerzőnek korábbi két verseskötetét ismerjük, illetve műfordítói munkássága ismert. A *Freskó* 1958-ban jelent meg a Magvető Kiadónál. Néhány évvel korábban készült el, de ez ideig az íróasztalfiókban hevert¹.

Az ötvenes években íródott regény lelkésszereplőinek elemzésekor az esztétikai-poétikai szempontok mellett indokolt az egyháztörténeti nézőpont bevonása is. A regény két főszereplő lelkipásztorának karakterárnyolását alapvetően leíró jelleggel közelítem meg, mely leírásokban kísérletet teszek a velük kapcsolatos információk rendszerezésére és értelmezésére. (Szabó Magda szövegére való hivatkozásokat a törzsszövegben közvetlenül, oldalszámok feltüntetésével jelölöm.²) A leírásokból való kilépések egyháztörténeti-teológiai vonatkozásúak.

1 BÉLÁDI Miklós: Szabó Magda: *Freskó*, *Kortárs*, 1958, 942.; LENGYEL Balázs: *Freskó: Szabó Magda regénye, Élet és Irodalom*, 1958/13, 8.

2 SZABÓ Magda: *Freskó, A szemlélők*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987.

* A tanulmány az Újszászy Kálmán Református Örökség Kutatóintézet támogatásával valósult meg.

A történet fontos szereplői a lelkészek, de nem ők a regény főhősei. Egyrészt ebből adódik, hogy témám szempontjából alig használható a *Freskó*val foglalkozó publicisztika.³ Kifejezetten a lekipásztorokra fókuszáló írással nem találkoztam,⁴ ilyen értelemben megközelítem valószínűleg előzmények nélküli. Másrészről az 1958-ban megjelent regény korabeli magyar recepcióját erőteljesen meghatározta a szocialista ideológia, ami miatt a mai értelmezési keretek között szinte alig használhatók forrásként,⁵ illetve a korabeli recepció szövegkorpusza inkább kordokumentumnak, és nem az értelmezői munkát segítő ismeretanyagnak tekinthető. A dolgozatban való érdemi használatukról tudatosan mondok le (legfeljebb ellenpontoszó jelleggel hivatkozom azokra), így a magyar nyelvű recepciótörténetet áttekintve⁶ is kevés jegyzettel számolhatok.

A regény külföldi fogadtatására ebben a dolgozatban nem térek ki. Megérne egy másik tanulmányt a Nyugat-Európában megjelent könyvismertetőik és recenziók áttekintése, mivel ott politikai elvárásoktól mentesen formálódhatott a *Freskó* kritikai visszhangja. Egyben tanulságos lenne a magyar és a nyugati recepció összevetése, értelmezése. A kutatás tehát ebben az irányban folytatható, folytatandó.

2. A regény strukturális elemei

2.1. Idősíkok

A regény egy református lelkész családjának egy napját, pontosabban, kicsivel több mint tizenhárom óra történetét mondja el tizenhárom fejezetben. A reggel

3 LÁZÁR István: Szabó Magda: *Freskó*, *Könyvtáros*, 1958/6, 469-470.; RÁKOS Sándor: Szabó Magda: *Freskó*, *Népszabadság*, 1958/130, 4.; RÉZ Pál: Olvasás közben, *Esti Hírlap*, 1958/81, 2.; SZIRÁKY Judit: *Freskó*, *Népszava*, 1958/110, 4.; A. P.: *Freskó*: Szabó Magda új regényéről, *Irodalmi Újság*, 1959/19, 6.; NAGY Péter: Szabó Magda: *Freskó*, *Irodalomtörténet*, 1959/2, 301-303.; n. n.: A gyászolók ... megmutatják igazi arcukat, *Északmagyarország*, 1959/80, 2.; B. L.: Szabó Magda: *Freskó*, *Evangelikus Élet*, 1972/33, 8., POMOGÁTS Béla: A letűnt világ morálja: Szabó Magda: *Freskó* in P. B., *Regénytükör*, Kozmosz, Bp., 1977, 213-221.

4 A *Theológiai Szemle* vonatkozó könyvismertetőjében hangsúlyosabban szólnak ugyan róluk, de a szöveg szélsőséges vonalassága miatt szempontunkból használhatatlan, ráadásul kifejezetten félreértelmezi a két szereplő személyét és jelentőségét. Lásd: ZAY László: Szabó Magda: *Freskó*, *Theológiai Szemle*, 1958/6-7, 311-312.

5 ANTAL Gábor: Szabó Magda: *Freskó*, *Magyar Nemzet*, 1958/126, 7.; BESSENYEI György: Szabó Magda: *Freskó*, *Magyar Ifjúság*, 1958/20, 4.; ZAY: i. m.

6 *Szabó Magda szakirodalom*, összeállította BUDA Attila, URL: <https://dia.hu/dia-szerzok/szabo-magda/szakirodalom> (2024. 11. 04.) A DIA oldalán szereplő, a *Freskó*val kapcsolatos jegyzék magyar nyelvű tételeiről van szó. Ezek közül egyedül Földes Anna írását nem értem el.

háromnegyed hétkor és az este nyolc órakor megszólaló harang foglalja – stílusosan – konkrét időkeretbe a regény szövegét.⁷

Az említett nap pontos dátuma kis bizonytalansággal meghatározható. A tarbai nyugalmazott református lelképásztor felesége temetésének napja 1954⁸ szeptemberének (9) egyik szerdai napja. (46)

A család – regényben megismert – történeteiben azonban messze túlnyúlnak az adott napon. Évekkel, évtizedekkel korábbi események emlékei és az azokhoz kapcsolódó legkülönbözőbb érzelmek törnek fel a szereplőkben. Olyan történetek és érzések, amelyek meghatározzák aktuális kapcsolataikat vagy éppen a kapcsolatok hiányát.

A múltbeli történetek az egyes családtagok emlékezetében (belső monológjában) más-más interpretációban tárulnak elénk⁹ – személyiségük, töredékes ismereteik, eltérő érdekeik, értékrendjük, elfogultságuk, őszinteségük-őszintétlenségük relációjában. Mindenki meg van győződve saját igazáról, értékítéletének helyességéről a múltban és a jelenben egyaránt. Ám ezek egymástól való távolságának és/vagy irrealitásának többnyire nincsenek tudatában. Talán azért sem, mert megdöbbenően keveset beszélnek egymással. Valamennyien egy-egy zárt világot alkotnak, nemigen van igényük a másik megismerésére, megértésére, elfogadására, megbecsülésére. A nagy létszámú családban alig van olyan személy, aki valódi szeretetkapcsolatra vágyik, és képes is arra.

A múlt és jelen dimenziói mellett megjelennek a jövőre vonatkozó tervek, kilátások, lehetőségek vagy azok hiánya. Inkább mégis minden bizonytalan. A szereplőknek többnyire kérdéseik, kétségeik vannak, szándékaik csak belső vívódások, s nem konkrét elhatározások, nem végleges döntések. Ezért legtöbbjük életének alakulásáról csak sejtéseink lehetnek. Egyrésztől tökéletesen érthető, ha radikális változást akarnak élethelyzetükben, érzelmi életükben – bár csak kevés esetben tűnik valódi megoldásnak minden ezzel kapcsolatos gondolatuk. Másrésztől azonban elképzelhető az is, hogy súlyosan sérült személyiségük okán benne ragadnak az eddigi bántalmazó-bántalmazott helyzetükben, s minden úgy megy tovább, mint ahogy eddig volt.

7 Vö. NACSÁDY József: Szabó Magda: Freskó, *Tiszatáj*, 1958/4, 10.; POMOGÁTS Béla: Szabó Magda három alkotó évtizede in *Salve Scriptor! Tanulmányok, esszék Szabó Magdáról*, szerk. ACZÉL Judit, Griffes Grafikai Stúdió, 2002. URL: https://konyvtar.dia.hu/xhtml/_szakirodalom/szabo_m_pomogats_szabo_magda_harom_alkoto_ev_tizede.xhtml (2024.11.19.); ZAY: i. m.

8 A regény szövegösszefüggéséből tudjuk, hogy Annuska 1945 tavaszán, a háború után újrainduló első vonatok egyikén menekült el otthonról Pestre, a temetés éve előtt kilenc esztendővel.

9 Vö. KÉRI Tamás: Szabó Magda: Freskó, *Népművelés*, 1958/5, 29.; NACSÁDY: i. m.; POMOGÁTS (2002): i. m.

2.2. Földrajzi tér

A történet helyszíne egy alföldi mezőváros, talán megyeszékhely (8),¹⁰ pontosabban annak néhány városrésze és pontja. Kiemelt fontosságú a tarbai városrész és a tarbai református parókia.

Egy kunhalom és a csupán tíz kilométerre folyó Tisza emlegetésével sem határozható meg a település, ugyanis egyik magyarországi városban sem található a regénybeli Tarba. Azt vélelmezhetjük még a helyről, hogy a Dunamelléki Református Egyházkerület területén található, mivel az aktív tarbai lelkész, Kun László, kifejezetten dunamelléki püspökségről gondolkodik (120), s aktuális püspöke is egy pesti parókiával kínálja meg az ország első békepapiját (55).

A regénybeli településen villamosközlekedés van (10–12), ami csak néhány vidéki városra jellemző. Az Alföldön ez alapján Debrecen¹¹ és Szeged jöhetne szóba, ezek viszont a Tiszántúli Református Egyházkerület területén vannak, s nem felelnek meg a Tiszához mért távolságnak sem.

A valóságos és fiktív helyszínek és földrajzi nevek együttes emlegetése mindezenre azt a hatást keltik az olvasóban, mintha létező városról, mégpedig egy nagyobb mezővárosról lenne szó a Duna–Tisza közén, közelebb a Tiszához. Az elmosó, elbizonytalanító narratíva, ami sok szempontból jellemző a regényben, kifejezetten nem akar konkrét földrajzi helyet megjelölni. Ezáltal lehetővé válik az olvasó számára, hogy maga képzelje el, vagy hogy *szubjektív* módon azonosítsa be a helyet, és a történetet a maga választotta földrajzi térbe helyezze. Ugyanakkor fenntartja az érdeklődést és a *feszültséget*, amennyiben az olvasó egyértelmű válaszokat keres.

2.3. Szereplők

A történet szereplői a tarbai parókián élő idősebb lelkész családtagjai, illetve az elmúlt évtizedekben itt élt egész *háznép*. A Máthé-família létező, régi és kiterjedt ároni család. Számos Máthé nevű református lelkipásztort jegyez az egyháztörténet és a jelen közegyház. Konkrét beazonosításuk nem szükséges, és nem is lehetséges, mivel egyrészt többgenerációs és kiterjedt református családról van szó, másrészt az elmosó narratológia szándékával szembemenne minden ilyen törekvés.

Máthé István nyugalmazott lelkipásztor, nagyobbik lánya, Janka, annak férje, a jelenleg aktív lelkész, Kun László, kislányuk, Zsuzsanna (Szuszu), egy nevelt rokon, már fiatalember, Árpád (Árva), s a magát családtagként megha-

¹⁰ Megyeházáról olvasunk az első oldalakon.

¹¹ Pomogáts Béla a városban Debrecenre ismer, de az említett földrajzi és egyházszerkezeti információk alapján inkább fiktív, mint konkrét, valóságos városról van szó. Vö. POMOGÁTS (1977): i. m., 214. és POMOGÁTS (2002): i. m.

tározó egykori cseléd, Kati néni élnek együtt (helyesebben egy portán) a tarbai parókiaán. A Kun vezetéknév szintén többgenerációs lelkészcsaládot jelöl(het), de történelmi identifikálásuk most is kerülendő.

Az elhunyt feleség huszonkilenc éve, kisebbik lánya születése óta elmeorvos-intézetben élt, s kilenc éve elszökött, elmenekült otthonról a kisebbik gyermek, Annuska (Corinna), illetve akkor kergették el a háztól a lányhoz erős szeretszá-lakkal kötődő kertész-udvaros-mindenest, Anzsut (Joó Mihályt) (32).

Megjelennek még a hozzájuk kapcsolódó további személyek: Décsyné, az elhunyt anyja, Máthé István özvegy anyósa, továbbá Franciska, az apai nagynéni, Rozi, Kati néni húga, valamint néhány egyházi személy és párttag is. Takaró Nagynak, a temetési szolgálatot végző igehirdetőnek a neve (Takaró) szintén nagy hírű református lelkészcsaládra utal. Csupán az említett vezetékevek is jól jelzik a szerzőnek a református egyházzal kapcsolatos bennfentes ismereteit és szoros kötődéseit.

Fokozatosan, a szereplők belső monológiájából tájékozódunk a család tag-jairól, a köztük lévő rokonsági és érzelmi kapcsolatokról. (Párbeszéd alig van a regényben.) Valahogy úgy, mint amikor az ember idegen környezetben lassan, lépésről lépésre ismeri meg a személyeket, helyzeteket.¹² Nem lineárisan hala-dunk előre a megismerés folyamatában, hanem a szereplők csapongó gondola-taiból kell összeraknunk az egész családtörténetet. Így értesülünk a múlt és jelen számos feszültségéről, konfliktusáról, súlyos terheiről s a család folyamatos és megállíthatatlan széthullásáról.

A temetés napjának végére egészen atomizálódik az addig még együtt élő csonka közösség is. Csupán egyetlen pár, anya és lánya, Janka és Szuszu marad-nak szeretskapcsolatban, s vélemezhető, hogy csak ők maradnak együtt a jövőben fizikai-földrajzi értelemben is.

2.4. Körülmények

Egy haláleset a családban – normálisan – különösképpen fájdalmas, a szeretett személy elvesztése miatti gyász kiszakítja az embereket a hétköznapi ügyekből, helyzetekből. A legközelebbi rokonok gondolatai leginkább az elhunyra kor-látozódnak: kedves emlékekre, vele kapcsolatos elmulasztott lehetőségekre, ellene elkövetett hibákra, a már jóvátehetetlen bántásokra, a haláleset okozta ürességre. És a családtagok egymásért is aggódnak, keresik, hogyan segíthet-nek a másoknak tovább élni. Egy hitben élő keresztény családban a feltámadás reménysége és az üdvösség bizonyossága jelent kétségtelen vigasztalást is a szomorúság és fájdalom mellett.

12 Vö. RÓNAY György: Az olvasó naplója, *Vigilia*, 1958/6, 368-369.

A Máthé-családban azonban egyikről sincs szó. A nagytiszteletű asszony halála miatt senki nem omlik össze, senki nem gyászol – noha a külső elvárásoknak megfelelően mindenki gyászruhát ölt (még a kis Szuszu is feketében kell, hogy járjon, Annuskának, a fővárosi fiatal nőnek pedig fekete kendőt kell kötnie stb.). (32, 138)

Úgy tűnik, hogy a férj, az idős lelkész számára még megkönnyebbülés is felesége halála (25), és persze *casus bibendi*, azaz ok az ivásra. Jankának újabb (nyomasztó) feladatokat ad a haláleset és a temetés. Annuskának lehetőséget teremt szembe nézni az apjával, akitől félt és elmenekült, hogy megszabaduljon végre a múltbeli fájdalmas és nyomasztó érzésektől. Árpádnak, az Árvának újabb alkalmat teremt némi pénzszerzésre, például megсарcolhatja a koszorúra elkért pénz jelentős részét (100), egyebekben csak kellemetlenség, hiszen sokkal fontosabb dolga van aznap, mint részt venni a temetésen: párttaggyűlésre készül. Kun Lászlónak őrzítő izgalom, hogy találkozhat a titkon rajongott nővel, felesége húgával. Szusznak félelem a halottól, a haláltól. Kati néninek jó apropó demonstrálni családtagstátuszát. (158) Décsynének hatalmas áldozat elutazni lánya temetésére, és a haláleset a legkomolyabb egzisztenciális bizonytalanság a vejétől kapott havi apanázs megszűnését illetően. Franciskának bosszúság a koszorújával kapcsolatos „atrocitás” miatt. (166) Őszinte végtisztességet egyedül Joó Mihály (Anzsú) ad az elhunytak.

A nem családtag szereplők esetében sem különb a helyzet. Takaró Nagynak teológiai-retorikai, sőt kifejezetten politikai kihívás a temetési igehirdetés. Zsófinak, az Árpád iránt gyengéd érzelmeket tápláló tanítónőnek és édesanyjának alkalom a közeli házasság reményének nyilvános deklarálására.

Mindenki más és minden más fontosabb, mint az elhunyt, noha az asszony halála hozza össze fizikai értelemben a családot: a negyven éve nem látott anyóst, addig nem is ismert nagymamát, s ad alkalmat a kilenc éve elmenekült lánnyal való találkozásra, és indítja el a hozzá kapcsolódó gondolatokat, korbácsolja fel az érzelmeket, tematizálja az egész napot.

A halottal kapcsolatos kevés emlék csakis tragikus: néhány pillanat egy neurológiai-pszichiátriai beteg ember életútjából lánykorától az elmeegógyintézet zárt osztályáig. Nem szívesen gondol vissza erre senki, jobb elhallgatni. A majd' három évtizedig pszichiátrián vegetáló embertől sokkal fontosabbak az élők sorsfordító ügyei. Annuskának az apjával való szembenézése. A lelkész számára tékozló lányának kötelező (elvárt) megalázkodása. Kun Lászlónak a püspökség, s az annak elnyerése érdekében tervezett óvintézkedések (Annuska Pestről való elköltözésének intézése) vagy éppen házassága felrúgása, a titkolt szerelem felvállalása. Jankának az igazság megismerése, élete rendezése, Szusznak az anyja melletti kiállása. Árpádnak a párttagság, s mindaz az új

élet- és karrierlehetőség, amit ez jelenthet. Dézsynének a megélhetés anyagi vonatkozásai. De fontosabbak az elhunytnál az apró-cseprő dolgok is: Máthé Istvánnak új cipő vásárlása télére és persze a bor, Katinak és Rozinak egy ellopott ezüstkánál, az idős anyósának a finom ételek, esetleg szépítószer, az Árvának a hatásos hazugságok.

Egy református lelkész hajlékában evilági, materiális, önös, gyarló, sőt bűnös prioritások dominálnak. Annuska és Anzsú értékrendje mellett még leginkább Janka és Szuszu törekvéseivel szimpatizálhatunk. Az mindenesetre kijelenthető, hogy valamennyiük életről és halálról való gondolkodása, tetteik és azok mozgatórugói ugyancsak távol állnak mind a kálvini hitvallásoktól, mind a kálvinista kegyességtől.

De ami igazán megdöbbentő, az a családra általában jellemző szeretetlenség. Janka és lánya szeretetkapcsolata – mint valami normasértés – csak titokban élhető meg: egymást csak akkor becézhetik és tegezhetik, ha senki nem látja, hallja őket. (40) Az anya a lányának csak akkor mondhat mesét, ha egyedül vannak. (202) A ridegség, távolságtartás, a kibeszéletlen, megoldatlan konfliktusok mellett a felszín alatt izzó indulatok határozzák meg a családi kapcsolatokat. Például, ha Apácska és Kun László kevésbé lennének vallásosak, egyik megölné a másikat, iszonyatos szenvedélyüket csak a hitbéli meggyőződésük tartja féken (56). A szigorúan pragmatikus megfontolások élhetetlenné, ember-telenné deformálják a családi közösséget. Hiányzik a meghittség, a bizalom, az őszinteség, a közelség. Az idős lelkész Bibliájába zárta az egykor talán jegyajándékba kapott fekete selyemkönyvjelzőjét, melyen az 1 Ján 4,8 verse szerepel: *Az Isten szeretet.* (68) Mindenki tisztában van vele, hogy nem csak a könyvjelző maradt a bezárt könyvben, de a textus üzenete is be van oda zárva.¹³ A szeretet idegen, ismeretlen érzés számukra. Ez teszi leginkább nyomorúságossá életüket.

A család két lekipásztor tagjára különösen jellemző ez a szeretetlen, elidegenítő, gyűlölködő attitűd. Mint a közösség legerősebb személyiségei, ők határozzák meg az otthon légkörét, a családtagok kapcsolati hálóját. Ezért is izgalmas feladat az ő portréjuk megrajzolása, személyük alaposabb vizsgálata.

3. D. Dr. Máthé István

A nyugalomba vonult idős tiszteletes több néven is szerepel a regényben. Lánya, Janka és Annuska, valamint a magához vett unokaöcs, Árpád is *Apának* és *Apácskának* szólítják – persze leginkább csak gondolataikban, mivel a való életben alig beszélnek egymással. (29) Zsuzsannának *Nagyapa*. Anyósa és Anzsú

¹³ Vö. LÉNGYEL: i. m.

gondolataiban ő *a pap*, Kati néni szintén így gondol rá, de olykor *nagytisztelétű úrnak* aposztrofálja. Kun Lászlónak apósa, de a vő emlékeiben, belső monológjaiban Apának szólítja; a *kedvesapánk* (181) megszólítása kifejezetten szarkasztikus szándékú, de van, hogy *gonosz eszelősnek* (124) nevezi, máskor pedig *szerencsétlen hülyeként* (118) idézi maga elé gondolataiban.

Máthé István saját magát *igaz emberként* (200) határozza meg, kiváló igehirdetőként, tudós teológusként, a református egyházban elérhető legmagasabb választott tisztség, a püspöki hivatal legalkalmasabbjaként, a politikai-egyházpolitikai kontextusban *confessor*ként és radikális antikommunistaként, a család relációjában pedig *családfő*ként gondol magára.

Valóságban már inaktív lelkész, nem prédikál, nem ír újabb teológiai tanulmányokat, nem lett püspök sem, családfői pozíciójának valótlanúságát pedig frappánsan fejezi ki Kati néni Zsuzsannának mondott megállapítása: nagyapának nincs semmi tekintélye, *nagyapát eltartják* (184), tulajdonképpen megtűrik. Bár az étkezéseknél az asztalfőn ül, míg veje a balján, mint valami vendég (119), s bár ő foglalja el a parókia legnagyobb helyiségét, a kancelláriát, mint aktív lelkész korában, s a vő a káplániára szorul, ezek a külsőségek már nem igazolják régi családi tekintélyét, erejét, szerepét. Kun László kimondottan szabadulna tőle, Árpád pedig éppen tervezi elhagyni őt.

Mint valami bibliai pátriárka (vagy inkább hamis próféta), folyamatosan várja az *előtte való megalázkodást* – szerinte – bűnös családtagjaitól, leginkább Annuskától, a tékozló lánytól, amit az általa elképzelt formában soha nem kaphat meg. De elvárná Kun Lászlótól, most éppen anyósától, annak idején pedig így kellett tennie még Anzsunak is (84). Egyszóval mindenkitől, aki önálló személységként kivonja magát befolyása alól, aki szembehelyezkedik vele.

Apaként, gyermekei testi-lelki jólétéről gondoskodó szülőként soha nem gondol magára, legalábbis lányaival kapcsolatban. Nincs is rá sok oka. Janka soha nem volt fontos számára, Annuskát pedig születése pillanatától a mindössze tíz évvel idősebb nővéreére bízta. Apai – rosszul értelmezett – felelősségét és szerepét kizárólag a büntetésben, a testi-lelki bántalmazásban éli meg. Csak Árpádhoz, a nevelt fiúhoz viszonyul másképp, de vele kapcsolatos érzelmei (is) teljesen hamis alapokon nyugszanak.

Édesapa, gondoskodó családfő helyett sokkal inkább *törvénytudó és bíró*, aki minden esetben tudja (tudni véli) és mindenkitől megköveteli a szerinte helyes – valójában eltúlzott, sőt félremagyarázott – kálvinista egyszerűséget és erkölcsi szigort. És persze ítélkezik (61), még rokonai üdvössége vagy elkarhózása kérdésében is határozott álláspontja van (112). Már ez jelzi, hogy református lelkipásztorként milyen távol van a *ne ítéljete, hogy ne ítéltessetek!* (Mt 7,1) krisztusi és *az ítélet az Istené* (5Móz 1,17) mózesi tanítások lényegétől.

A református egyház egyik legfontosabb hitvallási irata, a *Második Helvét Hitvallás* pedig kimondottan így fogalmaz: „Legyünk jó reménységgel mindenkiről. [...] és senkit sem szabad vakmerően az elvetettek közé számlálnunk.”¹⁴

Máthé István lelkészcsaládban született. Apja is lelkész volt, Máthé János,¹⁵ egy dunántúli, Balaton melletti gyülekezet lelképásztora. Gyermekkorra bizonyára harmonikus volt. A szülők fiaikat taníttatták, s általában is: „Túlásig jól éltek” (99). Édesanyja remek kertész volt, gyönyörű természeti környezetet varázsolt a parókia kertjébe. Öccse, János, akiből jegyző lett, 30 éves korában tüdővészben meghalt. (99) Néhány évvel később elhunyt annak özvegye is, és akkor került a lelkész családjába kisluk, az akkor öt éves Árpád. (43-44) Lánytestvére, Franciska, gyermektelen, bizonyára ezért is érzi magát nagyon közel testvére családjához. A kisebbik lánynak, Annuskának ő a keresztanyja.

István Székesfehérváron járt gimnáziumba, ott volt kollégista. (100) Talán csak diákévei idéznek egyértelműen pozitív emlékeket számára. A tanulás, olvasás, tudományművelés jelentették számára az első értelmes és érdemes elfoglaltságot. A könyvtárak csendje, a papír és a könyvek között felgyűlt por szaga (99) intenzíven hatottak rá, egész életében ilyen környezetbe vágyott. Élményei hierarchiáján azonban a Genfi Egyetem Teológiai Karán eltöltött évek állnak. A svájci város akadémiaját Kálvin alapította 1559-ben. István lelki alkatának, kegyességének talán a legtöbbet adott az a tény, hogy a helvét reformátor szellemi örököseitől helyben tanulhatott, a *genius loci* közvetlenül is megtapasztalta, s az erősen formálta egész személyiségét. Egyetlen példaképe a genfi professzor, Chaubart,¹⁶ aki nem nősült meg, nem alapított családot, hanem egész életét a tudománynak szentelte. (109) István csak utólag ismeri fel, hogy számára is ez lehetett volna a helyes út. Megkímélhette volna magát a családi élet minden gondjától-bajától, energiáit nem aprózták volna fel a számára nem fontos emberek és jelentéktelen ügyek.

Lényeges tisztázni, hogy az a fajta túlhajszolt puritanizmus, ami Máthé Istvánt jellemzi, s ami többször Genfhez, az ott megtapasztaltakhoz kapcsolódóan jelenik meg a regényben, az történetileg nem hiteles. A 20. század első évtizedeiben Genf már egyértelműen liberális város, a Genfi Akadémia pedig már korábban elveszítette szerepét a hittudomány művelése és a teológusképzés terén. A 20. században Máthé István már nem a Kálvin-féle Akadémián (*Schola Genevensis*) tanulhatott, hanem a különböző tudományterületen képzéseket kínáló Genfi Egyetemen (*Université de Geneve*), ahol a teológia csupán egy disz-

14 BULLINGER, Heinrich, *A Második Helvét Hitvallás*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1999, 135.

15 Johannes Máthéként írta be egy teológiai szakkönyvbe a nevét lelkészhallgató korában (100).

16 Vélelmezhetően ugyancsak nem konkrét személyt jelent a név.

ciplína volt a többi között, sőt inkább után. Ezzel együtt is Szabó Magda ismerhette ezt a fajta túlfeszített és félreértelmezett kegyességet, amelyet Máthéval kapcsolatban bemutat. A 19. század második felében Hollandiában bontakozott ki Abraham Kuyper személye körül az a neokálvinista (szigorú kálvinista) irányzat, amely a mindennapi életet meghatározó értékrendként, világnézetként tekintett a reformatori örökségére. A mozgalom működése többszörös szakadásokat eredményezett,¹⁷ melyek nyomán szélsőséges fundamentalista közösségek is kialakultak. (A Kuyper-féle irányzat – maga Kuyper is – eljutott Magyarországra a Nagy Háború éveiben, ennek hatására jött létre nálunk a *történelmi kálvinizmus* elnevezésű teológiai iskola.) Szabó Magda – feltehetően – az olvasóira tekintettel emlegeti Genfet és a genfi teológiát a regényben. Az olvasóközönség számára Kálvin és a kálvinizmus helvét vonatkozása egyértelmű az ötvenes években és azóta, a holland szigorú kálvinizmus és az ahhoz kapcsolódó amszterdami teológusképzés emlegetése nemkívánatos bővebb magyarázatot igényelt volna.

Máthé szépreményű teológushallgató volt, négy évig ingyen tanulhatott a svájci egyetemen, ott is szerzett doktori fokozatot. Professzora szívesen marasztalta volna, ám akkor lelkipásztori elhivatottsága miatt hazatért: „Isten szavát viszem a népemnek!” (107) – vallotta hatalmas küldetéstudattal. De döntésében benne volt már az a becsvágy, mindenesetre „biztos tudat” (102), hogy egykor püspök lesz¹⁸ hazájában.

Talán más egyeteme(ke)n is tanult, mert anyósa egy helyen úgy emlékszik vissza ismeretségük kezdetére, hogy a papot okos méltósággal ruházta fel külföldi egyetemeken (!) szerzett tudása. (29) Erre enged következtetni a francia mellett kiváló angol és német nyelvtudása is. (120)

A szép reményekből azonban alig maradt valami. Huszonhét munkája jelent meg kiadásban a teológia különböző területeiről: dogmatikai, egyháztörténeti és homiletikai írásai egyaránt. Legnagyobb büszkeséget számára a több nyelvre lefordított Kálvin-életrajza jelenti. Elfogultságát jól illusztrálja, hogy leginkább csak saját könyveit és tanulmányait olvassa, és mindannyiszor gyönyörködik leírt prédikációi nyelvezetén, lendületén. Arra is büszke, hogy hajdani káplánja még évtizedek múltával is az ő egykori igehirdetéseit használja a szószéken. (109) Maradt továbbá egy álom, hogy egyszer még visszatérhet Genfbe. Az apjától örökölt Kálvin- és Zwingli-képek (64) mellett egyetlen dolog kerülhetett fel az egész parókián a falra: egy genfi térkép. Azt tanulmányozva,

17 LÁNYI Gábor János: *Abraham Kuyper (1837-1920) és a neokálvinizmus* URL: https://www.academia.edu/37977583/Abraham_Kuyper_1837_1920_%C3%A9s_a_neok%C3%A1lvinizmus (2024. 11. 30.)

18 Vö. BÉLÁDI: i. m. 944.

képzeletben újra meg újra végigjárja a város jól ismert utcáit, látja az épületeket, s közben egyetlen óhaja van: visszamenni. Genf talán nem is csak Kálvin miatt kíváltképpen kedves számára, hanem azért, mert ott még csupa szép reménye lehetett élete és egyházi karrierje alakulását illetően. És megmaradt még valami. A doktori címe, amit talán túlzó öntudattal is használ minden lehetséges felületen. *Doctor Divinitatis*, az isteni bölcsesség doktora, azaz teológiai doktor. Ellentételezés ez mindazért a csalódásért, kudarcért, szegényért és boldogtalanságért, mely később végigkíséri az életét.

Szerelemből házasodott, de az érzelem egyoldalú volt. Csak ő szerette a nála tizenegy évvel fiatalabb, gyönyörű, szőke hajú, de meglehetősen furcsa, merev, csendes lányt. „A pap maga kívánta magának” (28) Editet. Szépsége mellett éppen azért is választotta őt, mert „alig beszélt” (103). A lány azonban nem csak nem szerette a fiatal férfit, de tőle félt a legjobban a világon. Ez az indulás pedig nem sok jót vetít előre közös életükre.

Istvánnak hajdan volt egy biedermeier polgári ideálja: ő, a tudós teológus majd alkot, ír, felesége pedig – mintegy a háttérben – szóltanul kézimunkázik. Olykor együtt imádkoznak. Ezt jelentette volna neki a társ,¹⁹ amikor megkérte Edit kezét özvegy édesanyjától. (103)

Az akkor huszonkilenc esztendőös férfi számára persze fontos volt a testiség is, s házasságkötésével „az Úr áldásával” (105) remélte élni a házaseletét. Az első gondok itt kezdődtek, mivel „Editet minden éjjel újra meg kellett törnie, le kellett győznie, reggelre csupa karmolás, kék folt volt a vállá.” (105) A házasság, az elképzelt idilli kapcsolat hamar mély válságba jutott: a feleség frigid, a férj agresszív, mindketten bántalmazók. A lelkes ez a valós problémát Isten próbatételeként értelmezte életében. Súlyos árnyékot vetett ugyan házasságára, de ambícióit nem törte meg. Nemzett két gyermeket, és építette egyházi karrierjét. Annuska születésekor is éppen Genfben tartózkodott a Református Világszövetség²⁰ kongresszusán (33). A magyar reformátusság képviselője a világ körülbelül kétszáz protestáns közösséget összefogó szervezetben, egyházdiplomáciai feladata, nemzetközi kapcsolatrendszere többet is jelentett pusztán szép reményeknél a püspöki méltóság elnyerését illetően: valóságos püspök aspiránsként utazott külföldre. Ám a remények ekkor hirtelen összetörték. A második gyermek nem fiú, nem István, akit várt, hanem ismét lány, s még csak nem is Zsuzsanna, ahogyan előre rendelkezett, hanem Corinna, amely név a szülés fájdalmától teljesen elborult elméjű anya bosszúja vagy rettenetes

19 „Társat keresek benne.” (103)

20 World Alliance of Reformed Churches. A világ reformátusságát 2010-ig a genfi központú szervezet fogta össze.

átka akart lenni. (37) Amikor az apa hazaérkezett, dühében majd' kiborította az újszülöttet a bölcsőből. (37) Tébolydába került feleségével aztán szertefoszlottak a püspökséggel kapcsolatos tervek is. (38) A lelkész ott maradt egy tízéves és egy újszülött kislánnyal. Maga nem volt alkalmas gyermekei felnevelésére, így egyik lányára bízta a másikat. Janka dolga lett a húga nevelése, s őt tette felelőssé az egész háztartás vezetéséért is. (38) Maga pedig, veszteségei enyhítése reményével, inni kezdett. Egyre gyakrabban járt le a gádorba, ahol saját borát tárolta. Így aztán rövid volt az út az alkoholfüggőségig.

Máthé István mindig szerette a szőlő levét, de önmegtartóztatásból sokáig nem ivott. Szigorú aszkézis, kegyességi gyakorlat volt ez számára. Kívánta ugyan az italt, de a test kívánságánál magasabb összefüggésekben mégis jó volt megtagadni magától. (101) Ez a fajta önkontroll ért véget a családi tragédiák tetőpontján: felesége betegségével és a püspökség elérésének ellehetetlenülésével. Egyre gyakrabban nyúlt a pohárhoz, végül már csak ivott és/vagy „rített” (135, 118). A bor olyan fontossá vált számára, hogy szőlőjéből senki nem ehetett, talán még a szőlőfürtök számát is nyilvántartotta. (135)

A buzgó vallásos, tudós, ambiciózus férfi megtört. Személyiségével együtt elvei is deformálódtak. Eleve puritán kegyessége szigorú, merev fundamentalizmussá vált, s nem csak önmaga, hanem kiterjedt háznépe számára is kötelező lett. Gyerekeitől példás fegyelmet és kérdés nélküli engedelmisséget követelt. Gyakran brutális verés járt a legkisebb ellenszegülésért és fegyelemsértésért. A szabadlelkű, őszinte, önérzetes, igazságszerető Annuska kapta a legtöbbet („Apa folyton megverte”) (40), de az apai parancsnak való ellenszegülésért egy alkalommal még felnőtt Janka lányát is csúnyán helybenhagyta (134). Nem volt ritka, hogy kisebbik lányát eltiltotta az asztaltól (39), máskor meg a pincébe zárta (39). A verbális bántás és megszegényítés folyamatos volt. Jankát „Apa hülyének nézte” (43). Egyetlen érdemének azt tartotta, hogy „legalább kevés beszédű” (100), mivel a lelkészt mindig nagyon idegesítette a „felesleges beszéd” (100). Kivéve persze, ha saját maga szónokol, tanít vagy magyaráz.

Az otthon atmoszféráját jól jellemzi Kati néni megállapítása: a nagytiszteletű úr olyan komoly, mintha minden nap nagypéntek lenne. (81) Az emberi döntésekből eredő és az észérvekkel magyarázható problémákat is (ha például a krumpli megrohad a pincében) mind úgy élte meg, mintha ő maga lenne az ószövetségi Jób, akit Isten megpróbál. (109) Eszébe sem jutott, hogy rossz lehet a pince. (85) Egyetlen reménysége a végső ítélet, ahol ellenségei mind elnyerik majd – szerinte – jogos jussukat.

A nagy, emlékezetes verések éppen a gyermekei szeretetmegnyilvánulásaihoz kapcsolódtak. Annuskát is ilyen alkalmakkor verte meg leginkább. Egyszer akkor, amikor apja születésnapjára annak drága, bőrkötéses Bibliájába

illusztrációkat készített. A munka nagy áldozattal járt: a tizennégy éves kislány titokban, éjszaka, gyertyafény mellett dolgozott, hogy örömet szerezzen annak, akihez a rengeteg bántalmazás ellenére is ragaszkodott. (70) Égbekiáltó összeférhetlenségek egyetlen momentumban: gyermeki szeretet és apai brutalitás, Szentírás és teológiai téveszme.

Amikor combcsonttöréssel feküdt hosszabb ideig, Annuska éjjel-nappal bejárt hozzá, látogatta, még meztláb, hálórúhában is. Akkor, ezért is meg kellett vernie, pedig a gipsz miatt ez kifejezetten nehezebbre esett. A lány ezt is vállalta, s továbbra is bement hozzá naponta. (111)

Jankát pedig akkor verte össze legdurvábban, amikor felfedezte nála a szeretett húgának írt levelet (134), miután apjuk kitagadta őt a családból és megtiltott vele minden érintkezést. (56)

Nagy verés járt azért is, ha valaki éppen bibliai textusokkal igazolta azt a tettét, amit az apa helytelenített. Más emberek esetében is irtóztató indulatba jött, ha valaki Isten ígését tartotta elé tükörként, szembesítve tévedésével vagy kifejezetten bűnével. Védtelen gyermekeivel szemben pedig azonnal eljárt a keze. Egyik ilyen eset egy nagypénteki napon történt, amikor a lelkész előre lelakatolta a zongorát, nehogy valaki megtörje a nagypénteki csendet. Annuskának persze muszáj volt zongoráznia, feltörte a zárat, s a Rákóczi-indulót játszotta. Vétkét azzal nagyobbította, hogy ráadásul tanítani akarta az apját, hogy a jó Isten minden nap örül a zenének, mert a zene gyönyörű, s attól még lehet gyászolni a Krisztust. (87) Nagy verést kapott cserébe, sőt még a zongorát is eladták.

Egy másik alkalommal a kislány az aranygyűrűjével váltotta ki kutyájukat a sintértől, három másik kóbor állattal együtt. A pap nem a gyűrűt sajnálta, hiszen minden cifraságot hiábavalóságnak tartott. A gyűrűt is Franciska, a lány keresztanyja vette (108), nem ő. De Annuska önállóságát nem tűrhette. Mégis, attól volt a legdühösebb, amikor Anzsu azzal érvelt, hogy Jézus is könyörületes volt, és szerette az állatokat, nem átalott istállóban, barmok között a világra jönni. A pap úgy ordított, hogy „fekete lett a nyaka” (84), Anzsut még a háztól is elkergette, Annuskát pedig nagyon elverte.

Lányának az a jócselekedete is veréssel végződött, amikor apja prédikációja hatására, miszerint az éhezőnek kenyeret kell adni, három szegény családot hívott meg magukhoz ebédre. A kislány maga kente a zsíroskenyereket a parókia kapualjában álldogáló rosszarcú munkásoknak. Leginkább az volt most is a bűne, hogy „az Úr szavával felelt vissza” (110), és apja „saját prédikációját fordította ellene” (110).

Hasonló kontrollálhatatlan indulat ragadta el akkor is, amikor közölte anyósával, hogy felesége halálával nem támogatja őt tovább, s az özvegyaszony arra a bibliai textusra apellált, mely az özvegyek istápolásának keresz-

tyéni kötelességéről szól. A lelkész ujjai reszkettek a dühtől, dadogott, elrohant, csapkodott. (187)

Verést járt szinte mindenért. Jankát egy-egy eltört tányérért is iszonyúan megverte. (34) A temetőkertben, úton a ravatalozó felé pedig „az Isten fogta vissza a kezét” (155), hogy nem ütötte meg az akkor negyvenéves nagyobbik lányát, amikor az elmondta neki, hogy az egyik gyászjelentést az apja akarata ellenére elküldte Anzsunak. Annuska a legnagyobb verését húszévesen szenvedte el. Az okára nem derül fény, a következményére igen. A lány még azon az éjszakán elmenekült otthonról.

Az apát bizonyára megviselte lánya döntése, de nem érzett lelkifurdalást vagy megbánást, inkább még jobban megkeményedett a szíve. Várta ugyan engedetlen, tékozló gyermeke hazatérését, de nem azért, hogy visszafogadja – egy újabb ellépőpont a krisztusi lelkülettel – (113), hanem azért, hogy az látványos bűnbánatot tanúsítson öelötte. Addig pedig kitagadta a családból, lányán kívül inkább még Istenre is hárítva a felelősséget, csakhogy neki ne kelljen magára venni belőle semmit: „Kisebbik lányom, Annuska, nem tartozik családom körébe többé. Az Úr kifürkészhetetlen akaratából elvette tőlünk, olybá vesszük, mint a halottat.” (28)

Túlhajszolt puritánsága a művészetekkel kapcsolatban már ismert: kitiltotta házukból a képeket és a szent énekek kivételével a muzsikát is. Amikor a lánya ajándékba kapott egy festményt, visszaküldte azt az ajándékozonak, Annuskát pedig, amiért örömmel elfogadta, alaposan elverte. (67)

Soha nem engedett karácsonyfát állítani az otthonukban, és nem vett ajándékot a lányainak. Értelmetlen pompának és hiábavalóságnak tartotta a karácsony „karnevállá” züllesztését. (108) Amikor pedig Anzsú maga faragott betlehemet Annuskának, azt könyörtelenül tűzbe vágta.

Janka lányának megtiltotta, hogy menyasszonyi ruhában menjen férjhez, mivel azt Isten házához méltatlan cifrázkodásnak minősítette. (134) Még az unokájának, Zsuzsannának sem engedte kifúrni a fülét (88), hogy az osztálytársaihoz hasonlóan fülbevalót viseljen. Azt viszont megkövetelte a kisiskolás gyermektől, hogy a haláleset miatt hónapokig feketében járjon. (32) Zsuzsanna soha életében nem látta a nagyanyját, a gyászruha tehát nem is társulhatott őszinte érzelmekhez, de a kívülállókra tekintettel, a gyülekezet és a város közvéleménye miatt a nagyapa így rendelkezett.

Összeférhetetlen természetéhez tartozott még felekezeti türelmetlensége is. Lányunokája nem barátkozhatott katolikus vallású osztálytársával. (34) Ha pedig megtudta volna, hogy Anzsú, akit portájára és háznépébe fogadott, katolikus módra részesült a keresztségben (137), mindenki menekülhetett volna otthonról. Anzsú és Annuska a legnagyobb titokban jártak katolikus templo-

mokba, hogy a művészetekért rajongó, festőnek készülő lány láthassa a szakrális témájú képeket és szobrokat. A kislány foga „csattogott” közben a félelemtől, hogy valaki felismeri, s apja hírét veszi akciójuknak, mert akkor „nem kerül ki élve a keze közül”. (137) Még Kati néninek és Rozinak is megtiltotta a lelkész, hogy a temetőbe járjanak halottaik sírjához. Erre kizárólag nagypéntekenként volt engedélyük, a mindenszentek napi gyertyagyújtást pedig, mint katolikus szokást, a legszigorúbban büntette volna, ha tudomására jut, hogy azok titokban ellenszegülnek neki. (83) Tilos volt továbbá a házban halételt készíteni, mert azt is katolikus hagyománynak tartotta. (197)

A lelkész képmutatása, másoknak, a kívülről állóknak való megfelelni vágyása mindig fontos volt. Ezért még elveiből is hajlandó volt engedni. Bár magát azzal nyugtatta, hogy neki nem fontos mások véleménye, azért a gyászjelentésbe – az illendőség kedvéért – csak bekerült a „boldog házasság” emlegetése, hogy tudniillik felesége „boldog házasságuk” negyvenedik évében hunyt el. Noha az egész város, de talán az egyházmegye is tudta, hogy mennyire boldogtalan élet volt az övék. Igaz, hogy végül a veje erőszakosságára fogadta el ezt a formát, de azért belenyugodott. Házasságuk ugyan nem volt tökéletes, Isten kifürkészhetetlen akaratából (24), de azt nem illik világgá kürtölni.

Árpád örökbefogadásában is szerepe volt a közmegítélésnek. A kisfiú ötéves korában került a családba, de a lelkész nem maga vállalta a róla való gondoskodást, hanem őt is a nagyobbik lányára bízta. (43) Vihette volna a Református Árvaházba, de nem engedhette meg magának, hogy egyházközségének tagjai rossz véleményvel legyenek róla. (45) Árpádnak mindent szabad volt, amit a lányoknak nem. Akár rossz jegyeket is hozhatott vagy hazudhatott, őt soha nem verte meg. Lányai járhattak foltos cipőben, ruhában, Árpád újat kapott. (45) Ezen attitűd mögött is felfedezhető a szűkebb gyülekezeti vagy a szélesebb községi vélekedés fontossága: ő jó ember, aki az árvák gyámolítója. Persze, lehet arról is szó, hogy a mindig fiúgyermekre vágó apa óhaja most Árpád érkezésével beteljesedhetett. De gondolhatunk arra is, hogy az erősen előítéletes és sztereotip gondolkodású férfi a semmire nem becsült lányok után a fiúban később szellemi-lelki társat remélt, hiszen értékítélete szerint „minden nő buta” (107). Rossz emberismertéről bizonyítvány, hogy teljesen félreismerte a fiút (később fiatalembert). Árpád hazugságai gyakran lelepleződtek, csalásai, lopásai köztudottak voltak a házban, de a lelképásztor ezek előtt bezárta a szemét és fülét, és a legjobb véleménnyel volt a fiának fogadott unokaöccséről. Sőt jövőjüket is közösen, kettesben képzei el, mindenki mástól elszakadva. Magához hasonlóan igaz embernek tartja Árpádot, sőt olyanak, akiben kimondottan „krisztusi lélek van”. (50)

Árpád kritikusan viszonyul a rokonaihoz, látja hibáikat, gyengeségeiket, s ezekre tekintettel igyekszik hasznot húzni minden helyzetből. Az apjának tekin-

tett nagybátyja sem kivétel, róla is határozott értékítélete van: talán a legerősebb kontraszt, amikor Apácskát és a párttitkárt egymáshoz hasonlítja. Utóbbit szelíd, jó embernek írja le, bibliai képpel érzékeltetve olyannak, akinek ha megütik az egyik arcát, odafordítja a másikat is (49), míg előbbi türelmetlen, indulatos, kontrollt veszítettnak, „aki ha dühös, iszonyúan verekszik” (49). A párttitkár eszerint közelebb áll a krisztusi emberhez, míg a lelkipásztor nevelőapa csak prédikálja, de nem éli meg a Hegyi Beszédben meghirdetett keresztyén moralitást.

Árpád gúnyosan, ironikusan idézi fel a lelkésszel kapcsolatos emlékeit a front legnehezebb napjaiból is. Amikor már a városban voltak az oroszok, mindenfelől dörögtek a fegyverek, s várható volt, hogy a parókián is megjelennek, nevelőapja „teljes papi díszben” (50) várta őket napokon át. Palástban is aludt, mint az órálló, akinek minden pillanatban készen kell állnia, ha jön az ellenség. Árpád valóságos színészi alakításnak értékelte ezt a magatartást. Úgy emlékszik rá vissza, hogy az oroszok betörésekor nevetésgesen festett a lelkész „ősz haja nagy hullámokban bukott elő brokátsapkája alól, egyik kezében a Biblia volt, a másikban... az úrvacsora-kancsó”. (50)

Kun László is részeg színészhez hasonlítja gondolatban (későbbi) apósának azokban a napokban való viselkedését, szertartásos kiállását, mozdulatait, szavait, kultuszi viseletét. Emlékezetes maradt számára az is, hogy az idősebb lelkészt felháborította, ha az ő jelenlétében bárki félni mert a családban (itt konkrétan a rettenetes hírű katonáktól), ha a mellette lévőek nem érezték Isten közelségét. (122-123)

Máthé István sajátos módokon adott példát az isteni gondviselésben való bizalomról: családi kataklizmák idején halászápadtan olvasta a Bibliát (19), különösképpen a Jób könyvét (59), szentírási igeversekkel és egyházi dicsérettekkel erősítette magát a gondok között, és egyfolytában az isteni igazságszolgáltatásra (bosszúállásra) apellált. (153)

Önazonosságának fontos eleme még erős kommunistaellenessége, sőt „minél öregebb lesz, annál jobban ragaszkodik az elveihez, és annál jobban gyűlöli a kommunistákat” (56). A veje pedig közéjük állt, „eladta Istent a kommunistáknak”. (109) Kun László első békeharcos igehirdetése közben kirohant a templomból is, olyan botrányt okozva, amiért rögtön nyugdíjazták. (57) „Gyalázatos féregnek” (101), „istentelen, szentségtörő baromnak” (106), sőt magának az Antikrisztusnak tartja (156, 199) a lelkészi hivatalban utód családtagot, amiért vonalas prédikációival a párt érdekeit képviseli az egyházban, s amiért – feltételezése szerint – pénzt fogad el. (101) Nagyon várja, hogy forduljon a kocka, hogy változzon a politikai rezsim, s ez ügyben ő maga fizessen meg: megtagadja majd Kun Lászlót, és jóleső érzéssel szemléli annak bukását. Az, hogy most veje eltartja őt és szállást ad neki, természetes, „papi kötelessége és emberi

tartozása” (101) felé. Ő tanította meg ugyanis mindenre: retorikára, teológiára, de még a szertartásos mozdulatokat is róla másolja. Ha lehetősége lenne rá, ha püspök lett volna, ő holtig ellenállna a kommunistáknak, vállalná a hitvalló és mártír szerepet is, mint ahogy a gályarab prédikátorok vállalták egykor. (106)

Mindeközben pedig fél, „retteg” (59) a vejétől. László győz a gyász hír megfogalmazásakor, ő intézi és fizeti a temetést, ő szerzi meg a temetés napjára a tanács autóját, persze vörös zászlóval a motorháztetőn, melybe az idős papnak is be kell szállnia. Undorral teszi, de megalkudni kényszerül, mivel nyugdíjából semmit nem tud megfizetni, sem elintézni. (153) Persze fel van háborodva vejének azon a döntésén is, hogy az elhunytat a város díszravatalozójából temetik, mivel ő azt pogány pompának tartja. A liturgia egy pontján felhangzó Bach orgonazenétől pedig kimondottan undorodik: „Fűj, szegény, ilyen komédia!” (174) De nem elégedett a temetést végző szolgatárs személyével és ígéhirdetésével sem. Persze, hiszen ezt is mind Kun László intézte.

Veje kétszer is megtiltotta apósának, hogy lánya után menjen a fővárosba (59), amikor híreket kaptak róla, s neki indokolnia sem kell döntését, egyértelműek a viszonyok, Kun László az erősebb, ő dirigál. Fölénye nem csak abból adódik, hogy hatalommal és befolyással bír politikai elköteleződése okán. Már akkor ő volt az erősebb, amikor apósa ellenére csatlakozott a kommunistákhoz. (56) Az idős, nyugalmazott lelkész és a fiatal, aktív lelképásztor generációs konfrontációi során szinte törvényszerű, hogy az utóbbi kerekedik felül a közönségben. Itt persze az egyházközség vezetésénél többről is szó van. Kun László – néhány tradíciót dohogva elfogadva – deklarálja családfőiségét. Máthé Istvánnak pedig ezt mind el kell fogadnia, le kell nyelnie, egy reménységbe kapaszkodva, hogy lesz majd ítélet. (153)

Nem csoda, ha mindezek után időnként elmereng azon, hogy milyen élete lehetett volna, ha nem házasodik meg. Mennyi töredelemtől kímélte volna magát, ha nem enged a test kívánságának, ha svájci professzora példáját követi, és marasztalásának enged (107). Milyen szép és nemes élete lenne, ha csak a könyvek volnának és a szent szolgálat! Úgy értékeli, hogy az évtizedek alatt eltékozolt talentumai püspökségre, talán még teológiai katedrára is predesztináltak volna. (156) Több is ez, mint merengés. Valójában bánja házasságkötését, családalapítását, talán még Magyarországra hazatérését is. Érdekes szembeállítani ezt a perspektívát Jankának azzal a gondolat kíséretével, hogy neki vajon jobb élete lehetett-e volna a férje nélkül. Janka ugyanis Szuszura gondolva rögtön elhessegeti ezt a lehetőséget, és asszonyléte minden nehézségét, megaláztatását, embertelenségét vállalhatónak érzi gyermekéért, aki élete egyetlen öröme és értelme. (168) Az apa számára nem adott semmi örömet a család, nem nyert új értelmet az élete gyermekei születésével. Az egyik olyan volt, mintha meg

se lenne (109), a másikra pedig – talán tudat alatt – úgy tekintett, mint aki az anyja megörlésének okozója, s az ő életének megkeserítője. Gondolataiban szajhának nevezi (111) kisebbik lányát. Sőt, egészen döbbenetes módon saját gyermekét, aki nem alázza meg magát előtte, hanem egyszerűen a találkozás és üdvözlés szándékával felkeresi őt a temetés után, egyenesen az ördöghöz hasonlítja. Annuska fekete köpenyében, piros szájával olyannak tűnik fel az apja előtt, mint az ördög. (200)

Személyiségének torzulása állhat az egyházi karrierjével kapcsolatos irreális ambíciói mögött is. Nincs megbékélve inaktív helyzetével a gyülekezetben, a közegyházban. Kóros lelkivilágáról tanúskodik az a mozzanat, amikor a temetés napján Kun László – saját zűrzavaros ügye okán – késve és feldúltan érkezik az ebédhez, s alig eszik valamit, az após máris azon gondolkodik, hogy veje bizonyára beteg, s kezdi kutatni emlékezetében az egyházjog azon passzusait, amely nyugalmazott lelkészek reaktiválásáról rendelkezik. Újra ő akar lenni a tarbai pap. (151) Hasonló relációban gondolkodik egy másik alkalommal a püspökségről is. Számba veszi, hogy a regnáló főpap csak hét évvel fiatalabb nála, de beteges ember. Itt már konkrétan annak halálra gondolva latolgatja saját püspöki esélyeit. (109)

A tudományművelésre való alkalmasságáról határozottan meg van győződve: ma is tudna még tanulmányokat írni. (109) Szónoki képességeit tekintve pedig kifejezetten felsőbbrendűnek tartja magát lelkésztársai között. Hozzá képest Takaró Nagy temetési igehirdetése vérszegény és közhelyes, csak a szokásos tohuwabohu paneleket mondja, pedig igazán izgalmas teológiai probléma egy „eszelő” (105) eltemetése. Ő a Jelenések könyvéből választott volna textust, míg Takaró Nagy a János evangéliumából beszél Lázár feltámasztásáról. Máthé úgy gondolja, rögtönözve is jobban prédikálna, mint Takaró Nagy felkészülve teszi. Legszívesebben lesodorná a koporsó mellől az igehirdetőt dühében és elégedetlenségében. (167)

Nem csoda, hogy lánya számára – aki mindenkit valamilyen színnel azonosított – apja jelenti a *fekete színt*. (17) Az Anzsúnál örökölt családi freskón talpig fekete palástban festette meg őt. (21) Máthé Istvánnak azonban nem csak a kultuszi ruházata volt fekete: minden nap állig felgombolt fekete ruhában járt még a legnagyobb nyári hőségben is (85), de a gondolatai is mindig sötétek, borúsak, gonoszok. Irgalmatlansága, rosszindulatúsága és bosszúálló attitűdje ugyancsak fekete, komor, minden világosság nélküli belső világának kivetülése.

4. Kun László

A hivatalban lévő aktív tarbai pap szintén különböző nevekkal szerepel a történetben. Jankának *László*, Zsuzsannának *Édesapa* és *Apa*, apósa és Annuska *Kun László*ként említi vagy gondol rá, az Árvának *veres bolond* (48, 49, 51), a tanácsai autó sofőrjének *Kun elvtárs* (157).²¹

Az ő élettörténete nagyon töredékesen jelenik meg a regényben. Legkorábbi információ vele kapcsolatban káplánkorából való. Későbbi apósa, Máthé István mellett a tarbai gyülekezetben teljesítette a lelkészjelölti gyakorlati évét. Az idős lelkipásztor „suta, lassú beszédű” (101) káplánként emlékszik rá vissza, aki mindent, ami a lelkész szolgálatához szükséges, ömellette, őtőle tanult meg. Máthé István emlékeinek szubjektivitását feltehetően befolyásolja a közöttük lévő kölcsönösen rossz, sőt kimondottan mérgező viszony.

Kun László intellektuális képességéről, készségeiről nem sok szó esik. Saját maga hiányosságának ismeri fel idegennyelv-tudását (nem tudását). Nem derül ki pontosan, hogy a lelkész nem beszél más nyelveket, vagy nem beszél jól, esetleg nem beszél *olyan* jól, mint az apósa. (120) Ebben a relációban mindenképpen kiértezhető intellektuális kisebbségi érzése.

Másrészről viszont felkészültnek, széles látókörűnek, az átlag feletti általános műveltségűnek tűnik. Felesége szerint minden kérdésre tud válaszolni, mindent meg tud magyarázni, mégpedig olyan magas színvonalon, hogy azt egy olyan szerényebb műveltségű ember, mint Janka is (38), sokszor nem érti. Szerinte férje úgy beszél, mintha egyetemen tartana előadást. (47) Bizonyára képességei miatt (is!) került pártkádérként a Városi Tanács Kulturális Ügyosztályára. (158) De az országos ügyekről való beszélgetése (útépítések, benzinár alakulása) a tanácsai dolgozó sofőrrel szintén jól illusztrálja tájékozottságát és kompetenciáit. (157)

Megjelenéséről, testi tulajdonságairól is keveset tudunk. Décsyné, Edit anyja, aki azelőtt nem ismerte a férfit, „nagy, vörös képű, mészáros jellegű” (29) embernek látja. Erejét és brutalitását példázza, hogy súlyozóját egy alkalommal olyan erővel vágta Jázonhoz, Annuska kutyájához, mert az hajnalonként felébresztette a vonításával, hogy a kutya a sérülésbe elpusztult. (90) Máskor pedig el akart ásatni macskakölyköket, mert szerinte az irgalmasabb dolog, mint éhez-

21 Az 1950-es évek békepapjaként megjelenő Kun László neve akár tudatosan ironikus vagy szimbolikus választásnak is tekinthető Szabó Magda részéről Kun Béla nevével való asszociációk vonatkozásában. Bár ezzel kapcsolatban explicit írói motiváció nem áll rendelkezésünkre, a név és a karakter összefüggései lehetőséget teremtenek egyfajta meta-narratív értelmezés számára. A név konnotációja a hatalomhoz, erőszakhoz és történelmi terheltséghez (is) kapcsolható.

tetni vagy rossz gazdákra kényszeríteni őket. (41) Persze, a kor vidéki Magyarországon nem tekinthető extrémnek ez a fajta viszonyulás az állatokhoz. Úgy tűnik, Kun László nem ismeri a kortárs, német származású, Afrikában működő protestáns misszionárius teológus-orvost, Albert Schweitzert aki az *élet tisztelete* nevű új teológiai irányzat megalkotójaként és gyakorlatban alkalmazójaként deklarálta minden élőlény élethez való jogát. Kun Lászlónak egyetemi katedrára való „alkalmasságát” ez az egy aspektus is más megvilágításba helyezi. (Segít ugyanakkor általában is helyén kezelni az egyes szereplők egymásról alkotott véleményének, értéktételeinek erősen szubjektív jellegét.)

A lelkipásztor református kegyességéről sem sok szó esik. Az biztosan kiderül, hogy apósa ortodox kálvinizmusát nem követi, sőt anakronisztikus zárványként tekint arra. Máthé István szerint pedig veje nem is ismeri az igazi kálvinista lelkeséget, értékrendet. Lányának, Zsuzsannának, karácsonyfát állít gyertyával és cukorkával, és még ajándék is van a fa alatt! Mindez „hitványság” (108), „hiábavalóság” (108), sőt egyenesen ellentétes az Isten ígéjével, Máthé szerint. Ez persze lehet már a háború óta eltelt kilenc év szekularizációs hatása-inak is a következménye. Az ostrom idején kifejezetten hitvalló attitűdje határozta meg a fiatal lelkészt. A bombázások alatt istentiszteletet tartott az utca közös óvóhelyén (49), saját hajlékukat pedig – öszövétségi mintára – bibliai szimbólumokkal jelölte meg az érkező orosz katonák előtt: a parókia kapujára alfa és ómega betűket festett olajfestékkel.²² Mint valami „csúnya próféta” (49) jelenik meg az Árva háborús emlékeiben is.

Etikai elveit (bizonyos elvtelenségét) és moralitását megvilágítja az anyósa gyászjelentésének megfogalmazása kapcsán hangoztatott érvelése: ugyan a hazugságot bűnnek tartja, de bizonyos célok érdekében a kegyes hazugság elfogadható számára. (24)

Mindezek együttesen is másodlagosak ahhoz képest, hogy ő a magyar református lelkészi kar első békepapja. (55) Kun László a háború végével csatlakozott a kommunista párthoz, mivel a legőszintebben egyetértett annak békével kapcsolatos (hangoztatott!) programjával. Soha többé nem akart háborút! Ez a vágya pedig felülírta még azt az ideológiai feloldhatatlan ellentétet is, amit a kommunizmus materializmusa jelent. Ennek a döntésnek, a baloldali államhatalom kiszolgálásának sokféle eszmei és praktikus magyarázata ismert az ötvenes évektől kezdődően, de szétfeszítve ezt a néhány évtizedes időintervallumot, általában is ismerős az az attitűd, amikor az egyház (vagy annak hivatalos szolgálai) elköteleződnek poli-

22 Szabó Magda itt pontatlanul fogalmaz. Azt írja, „Olyan volt a ház, mint a Bibliában az angyal megjelölte egyiptomi hajlék.” (50) Helyesen: az egyiptomi fogságban maguk a zsidók jelölték meg az ajtófélfát a megölt bárány vérével éppen azért, hogy elkerülje őket a pusztító (egyes fordításokban: az öldöklő angyal). Vö. 2Móz 12,1-14

tikai kurzusoknak. Többen jutnak el odáig, hogy bibliai textusokkal igazolják döntésüket és egyféle szakrális legitimációt is adnak ezzel a világi hatalomnak. Kun László is meggyőződéssel, látszólag minden kétség nélkül idézi a Róm 13,1 versét: „Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak, mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől...” (118) Miközben egyáltalán nem gondol az egyház prófétai szerepére, melynek küldetése a bűnökre rámutatás és azok elhagyására felszólítás, ítélethirdetés és megtérésre hívás. Az ő interpretációja az, hogy Istennek most úgy tetszett, hogy a kommunistákra bízza az országot; hogy a keresztyének hitéletét a rendszer nem korlátozza, hiszen a templomok nyitva vannak, a sákramentumokat kiszolgáltatják, keresztelnek és úrvacsorát osztanak. (118) Valóságban a Magyar Református Egyházzal kötött 1948. évi *Egyezmény*²³ világosan deklarálta azt az alkotmányellenes állapotot, miszerint az állam beleszól az egyház életébe, 1948 után pedig egyértelművé vált, hogy a pártállam felrúgta az Egyezményt is, s az egyházat kézi vezérléssel működteti. Úgy tűnik, mintha Kun László ezekről tudomást sem venne. Minden felett áll egyetlen tétel és érv, hogy a kommunisták a békét akarják. Soha többé háborút! Soha! (118)

Magát azzal igazolja, hogy nem önös érdekből, hanem az egyházért tesz mindent, hogy az megmaradhasson. Soha nem írt le semmit, amiben ne hitt volna. (118) Ilyen meggyőződéses kommunistának ismeri őt Árpád is: hisz a békeharcban, „bedől nekik” (51), tudniillik a kommunista propagandának. A pártban tisztelik, példának állítják. Nem csak a Városi Tanácsban számítanak rá, de országos szinten is számolnak vele, ő az egyik arca az állam és egyház korabeli kívánatos kapcsolatának, végső soron a politikai rendszernek. Gyakran szerepel a rádióban, újságok írnak róla (131), „fényképezik” (51).

Püspöke, aki 1948 után nem lehetett más, mint a kommunista politika kiszolgálója, szintén értékeli működését, és pesti parókiát kínált neki autóval és külföldi utazási lehetőségekkel. 1954-ben mindezek csak a legmegbízhatóbb kádereknek jártak. A fővárosi parókia persze nem csak elismerése volt addigi „érdemeinek”, de további politikai feladatokat is jelentett. (120) Kun László mindezek tudatában szeretett volna élni vele. Úgy gondolt a felkínált lehetőségre, mint a leendő püspökségéhez vezető első lépcsőfokra. Ambíciói tehát neki is voltak. De ehhez egy személyes dolgot sürgősen el kellett (volna) rendeznie.

Kommunistaellenes apósa életében újabb óriási kereszt egy békepappal együtt élni, egy asztalnál ülni, egy családot alkotni. Veje ígéhirdetéseit – az első kirohanás után – nagy lelki gyötördéssel és alig kezelhető indulattal hallgatja.

23 BALOGH Margit – GERGELY Jenő (szerk.): *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*, II, Budapest, História-MTA Történettudományi Intézet, 2005, 863–868.

Kun László árulását Szodoma és Gomora bűneihez méri. Hogy egyetlen kritikus-e a tarbai papnak, az nem egyértelmű. Kun László az ígéhirdetések után rendszeresen kap névtelen leveleket. Az első békeharcos prédikáció után szám szerint harminckilencet. (55) Ezekben a vád rendre Isten- és hazaárulás. Az egyik levélben brutális gyilkossággal fenyegették meg: előbb kitépik a szívét, aztán felakasztják. (117) Meg sem állapítható, hogy a levelek egy kéztől valók-e, ugyanis legtöbbször újságokból kivágott betűkből állítja össze azokat a küldő. Kun László legtöbbször rezignáltan olvassa a fenyegetéseket. Talán hozzászólt az évek alatt, vagy talán azért, mert meggyőződése, hogy a névtelen leveleket az apósa küldi neki. (118) Ha Árpád véleményére gondolunk, miszerint ha após és vő kevésbé vallásosak lennének, az egyik bizonyosan megölné a másikat (56), jó eséllyel igaza lehet Lászlónak a levelek szerzőségét illetően. Valóban, mindketten kívánják a másik halálát. László a temetés napjának délelőttjén azon töpreng, hogy miért az anyósa halt meg, és miért nem az apósa. (124) Az idős lelkész pedig, ahogy láttuk, már azzal számol, hogy László betegsége (halála) esetén hogyan lehetne újra ő a tarbai pap. De nem csak az após viseltetik vele szemben ellenséges indulatokkal, és nem csak ő kívánja Kun László halálát. Árpád ugyan tervezi felhasználni sógora nevét saját párttagsága megszerzéséhez, de valójában „nagyon utálja őt is”, és készséggel „elmenne a temetésére”. (55)

Házastársként, férjként rideg és félelmetes. Nem is keres társat a feleségében. Jankát egyszerűen ostobának tartja (43), alig beszél vele, nem ismeri a gondolatait, az esze járását (157). Ha valamit mégis értékel benne, az éppen annyi, hogy az asszony hallgat és engedelmeskedik. (60) Janka sokkal inkább házvezetőnő, mint feleség. Jól kifejezi ezt a férfi egyetlen ajándéka, melyet házasságuk kilenc éve alatt vett a nejeinek, egy villanyvasaló. (43) A pénzt is a férj kezeli, a feleség naponta kapja meg a szigorúan kiszabott konyhapénzt. (183)

A temetés előtti éjszaka a házaspár intimitás nélküli aktusa után a feleség egy pillanat alatt a legkiábrándítóbb hétköznapi problémáról kérdezi a férjét. A férfi elméje szinte elborul, torkát káromkodás szorítja, de nem bír megszólalni. Úgy érzi, ha a konyhakész az éjjeliszekrény fiókjában lenne, biztosan megölné a feleségét. (119) Éppen olyan brutális lenne, mint ahogy az egyik fenyegető levélben írták: először kivágná a nő szívét, majd felakasztaná a testet az apósa ablaka előtti hársfára. Aztán megrémül saját gondolatától, sokáig sír éjszaka, és imádkozik. (98, 117)

Házasságuk, családi életük milyenségét, minőségét jól kifejezi Janka istenhite is: fél az apja istenétől, mert fél az apjától, és retteg a László istenétől, mert retteg Lászlótól. (47)

Máthé Istvánnak soha, már a politikai fordulat előtt sem volt rokonszenves László, de örült, hogy valaki végre elveszi Jankát. Hamar kiderült azonban

számára, hogy vejének nem a lánya kell, hanem a tarbai parókia. (106) Janka is tudja, hogy László csak Tarbát szereti, nem őt. Az esküvő előtt azért akart Annuskához szököni Pestre, mert félt a vőlegényétől. (167-168) A húgának írt levelet azonban az apja megtalálta, s a terv megghiúsult. A feleség azt is mindig sejtette, hogy a férje más nőt szeret.

A szövegből nem derül ki, hogy saját gyülekezete hogyan viszonyul lelkipásztorához. Egyházi és teológiai szempontból rendkívül fontos lenne látni, hogy az antiklerikális kurzus és a szekularizáció hatásai hogyan formálják/deformálják a közelmúltban még bizonyosan tradicionális református közösséget, de Szabó Magda nem teológiai tanulmányt ír, így erről nem informál. Maradva a regény műfajánál, csupán annyit tudhatunk, hogy apósa szerint nem szeretik az utódot, bezzeg őt még mindig. (107) De ez a megnyilvánulás is az előzők szerinti kellő kritikával értelmezhető.

Kun László számára szintén fontos a családfői státusz. Haragszik minden olyan szokásért és hagyományért, mely nem az aktuális erőviszonyokat jeleníti meg a családban: hogy még mindig az apósa ül az asztalfőn és nem ő, és hogy az apósa lakik a kancellárián, az egykori lelkéshiatalban, ő pedig kiszorul a régi segédlelkéshiatalba. Minden lehetséges alkalommal el is panaszkodik nyilvánosan és szemrehányón, hogy az idős lelkész miatt nem lakhat káplánja a parókián. (26) A családi posta kezeléséhez is csak azért ragaszkodik, hogy demonstrálja a maga primátusát, hogy kisebbítse apósa tekintélyét, hogy dühítse ezzel is, noha maga számára semmi élvezetet nem talál az ezzel járó feladatban. (182)

Lászlónak van pénze (100) és némi megtakarítása, bár ez nem látszik a család puritán életmódja miatt. Bizonyára nem a tarbai egyházközség díjlevele túl kedvező, mert akkor az idős lelkésznek is lenne spórolt pénze, de neki semmi vagyona nincs. Mégiscsak igaz lehet az após vádja: Kun pénzt fogad el a hatalomtól a vonalas prédikációkért. Persze, a tanácsban végzett munkájáért is kaphat bért. László a közelmúltban ezerkétszáz forint²⁴ megtakarítását volt képes arra elkölteni (titokban), hogy megtudja Annuska pesti címét. (125)

Különös módon Kun László tűnik a legidegesebbnek a temetés előtti napokban. (25) Zaklatott lelkiállapota szomatikus tüneteket is okoz. Heves szívdobogása van, légszomj gyöttri. Rosszullétei egy ideje kínozzák, nagyjából a pesti parókia lehetőségének feltűnése óta. Rosszul alszik, minden idegesíti, van, hogy a prédikációt is alig bírja végigmondani. (116) Végül már olyan állapotba kerül, hogy orvoshoz kell fordulnia. (115-116) A diagnózis idegkimerültség, amit a

24 Mai vásárlóértéke valamivel több mint negyedmillió forint. Vö. DANYI Pál, *Magyar pénztár-tékeindex – árak és devizák alapján 1754-től* URL: <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/> (2024. 11. 14.)

kevés alvás, a sok munka, a családi gondok és a gyász okoz. (115) László tudja, hogy ez nem igaz, majdhogynem kineveti az orvost, de az a fontos, hogy felírja neki az idegnyugtatót. (115)

Mindennek az oka Annuska. Az ostrom utolsó éjszakáján, a katonák kegyetlenségétől félve (126), az akkor tizenkilenc éves lány a káplán, Kun László ágýában kötött ki, tulajdonképpen felajánlkozott neki. Az öregasszonyok és Árva rettenetes híreket terjesztettek (123) azokban a napokban az oroszok embertelenségeiről, a nők brutális megerőszakolásáról. Annuska döntésének oka úgy értelmezhető, mintha előremenekülne, hogy ne a rémhírek szerint való legyen az első szexuális megtapasztalása. A lánynak érzelmileg semmit nem jelentett az együttlét. Hideg volt és szenvtelen. Azonban a férfi élete – aki akkor már Janka vőlegénye – teljesen megváltozott. Úgy érezte, hogy rögtön vissza kell kérnie szavát a menyasszonyától, mert csakis Annuskát veheti el. (127) A lány iránt fellobbant szerelem élete új rendezési elvévé vált. Az érzés megtapasztalása is új dimenziót nyitott számára, hiszen addig nem ismerte a szenvedélyt, s aztán sem érzett úgy senki más iránt. „Annuska volt az egyetlen nő a földön, akit valaha szeretett”. (125)

A lány a történetek után sem tanúsított semmilyen érzelmet László irányába, rideg és távolságtartó maradt, majd néhány hét múlva elszökött otthonról. A férfi pedig megnősült, gyermeket nemzett, szenvtelen házasságban él(t). Aktivitása politikai síkra tevődött át, ott ért el sikereket, mégpedig olyan jelentőségűeket, melyek pesti parókiát, távlati célként pedig püspökséget is eredményezhetnek számára.

Kun László óriási feszültségben él. Mióta felkínálták számára a fővárosi parókiát, még intenzívebben gondol Annuskára. Úgy érzi, nem lehet pap Pesten, amíg a lány is ott él. (121) Nem kockáztathatja, hogy Janka vagy egyháziak társaságában valahol összejárjon. Ezt meg kell beszélnie vele, rá kell vennie a vidékre költözésre. A viszontlátás lehetőségének, a kapcsolat felvételének gondolatától szinte esztét veszti. Titkos nyomozása, a becserkészett budai lakás, az ajtón szereplő ismeretlen férfi neve, Annuska véletlen megpillantása mind egy-egy lépés idegei végső pattanásig. A bizonytalanság, hogy a lány férjhez ment-e, és hogy hajlandó-e vidékre költözni, hogy ő karriert csinálhasson, egyszerre emészt. Végső soron mégis úgy tűnik, László a püspökséget is elengedné, ha Annuska szeretné őt, ha őt választaná. Amikor a temetésen újra látja a nőt, már biztos benne, hogy kész elhagyni Jankát (s vele együtt lányát, Zsuzsannát is). És azt szeretné, ha Annuska is elhagyná a férjét. (173)

A viszontlátás alkalmával, a koporsó mellett állva László már semmivel sem törődik: nem érdeklik a körülállók, a család, az etikett: a temetés alatt végig a nőt nézi. A részvétnyilvánítások fogadása helyett majdnem utánarohan (179, 184), Janka fogja vissza a karját. Felesége akkor már mindent ért.

Úgy tűnik, hogy László számára nem jelent lelkiismereti válságot a felesége húga iránti szenvedélyes szerelme, sem egykori testi kapcsolata. Nincs ezzel kapcsolatos bűnismertete, se bűnbánata, de *nem teológiai* vonatkozásban sem érez összeférhetetlenséget, nem kerül erkölcsi válságba a történetek miatt. Nem meríti ki számára a házasságtörés vétkét, hogy feleségével való együttléteiben is Annuskát keresi és véli felfedezni. Ha valakit terhel is felelősség, ha valaki mégis bűnös a történetekért, az nem ő. Bűnös Anzsu, mert képes volt az ostrom idején elmenni a Fügekertbe a lány festményeiért, hogy megmentse azokat a háborús károktól. Ha az öregember otthon lett volna, nem történt volna meg az, ami megesett. Bűnös az Árva, mert egész nap rémhíreket terjesztett, amelyektől Annuska úgy megrettent. Bűnös Kati néni is, aki egész nap sípáskolt, és úgy elcsúfította Jankát, a menyasszonyát, hogy undorító volt ránézni is. (123)

Úgy tűnik, mintha Lászlót nem gyötörné a lelkiismerete. *Pedig* nagy árat fizet a vétkéért: békepap lesz belőle. Az egész történet ismerete után válik értethetővé, hogy a férfi miért akarja mindenképpen a békét. Utólag tisztázódik, hogy miért legfőbb prioritás az életében, hogy ne legyen soha többé háború! Felülírja még idealizmusát is, s hozzáköti a materialista világnézetű kommunista kurzushoz.

Nem akar háborút, mert a háború idézte elő azt a helyzetet, amely erkölcsi bukását eredményezte: megszegte a második kötéltábla egyik parancsát (2Móz 20, 14), hűtlenné vált a menyasszonyához, s végső soron az egész életét hűtlenségben és hazugságban éli. A háború számára a saját bűnét jelenti. De nem a bűnét utálja meg, hanem a háborút gyűlöli, a keretét és az okát a bukásának, ami kimondatlanul is emésztí.

Egészen különös magyarázatot kapunk arra nézve, hogy mi mindenért lehetett a korban valakiből békepap. Voltak, akiket megzsaroltak, megfélemlítettek (deportálással, börtönnel, elhallgattatással, ellehetetlenítéssel, gyerekek továbbtanulási lehetőségének akadályozásával stb.) olyanok is, akiket megvettek (jó parókia, útlevél, valuta, külföldi ösztöndíj, doktori cím, gyerekek karrierlehetősége stb.), de nyilván voltak, akik meggyőződésből álltak a hivatalos politikai és egyházpolitikai kurzus mellé. Kun László története nem tipikus ebből a szempontból. Meggyőződésesnek tűnő elköteleződése feldolgozhatatlan személyes traumájából származik. Béke kell a világnak, nem szabadott volna, hogy megtörténjen az, ami megesett. Béke kell a világnak, nem történhet meg mással, nem történhet meg az ő lányával hasonló. Utóbbiban mintha felsejlene, pontosan tudja, érti Annuska egykori motivációját. Hogy ő egy eszköz volt a lány emberi, reális tervében. Legalább Zsuzsannának ne kelljen félelemből hasonló döntést hoznia és hasonlót átélni. Béke kell a világnak, s ha annak az az ára, hogy ő békepap legyen, akkor meghozza az áldozatot. (124)

A temetés délutánján a lelkészlakban mindenki feszülten várja Annuska látogatását. A *késleltetés* mint poétikai eszköz, a találkozás késleltetése exponenciálisan fokozza ezt a feszültséget. A családtagok gondolatai egész nap a lány személye és érkezése körül forognak, a nap minden eseményét a viszontlátás lehetőségének összefüggésben élik meg. A családtagok személyes életükre nézve sokat várnak ettől a találkozástól, sőt többen sorsfordító momentumnak érzik. És amikor már úgy tűnik, hogy elmarad a nagy pillanat, amikor néhányan már egészen elveszítik az önkontrollt ebben a felfokozott lelki zaklatottságban, akkor Annuska mégis megérkezik. A legutolsó pillanatban. Ez a pillanat a regény poétikai, narratológiai csúcspontja. Meglehetősen keveset, mindössze néhány felvillanást látunk a parókián történekről. Ennyiből is kiderül, hogy Annuska számos problémát – a legnagyobb természetességgel – megold. Orvosolja nagymama pillanatnyi fizikai rosszullétét, és átvállalja anyagi támogatását, ami az öregasszony számára a tovább élés garanciája. A legerőteljesebben fordul az apjához, amivel az apa pillanatnyilag nem tud mit kezdeni, de kétségtelenül nagy hatással van rá. Talán később éppen ennek hatására újragondol néhány dolgot az életében. Jankának példát ad szabadságból és bátorságból: a nővér képesnek érzi magát új életet kezdeni független nőként, egyedülálló anyaként. Annuska Kun László minden gyötrődésére is egyértelmű válaszokat ad. Ezek nemleges, elutasító válaszok, mégis lehetővé teszik, hogy a férfi lezárjon az életében égető kérdéseket, és új irányba induljon el. Egyszóval a már elviselhetetlen feszültségbe Annuska rövid jelenlétével behozza a *normalitást*. Akkor is így van, ha ezek a halmozottan sérült emberek végül mégsem képesek rendbe tenni az életüket, s esetleg benne ragadnak korábbi torz és megnyomorító kapcsolatrendszerükbe. A temetés estéjén mindenképpen oldódik a feszültség, sőt szinte hallhatóan kisül.

Annuska karakterének részletes vizsgálata ugyan kívül esik jelen dolgozat tematikáján, ám egy adott viszonylatban indokolt ráirányítani a figyelmet, mivel a történetben úgynevezett *Jézus-figuraként* jelenik meg: kitaszított és kitagadott, ám megbocsátó, szeretetteljes, másokért áldozatot hozó; megjelenése és cselekedetei gyógyulást, változást indítanak el. E sajátosságok miatt különösen fontos megvizsgálni, milyen hatást gyakorol a két lelkészre, és hogy ezek milyen érzelmekkel, attitűdökkel viszonyulnak hozzá.

Az egyik gyűlöletet táplál iránta, nem képes szeretni, nem igényli a jelenlétét, nem hiányzik az életéből, végül magával a Sátánnal azonosítja. Ez az a farizeusi magatartás, amely nem ismeri fel a szeretetet és jóságot, hanem törvényeskedve ítélkezik, kizárólag önmagát tartja igaznak, s amit a Szentírás így foglal össze: a ...*betű megöl, a lélek pedig megelevenít* (2Kor 3,6). Annuska valószínűs, fizikai megjelenése, a vele kapcsolatos gondolatok és érzések ezt az attitű-

döt csak megerősítik, a lelkipásztort ebben megkeményítik. Olyan viszonyulás ez, amely több mint kétezer éve kíséri az emberiséget.

A másik rajongva szereti, de őszinte érzését nem vállalja fel, megalkuvó, konformista. Képes hamis, szeretetelen kapcsolatban élni, sőt ha úgy alakul, hatalomért, pozícióért, végleg elengedni őt. Élete üres nélküle, és bár részben igyekszik mással pótolni (kommunista ideológia, püspökség), de mindenképpen boldogtalan marad. Eltitkolt érzelmei és az ebből fakadó roppant frusztrációja a megtévelyülés határára sodorják. Ez a fajta magatartás sem ismeretlen az emberiség mentalitástörténetében.

Egyik lelkészszereplőre sincs pozitív hatással Annuska Jézus-figurája. Az egyik nem ismeri fel benne a jóságot, a másik disszonáns módon kapcsolódik hozzá, mindkettőből szélsőségesen negatív reakciókat vált ki, ami az egyházi szolgálat kontextusában különösen megrendítő üzenettel bír.

Annuska Kun Lászlóhoz a *vörös színt* társította. (17) A bizánci stílusú freskón „rút, vörös” alakban festette meg bőbugyogóban, karddal az oldalán. (21) Ez a vörös itt nem a szerelem és szenvedély színe. Ez a vörös utalhat Kun László fizikai megjelenésére és kommunista elköteleződésére is. A vörös jelölheti az erőt és hatalmat, a veszélyt és a veszélyre figyelmeztetést, de szimbolizálhatja a haragot és agressziót is. Itt ezekkel az értelmezési lehetőségekkel mind számolhatunk. A kard ábrázolása feltétlenül megerősíti az utóbbi olvasatot. Ha azonban nem kiragadva értelmezzük Kun László képét a freskón, hanem a többiek relációjában szemléljük, inkább emlékeztet a bőbugyogós, vörös képű figura egy paprikajancsira. Kun László Annuska számára egy komolytalan, nevetséges viselkedésű alak békepapságával, felvett szerepeivel és tragikomikus szerelmével.

5. A regény más lelkési jellegű szereplői

Néhány más egyházi személy is feltűnik a történetben. Szerepük leginkább marginális, de így is érdemes külön szólni róluk, mivel Szabó Magda lelkészabrázolását, egyházképét tovább cizellálják.

Kun László káplánja egy *Kotormán nevű segédlelkész*. Még a teljes nevét sem ismerjük, a történetben nincs közvetlen szerepe. Mindössze annyit tudunk róla, hogy a parókián nincs hely számára, ezért a város egy távoli pontján kénytelen lakni, s onnan naponta begyalogolni a lelkési hivatalba. A keresztyéni türelem, alázat és áldozatvállalás biztosan nem jellemzi minden tekintetben, tudniillik soha nem hagyja ki a lehetőséget, hogy szóvá tegye – szerinte való – méltatlan helyzetét, s odaszúrjon egyet az idős lelkésznek, aki kisajátította magának a kancelláriát. Ugyanakkor kritikát is mond ezzel a hivatalban lévő Kun Lászlóról, amiért nem képes rendezni a családi és egyházközségi viszonyokat. (57)

Gál Antal nevével valamivel több alkalommal találkozunk a regényben. Ő Máthé István segédlelkésze volt huszonkilenc évvel korábban, éppen az Annuska születése körüli időben. (36, 37) Akaratán kívül volt szemtanúja (és közvetetten szereplője is) a családi kataklizmának: az anya akarata szerint, az apa előzetes rendelkezésével ellentétesen kellett anyakönyveztetnie az újszülöttet, szemtanúja volt az anya megőrülésének és a lelkész összeomlásának. Gál Antal lelkészi minőségével kapcsolatban annyi ismert, hogy egykori felettese jó véleménynyel van róla: Gál „szelíd, jó ember” (109), aki szintén tőle tanult mindent (ez a vezető lelkész feladata), és máig a Máthé prédikációit használja (ő legalábbis így tudja). Az idős lelkész számára olyan kedves szolgatárs, hogy ha lenne még szava a családban, Gált kérte volna fel a temetési prédikációra (109).

Egy *püspök* is feltűnik a történetben. A Magyarországi Református Egyház négy egyházkerülete közül vélelmezhetően a Dunamelléki Egyházkerület lelkészi vezetője, mivel pesti parókiával kapcsolatban rendelkezik László esetében. Amennyiben így van, akkor beazonosítható lehetne a személye, de az ellentétes lenne az író konkrétumokat elmosó, elbizonytalanító narratívájával. Azt azért tudni lehet az ötvenes évek református püspökeiről, hogy olykor maga Rákosi Mátyás jelölt személyeket ezekre az egyházi hivatalokra. Az a tény pedig, hogy állami vezető rendelkezik egyházi tisztségekről, jól jelzi, hogy az alkotmánya szerint alulról felfelé építkező református egyház szervezete milyen törvénytelenések szerint alakult a korban. Ráadásul ez a vezető egy deklaráltan antiklerikális és ateista politikai kurzus első embere, ami többszörösen felvet legitimizációs kérdéseket a püspöki pozíciókat illetően (is). De a pesti parókia püspök általi felkínálása is szembemegy a református egyház törvényeivel, hiszen a gyülekezetek autonómiájának egyik sarkalatos eleme, hogy lelkipásztorukat maguk választják. Persze, ismert a gyakorlat, hogy a kommunista-szocialista évtizedek alatt városi, kiváltképpen fővárosi gyülekezetek, de akár a nagyobb, gazdagabb, jó infrastruktúrával rendelkező vidéki egyházközségek lelkészeinek megválaszthatóságába (meg nem választhatóságába) is beleszólt az állam- (Állami Egyházügyi Hivatal) és az egyházvezetés. Kun László és a püspök párbeszéde hűen adja vissza azt a kölcsönös bizalmatlanságot, ami a korszak jellemzője. A püspök gyanúsán mérlegeli, hogy miért nem vállalja el a lelkész azonnal az impozáns ajánlatot. Felrémlik előtte, hogy a tarbai pap esetleg politikai okokból húzódozik. (119) László pedig nem lehet őszinte egyházi felsőbbbsége előtt még akkor sem, ha annak személye jogi és morális vonatkozásokban is támadható.

Az *egyéb lelkészi elem* kategóriában legtöbbször *Takaró Nagy*ról olvasunk. Ő a temetési liturgiát végző lelkész. Hajlott korú, Máthé István generációjának tagja, de még aktív. Takaró Nagy különös kihívásnak érzi ezt a temetési szolgálatot, de

nem teológiai értelemben (hogyan kell egy pszichiátriai beteget temetni, vagy hogy milyen textus illik a *casushoz* stb.) hanem politikai értelemben (hogyan tud, meg tud-e felelni Kun Lászlónak). Háromszor írja át a prédikációt, sok évtizedes lelkipásztorsága alatt soha nem készült ennyit egy temetésre. Még a koporsó mellett is azon tépelődik, hogy miért őt kérte fel a tarbai pap, hogy talán valaki feljelentette, hogy ki akarják fürkészni a gondolatait, és hogy miképpen tudná menet közben úgy alakítani a mondanivalóját, hogy hangsúlyosabban szóljon a békeharcról. Nem csak lelki-szellemi kihívás számára a szolgálat, de fizikailag is megterheli: a nyaka elvörösödik, összeszorul a torka, könny szökik a szemébe. „Ilyen öregembert kitenni ilyen gyaláztatnak!” (169)

Nem tárgyalva itt az AEH különféle módszereit, arra fontos reflektálni, hogy Takaró Nagy tépelődése, félelme pontosan ragadja meg a korszak igehirdetőinek bizonytalanságát, kétségét. Takaró Nagy és Máthé István egykorúak, hetven év körül járnak. Nyilvánvaló, hogy az agg prédikátor nem akar már karriert építeni, esetleges nyugdíjazása sem jelentene túl nagy törést az életében. És mégis szorong, fél, megfelelni akar. „Fortélyos félelem igazgat”²⁵ ugyanis a korban. Nem lehet tudni, hogy miért, kitől/mitől és kit/mit kell félteni. Nem derül ki, nem is releváns, hogy Takaró Nagy talán a családját, a gyermekeit, az unokáit félti-e, vagy más mozgatója van a félelmének. A lényeg, hogy félnie kell. Ezekben az évtizedekben félni kell mindenkinek. Még a békepapoknak is, mert nem lehet tudni, hogy kellően békeharcos-e a frazeológiájuk, vagy hogy nem félreérthetők-e valamiképpen. És félni kell a nem kollaborálóknak, mert saját személyükön túl szeretteiket is atrocitásoknak tehetik ki. Ugyanakkor fél(het)nek a politikai rezsimtől is nagyobb hatalomtól, attól, Akit szolgálnak, mert hitük szerint a Szentírás egzegézisének és a textus applikációjának csúsztatása vagy hamissága nem marad ítélet nélkül. Takaró Nagy kínlódása is kettős. Fél attól, hogy nem eléggé vonalas az igehirdetése, de kínlódik azzal is, hogy Lázár feltámasztásának történetébe mennyi baloldali propagandát szabad belevinni – büntetlenül.

Kun László meg is sajnálja az öreg lelkészt, érzi az erőlködését. Pedig ő teljesen jóhiszeműen választotta. Szelíd öregembernek ismeri, akiben nincs semmi rosszakarát – nem úgy, mint az apósában. (172) Annuska is sajnálja az igehirdetőt, érzi bizonytalanságát és félelmét. (169) Máthé elégedetlen a prédikációval, szerinte az unalmas, sablonos, Takaró Nagynak nincs bátorsága a *casushoz* illő textusról beszélni. Ő improvizálva is jobb lenne. Indulatot vált ki benne, hogy felfedezi, Takaró Nagy, akivel együtt voltak káplánok, aki az ő nemzedéke, most Kun Lászlónak prédikál, annak akar megfelelni. (166-167) Árpád „vén hülyének” (48) titulálja magában a prédikátort, aki „hülyeségeket”

25 JÓZSEF Attila *Hazám* című költeménye egyik sora.

(49) fecseg a békéről. Egyébként meg szentimentális vénember, aki még a saját beszédétől is meghatódik és elbőgi magát.

Csupán néhány felvillantás ugyanarról az emberről, ugyanarról a helyzetről. A véleményt, ítéletet mondók saját magukról is ítéletet mondanak.²⁶

Csupán néhány felvillantás arról, hogy hányféle elvárásnak kell megfelelni, különösen exponált helyzetben, és különösen olyan korban, amikor még a legintimebb viszonylatokban is veszélyes őszintének lenni.

Csupán néhány felvillantás arról, hogy amikor a prédikátor Isten ígését hirdeti,²⁷ a biblikusság, a hitvallások, a keresztyén etika és a homiletika szempontjai mellett milyen evilági, emberi és politikai szempontok is meghatározzák mondanivalóját. Különösképpen olyankor, amikor a politikumnak határozott elvárásai vannak az egyházzal szemben.

6. Családrajz és/vagy lelkészábrázolás?

Szabó Magda egyházképe, egyházkritikája és saját maga „szabálytalan keresztyénsége”²⁸ önálló tanulmányok témája lehetne. Ezekről most nem csak terjedelmi okokból nem szólok, hanem azért sem, mert a *Freskó* című regény irodalmi szempontból nem mondható egyházkritikának. Akár még olyan olvasata is lehet, hogy éppen közel hozza az egyházat egyesekhez azáltal, hogy nem idealizálja, hanem gyarló, tökéletlen tagjai bemutatásával emberközelibbé teszi.

Az író elsőlegesen egy családot mutat be. Lehetne ez orvoscsalád, pedagóguscsalád vagy más, városi környezetben élő polgári család. Hasonló sorsokkal és interperszonális kapcsolatokkal másoknál is találkozhatnánk, vergődő, küzdő, elbukó, kisiklott életű, boldogtalan embereket máshol is láthatnánk.

Történetesen Szabó Magda mégis egy lelkészlakba enged betekinteni. Ebben a szituációban pedig felvetődik olyan szempont is, amely más családok kapcsán nem releváns. Ebben az összefüggésben nem csupán arról van szó, hogy az ember gyarló, hogy nyomorúságos élethelyzetei vannak, hogy lelkileg mennyire kicsontoszódik, hogy milyen sérüléseket szerez és okoz. Református frazeológia szerint *a parókia falai üvegből vannak*, oda tehát mindenki belát, a gyülekezet, sőt a település lakossága is ismeri vagy ismerni véli a lelkészcsalád életét. Hitelesség vagy hiteltelenség kérdésévé válik, hogy megéli-e a lelkipásztor az övéi körében mindazt, amit a szószékről hirdet. A konfesszió megengedően fogalmaz a méltatlan prédikátorokkal kapcsolatban, amikor Máté evangélistát

²⁶ Vö. ZAY: i. m.

²⁷ *Praedicatio verbi Dei est verbum Dei.*

²⁸ KOVÁTS Annamária: *Szabálytalan keresztyén* URL: <https://regi.reformatus.hu/mutat/szabalytalan-keresztyen/> (2024.11.7.)

idézi: „*Amit parancsolnak néktek, megcselekedjétek, de az ő cselekedeteik szerint ne cselekedjétek* (Mt 23,3)”²⁹, ám ez csak egy optimális gyülekezetben működhet, mivel az ember könnyen észreveszi a másik szemében a szálkát/gerendát, pláne, ha lelkipásztoráról van szó, s már ítéletet is mond róla, magát pedig felmenti hasonló helyzetekben.

A regényben olyan egyházi személyekről olvasunk, akik esetében szembe tünő ellentmondás, hogy nincs összhangban az életük a tanításukkal és a tanításuk a Szentírással. A történetben azonban nem a gyülekezet relációjában látjuk ennek következményeit, hanem saját személyiségük, életük és a családjuk összefüggésében. Itt nem megoldás az, ami a hitvallásban áll: hallgassátok, de ne kövessétek őket! Itt meghasonlás, belerokkanás, pusztulás van.

Szabó Magda mégsem véletlenül választott lelkészcsaládot. Ő tökéletesen ismerte ezt a világot. Értékeivel és gyarlóságaival, erényeivel és bűneivel. Erős szállakkal kötődött a református egyházhoz. Apai nagyapja református esperes volt. Maga szigorú kálvinista nevelésben részesült a debreceni Dóczy Leánynevelő Gimnáziumban. 1985-ben a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnokává választották, ami a legmagasabb világi tisztséget jelenti az református egyházszervezetben. Ő volt az első és mai napig az egyetlen nő, aki ezt a posztot betöltötte. Ráadásul úgy lett tiszántúli főgondnok, hogy akkor már évtizedek óta Budapesten élt, megválasztása és beiktatása feltétlenül többet jelentett a tiszántúli református közösségben való aktuális jelenléténél.

Reformátussága egész írói munkássága és önazonossága szempontjából meghatározó, de nem megalkuvó és nem szervilis. Saját protestantizmusát éppen abban ragadta meg, amit Luthernél és Kálvinnál látott példaként: ők úgy képviselték a haladást, hogy „protestáltak minden ellen, ami hazug volt, vagy meghamisítása volt valaminek”³⁰

Szabó Magda regénye nem hagy kétséget: az egyház *hivatalos* szolgálai *méltatlanok*, de az ellentmondásokra rámutatása, a krisztusi normákkal ellentétes tévelygésekre való rávilágítása az előbbieik összefüggésében lehet jobbitó szándékú. Az író nő mélyrehatóan ismerte és értette az ötvenes évek egyházi viszonyait, karakterábrázolásaiban világosan jeleníti meg a korszakra jellemző tendenciákat, attitűdöket, s egyben negatív értékkritikát is mond róluk. Ez a bátor hang különösen fontos, hiszen csak azokat a hibákat lehet kijavítani és azokat a bűnöket lehet elhagyni, amelyeket felismerünk és kimondunk.

A hamisság elleni protestálás minden korban bátor és szükséges tett, mert csak az őszinte szembenézés nyithat utat a megtisztulás és a megújulás felé.

29 BULLINGER: i. m. 171.

30 KOVÁTS: i. m.

The Clergy Characters in Magda Szabó's Novel *Fresco*

It was out of personal interest that I chose as the topic of my paper a piece of Hungarian literature that prominently features Protestant clergy depictions. I perceive the examination of literary clergy portraits as an interdisciplinary field at the intersection of literature and theology where my theological knowledge can serve as an aid and offer new perspectives.

The story of the novel spans thirteen hours in a day of a clergy family, but through the internal monologues of the characters, we also learn about family events from years or decades earlier, including cataclysms. The setting is in 1954. The geographical location is not identifiable due to the narrative method of blurring specifics. The broader location is Eastern Hungary, and the narrower setting is the parsonage of the Reformed Church in a small town on the Great Plain. The same applies to the characters. Although we encounter the surnames of well-known and influential Aaronite families in the story, no real persons can be identified in the characters. The ominous day is that of the funeral of the wife of the retired pastor (who suffers from severe psychiatric illness). Unusually, no one in this family mourns; instead, everyone tensely awaits a reunion, the return of the younger daughter who fled nine years ago. Some attribute almost fateful significance to her and the event of the reunion.

Two Reformed pastors live in the family. The extreme, overstrained puritanism of the elderly father, father-in-law has inherently rendered the family community cold, distant and unloving. The young active pastor is the country's first "peace priest", who, in addition to his service in the church, is also an officer of the City Council. Their incompatibility and toxic relationship further damage the family atmosphere. Other clergy figures appear in the story, such as a bishop, who is obviously a man of power, and the funeral preacher, who authentically illustrates the fears of the era's people (clergy) with his own fears and compulsion to conform. All characters are historically credible.

The novel's message can be articulated in several relations. If we see the story of an intellectual family living in an urban environment, we primarily focus on multiply wounded and unhappy human lives spent in flawed, often failing and abusive relationships and our personal attitudes towards them. If we consider it relevant that this is not the story of a teacher or doctor family but a clergy family, we must also include additional ecclesiastical and theological interpretation possibilities. Knowing Magda Szabó's oeuvre, I find the latter relation legitimate. In this case, the flawed, failing, abusive, wounded and unhappy people are clergy whose lives do not harmonize with biblical norms and the messages of their own sermons.

Knowing the author's personal credo, I believe there is more to it than showing that clergy are flawed people too, and it is more than radical church criticism: see, everyone is on the wrong path and untrustworthy. Magda Szabó spoke of her own Calvinism with the intention of protesting against all that is false, with a desire for improvement. I believe this intention is also evident here: mistakes must be noticed, stated and highlighted. This is necessary for the correct diagnosis. If we want healing, the first step cannot be skipped.

Apánk, Ábrahám

Apa- és lelkészalakú úr

Visky András *Kitelepítés* című regényében

Varga Borbála
Kincső

„Senki sem volt olyan nagy, mint Ábrahám,
ki lenne képes őt megérteni?”¹

1. Bevezetés

Visky András első regénye, a *Kitelepítés* 2022-ben jelent meg a Jelenkor Kiadónál. Az elsőprő sikert arató kötet azóta már a nyolcadik kiadásnál tart, az elmúlt három év során pedig számos kritika, recenzió és még néhány tanulmány is született a népszerű könyvről, melyet mind az olvasóközönség mind a szakma jelentős része pozitívan fogadott. Visky művét elemezték már kézenfekvő módon lágerregényként, világképe révén a Biblia felől közelítve, sok szó esett narrációjának értelmezéséről, elbeszélésmódjáról, központozásbeli sajátosságairól, a fikció és a valóság határán lebegő műfaji besorolhatatlanságáról, egy esetben pedig még a női test ábrázolásának poétikáját

1 KIERKEGAARD, Søren: *Félelem és reszketés*, ford. Rác Péter, Budapest, Európa, 1986, 21.

is vizsgálták benne.² A regény mély rétegzettségét jelzi, hogy milyen sokféle módon és irányból közelíthetünk a *Kitelepítés*hez, melynek még mindig megannyi feltáratlan oldala, valódi mélységében még nem elemzett fókuszpontja van. Jelen tanulmány célja éppen egy eddig talán kevésbé tárgyalt – habár több kritikában érintőlegesen említett – olvasati lehetőség feltárása, és a regény ezen megközelítésmód felőli részletes elemzése.

A történet – és a valóság adatai³ – szerint Visky Ferencet, a regénybeli „Apánkat” 1957-ben perbe fogták és „huszonkét év börtönre ítélték a népi demokráciára veszélyes, ellenséges tettei miatt”⁴ – tudjuk meg a regényben idézett rendeletekből és határozatokból. Ahogy Domján Edit írja: „1956 után a Gheorghiu-Dej-kormány a magyarellenes koncepciók sorában igyekezett leszámolni a protestáns »ébredők« Bethánia-mozgalmával is. Ennek a hívek mindennapjait mélyen átjáró (azaz nem formális) vallásosságnak volt meggyőző erejű képviselője Visky tiszteletes, akit hiába helyeztek parókiáról parókiára, ahol megjelent, »a falu népe elhatározta, hogy a názáreti Jézus feltétlen uralma alá veti az életét«.”⁵ Az ítélet vagyoneklombzással járt, a magára maradt fiatal feleséget pedig, Júliát – akinek történetét dolgozza fel Visky András korábbi drámája, a *Kitelepítés* előzményének is tekinthető *Júlia – Párbeszéd a szerelemről* – hét gyermekével együtt a Duna-delta egyik lágerébe telepítették, ahol „négy év, két hónap és tizenhét napnyi időt”⁶ töltöttek el embertelen körülmények között, ahová csak Nénny, a hűséges Deme Mária kísért el őket szabad akaratából.

A regény narrátora a deportálás idején csupán két éves András, „aki gyermekkorai élményeinek elbeszélése során többnyire saját egykori szereplői perspektíváját juttatja érvényre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a gyermekkor

2 PRONTVAI Vera: Ahogy Anyánk hallja, A női test ábrázolásának poétikája Visky András *Kitelepítés* című regényében, *Nap-út*, 222+3. sz., 2023, 222-230.

3 Visky András regénye esetében sokat firtatott és nem elhanyagolható tényező, hogy a történet valós életrajzi események alapján íródott, így az olyan adatok, mint az édesapa bebörtönzése, a család kitelepítése, az évszámok és az okiratok hitelessége nem tartoznak a „fikció vagy valóság” kérdéskörébe. Mindazonáltal jelen tanulmány a későbbiekben kizárólag a regénnyel mint irodalmi szöveggel kíván foglalkozni, így Visky Ferenc személyét is pusztán a mű karakterábrázolásának alapos elemzése által igyekszik bemutatni.

4 VISKY András: *Kitelepítés, Jelenkor*, 2022, 114.

5 DOMJÁN Edit: Deósok *revizoronline.com*, 2022. 12. 13. URL: https://revizoronline.com/visky-andras-kitelepites/?fbclid=IwY2xjawLkuj1leHRuA2FlbQIxMQABHokU0qDE2R-n3mxiui_aGE3EPfYQNW_9A4ccQvySEyA3xdFR1Wn2IEy0TbY-_aem_h5Uxjjszmm6y-GI0RpyFayQ (2025. 08. 03.)

6 KÁROLYI Csaba: A fogoly szabad, *Élet és irodalom*, LXVI. évfolyam, 2022/47.

nézőpontot ne módosítaná, árnyalná a felnőtt elbeszélő jelenbeli látásmódja”⁷ – jegyzi meg Gintli Tibor. Ez a nézőpont ráadásul néhány résztől eltekintve nem válik el a testvérek közösségének egybeolvadó hangjától, hiszen emlékeik összekeverednek, közössé és egymástól szinte elválaszthatatlanná válnak. Kivételt képeznek az éjszakai bepisilések leírásai, vagy az édesapját képekről fel nem ismerő legkisebb gyermek kudarcának bemutatása: „lehet, hogy nincs is bennem Lélek, ez a büntetése azoknak, akik nem ismerik fel az apjukat”⁸. Ezeken a részekeken kívül az elbeszélői hang „mintha több szöveget egyesítene, a családtagjaiét, a láger lakóiét”⁹ – ahogyan azt Ekler Andrea is kiemeli. Ez lehet az oka annak is, hogy a regényben a szülőkre való hivatkozás leggyakrabban többes szám első személyű birtokos személyjellel történik („Anyánk” és „Apánk”). Míg az „Anyánk” szó 753-szor fordul elő, addig az „Anyám” mindössze 18-szor, az „Apánk” 329-szer, az „Apám” pedig csupán 30-szor. Az „Anyánk” és „Apánk” említéseinek száma közti különbség a szétszakítottaságból fakadóan válik érthetővé: természetes, hogy a jelenlévő édesanya több szerephez jut, mint a hiányjelként lüktető édesapa. Utóbbi karaktere ebből fakadóan a kritikákban és recenziókban is kisebb figyelmet kap, holott jelen(nem)léte az egész regény egyik – ha nem a – legfontosabb szervezőeleme. Az ismeretlen apa, akinek létezése bizonyos, hiszen miatta és általa születtek a hangok is, akik a történetet elbeszélik, és akik minduntalan efelé a hiány felé gravitálnak, a történetben ugyanis mindennek az édesapa visszatérése ad értelmet. Az apa ad nevet gyermekeinek; az otthon az, ahova őt hazavárhatják („otthonunk se volna sehol, egy hely, ahol meghúzhatnánk magunkat, és ahova Apánkat is hazavárhatnánk”¹⁰); az ő hazatérése minden tett végső célja (legyen szó akár egy rádió elkészítéséről: „most már biztosan hazajön Apánk, mondta, mintha a rádió megszületésével az utolsó akadály is elhárult volna Apánk kiszabadulása előtt”¹¹); ő az, aki Ábrahámot, a Messiást, és még Istent magát is kiábrázolja, hiszen képes úgy lenni, hogy nincs jelen – legalábbis gyermekei számára. Az elapátlanodott család nem reménykedik, hiszen a reményt a könyv Kertész Imrét idézve „a gonosz instrumentuma”-ként említi már a mottók között, később azonban hosszabban is a következőket olvashatjuk: „a remény az Ördögtől van, legfőképpen pedig

7 GINTLI Tibor: „András írása szerint való szent evangéliom”, Gintli Tibor kritikája Visky András *Kitelepítés* című regényéről *szofa.eu*, 2023. 03. 10. URL: <https://www.szofa.eu/iras/gintli-tibor-andras-irasa-szerint-valo-szent-evangeliom> (2025. 08. 03.)

8 VISKY: i. m., 153.

9 EKLER Andrea: „A hetedik te magad légy”, Párhuzamos gondolatok Visky András *Kitelepítés* című regényéről, *Bárka*, XXXI. évfolyam, 2023/2, 64.

10 VISKY: i. m., 263.

11 Uo., 345.

a túlélés reménye, a Sátán a legravasabb reménykalmár és mi mindannyian hűséges előfizetői vagyunk, furmányos reménybónuszvadászok, nos igen, valamennyi láger és koncentrációs tábor fundamentuma és fenntartója a remény¹².

Ez a család tehát nem reménykedik, ugyanakkor nem is reménytelen: hisz, ami egészen más. A hit nem a remény helyettes fogalma, nem egy „jó végben” való reménykedés, nem optimista vagy vak. Ez a fajta hit Søren Kierkegaard *Félelem és rettegés* című művéből érthető meg talán legkönnyebben. Miközben Kierkegaard töretlenül és makacsul igyekszik megérteni Ábrahám legérthetetlenebb tettét, vagyis a szándékot, hogy Isten kérésére feláldozza neki egyetlen szeretett fiát, Izsákot, könyvében több ízben megkísérli újraírni, megfogalmazni, hogyan történhetett az az út a Mórija hegyére, és mi lehetett mindeközben Ábrahám szívében. Kierkegaard egyetlen visszatérő támasza a szinte már mantraként ható félmondat: „Ábrahám azonban hitt”.¹³ Ábrahám hite nem igazi hit, ha úgy értjük, mint reményt, hogy Isten végül csak megkönyörül Izsákon. Ábrahám hitében benne foglaltatik a teljes ráhagyatkozás Istenre, és a legérthetetlenebb szándék: hogy Izsákot ő valóban feláldozza annak az Úrnak, aki erre kérte. Az apa nélkül maradt regénybeli család tehát nem reménykedett egy mesés, földi szabadulásban, hanem hitt.¹⁴ Egy Istenben, aki úgy van, hogy néha nincs („Isten létezése legmélyén az istenhány szivárványos térségei derengenek”¹⁵), és egy szabadságban, amit sosem tudtak elvenni tőlük („ilyen gazdagok vagyunk, amikor semmivel nem bírunk, csak a szabadságunkkal, amit viszont senki el nem vehet tőlünk”¹⁶). Mindez azonban, ahogyan azt később látni fogjuk, nem könnyíti meg az Ábrahámhoz hasonlatos édesapa megértését, csupán támpontot ad egy olyan regényvilághoz, melynek „nyelve és formája nem képzelhető el a Biblia nélkül.”¹⁷

Visky András könyve – a korábban említett besorolások mellett – tehát aparegényként is olvasható, hiszen egyik legfőbb szervezőeleme még hiányában is a vágyott, elképzelt, ismeretlen, Istennel és bibliai szereplőkkel rokonítható, a történetekért valamiképp felelős édesapa komplikált karaktere és a hozzá fűződő viszony. Az „aparegények” esetében Tamás Zsuzsa szavaival élve „feltételezünk egy konfliktusoktól terhes apa–fiú viszonyt, és nem lepődünk meg, ha a szöveg mintegy önmagától (vagy az írói szándék hatására) egyfajta újszövetségi olva-

12 Uo., 221.

13 KIERKEGAARD: i. m., 31.

14 Erre érez rá Kisantal Tamás is, mikor azt írja: „a láger boldogsága nem a reményre, hanem a bizonyosságra épül: a hit bizonyosságára” in: KISANTAL Tamás: Égi és földi harmóniákról, *Jelenkor*, LXVI. évfolyam, 2023/2, 212.

15 VISKY: i. m., 26.

16 Uo., 96.

17 KÁROLYI, i. m.

satot is nyer.”¹⁸ Habár a „konfliktusoktól terhes apa-fiú viszony” még Visky regénye kapcsán további alátámasztásra szorul, Tamás Zsuzsa később azt is hozzáteszi, hogy „az aparegények hiányzó apákról szólnak”,¹⁹ vagyis a hiány semmiképp sem zárja ki a viszony konfliktusos voltát. Ráadásul „az apahiányhoz nem szükséges az apa tényleges elvesztése”,²⁰ azaz halála, fizikai (vagy akár érzelmi) távolsága éppen elegendő. Ahogyan Kránicz Gábor írja: „Az aparegények szövegében az önkényes fabuláció oka mindig az apa alakjának valamilyen elidegenülése vagy elidegenítése. A legfontosabb ilyen elidegenedési mód természetesen az apa halála vagy eltűnése, [...] de hasonló súllyal jelennek meg e regények szövegében az olyan vér szerinti apák is, akik önmagukban válnak idegenné és ezáltal érthetlenné, elidegenülve saját szerepüktől.”²¹

A *Kitelepítés* utolsó szakaszában, az apa hazatérése után, több az apa-fiú kapcsolatra reflektáló szakasszal is találkozunk. Ezek közül talán legfontosabb az iménti idézethez is szorosan kapcsolódó 714-es számozású:

„közénk jött az Apánk, és én felnéztem rá, egy rezgő szépségű apa, felnéztem rá, igen, de nem a zarándokok rajongásával, akik megföntolt és valahogy mindig csöndet árasztó beszédeit hallgatták, amikor csak tehették, felnéztem rá, mert egyszerűen valahogy fönt volt, de nem hozzám mérten, hanem a mérhetetlenhez mérten, egy szabad ember, igen, figyeltem minden mozdulatát, anyám kezét és az apám kezét, anyám visszafogott és elégedett mosolyát a reggelinél, amiről a boldogok a szelídek, mert ők öröklik a földet öngyilkos tanítása jutott az eszembe mindig, és máris arra vártam, legalábbis felmerült bennem, hogy bukjon el végre előttem, zuhanjon ki ebből az anyagi tökéletességből, és legyen végre valóságos, mármint az apám, kerüljön le róla minden, amivel én magam ruháztam fel, és amit végül sohasem bírtam levenni róla, így halt meg, tökéletesen, magával is vitte, a sírba, meg nem tudom mondani, hova, elgondolhatatlanul messzire, bizonyára mindazt, amivé előttem és bennem lett, az én agyamban és az én lélekreszemben”²²

Jelen tanulmány fókuszában tehát a *Kitelepítés* rendkívül összetett, gyermeki nézőpontból megrajzolt, gyakran hiányzó apa karaktere áll, egy olyan apáé, aki

18 TAMÁS Zsuzsa: Elapatlanodva – Az „aparegények” mint rendszerváltó regények *prae.hu*, 2008. 01. 01. URL: https://www.prae.hu/portfolio/4180-elapatlanodva-az-quot-aparegények-quot-mint-rendszervalto-regények/?utm_source=chatgpt.com (2025. 08. 03.)

19 Uo.

20 Uo.

21 KRÁNICZ Gábor: Apukalipszis, Regénnyé írt apák, in GYÖRFFY Miklós – KELEMEN Pál – PALKÓ Gábor (szerk.): *Prózaforradulat*, Budapest, Kijarat, 2007, 57–58.

22 VISKY: i. m., 386.

egyszerre szerelmes férj, szerető édesapa, lánglelkű és karizmatikus lelkész – aki egyszerre képes hiányozni és jelen lenni, Isten létét és nem létét is felmutatni. Egy Ábrahám – egy Izsák szemszögéből.

2. „Apánk teljes szívéből, teljes lelkéből és teste minden erejével szerette az Anyánkat”²³ – Égi és földi szerelem

Visky András regényének (felnőtt) szereplői szinte egytől egyig reménytelenül szerelmesek. De azt is lehetne mondani, hogy a *Kitelepítésben* a szerelem az oka és magyarázata mindennek. Ez a szerelem pedig, bár Visky regényében szinte soha nem mentes a testiségtől vagy az erotikától, gyakran az Istennel való viszonytal is összefonódik, ahogyan azt Lídia nővér is megállapítja egy ponton: „ebben a lágerben mindenki szerelmes és mindenki hosszan imádkozik”²⁴ Mi több, Isten maga is szerelmes a népébe, mint közösségbe, sőt személyesen emberekbe, például a gyermekek édesanyjába, akibe nem melleleg a láger szinte összes férfia is.

A *Kitelepítésben* szereplő apa karakterének részletes elemzése és megértése szempontjából a legfontosabb szerelmi viszony azonban az „Anyánk”, „Apánk” és Isten közötti szerelmi háromszög, melynek leírására Visky András külön fejezetet szentel a regényben (*Tanítás a szerelmi bosszúról*) címmel.

„itt van az anyád, az anyátok, mondta a Mindenható, itt van ez a gyönyörű nő, aki szüzességet fogadott nekem, mondta, de lehet, hogy félreértettem, mindegy, aztán meg jött az apátok és elvette, bizony elvette, na igen, a szüzességét, tőlem vette el az Anyátok szüzességét az Apátok, igen-igen, akkor én, jogos és édes bosszúból, szemet szemért, fogat fogért, szüzességet szüzességért stb., és mert reménytelen szerelemmel szerettem őt, naponta visszaadtam neki a szüzességét, így döntöttem, mondta az Úr, szerelmi bosszú, nincs annál gyönyörűsegebb, így kellett élnie az anyádnak, ebben a szerelmi háromszögben, velem meg az apáddal, folyamatos kettős házasságtörésben [744] a szerelmi bosszúban én, az Úr, a te istened vagyok a legjobb, ragadtatta el magát a Mindenható, akinek a szerelemben és a szerelmi bosszúban valóban nincs párja a világon, mondta Anyánk, valóban nincs hozzá hasonló, mondta”²⁵

23 Uo., 13.

24 Uo., 308.

25 Uo., 399–400.

Visky könyvében a szerelem tehát még akkor sem választható le testi vonatkozásairól – pl. szüzesség és szeretkezés – ha Isten maga is a szerelmi viszony egyik tagjává lép elő. Egy másik helyen azt olvassuk: „ez az Istén halálosan szerelmes Anyánkba, ejtsd: szerélmés, és hát Anyánk is gyakran meresztgeti a szemét az égre sóhajtozva, nincs mentség, mosolyog Anyánk”.²⁶ Az elbeszélés azonban nem áll meg a fizikai vágy érzékeltetését szolgáló sóhajtozás említésénél. A két szülő közötti szerelmi kapcsolat intenzitását az író gyakran egészen érzéki, már-már erotikusnak ható leírásokkal mutatja be, erre példa a következő részlet: „Apánk megcsókolta Anyánkat, szájon és hosszan, ahogyan a leginkább szeretete, ha a fürdőszobában lettek volna, lefekvés előtt, akkor a nyelvével megkereste volna a nyelvét, hadd szeretkezzenek kedvükre, mint a delfinek”.²⁷

A látható és felmutatott erotika egyszerre teszi hús-vér emberré a szülők karakterét, és lép ki a szemérmeskedő, a testet és annak vágyait elfedő protestáns keresztény hagyományból, mely máskülönben érzékelhető módon továbbra is jelen van a regény világában, akár ha a szülők esküvői fényképének leírását nézzük: „mindketten komolyak, eltökéltek és riadtak, a templomajtó feletti félköríves korona komor oltárképpé varázsolja őket, inkább ijesztő, mint szép, senkinek sem jutna eszébe, hogy esküvői fényképet lát, ijesztő a szépségük ebben az egyöntetű feketeségben”.²⁸ Az „Anyánk” és „Apánk” közti testi köteléket és annak érzéki képeit tehát az elbeszélő én teremti meg és vetíti bele szüleinek múltjába, mikor olyan emlékeket idéz meg, melyeknek nem lehetett tanúja, hiszen még nem is volt a világon, mikor azok megtörténtek. Az elbeszélés jelenében pusztán a család és az édesapa szabadulása után látunk rá a szülők közötti – ekkor már a korábbi leírásoknál jelentősen szemérmesebb – kapcsolatra. Mégis, a narrátor szemében az édesanyja és édesapja közötti szerelem érzéki képekben ölt testet, mintha csak az elbeszélő én izzó fantáziája apja minden elmaradt érintését szüleinek szerelmi életét elképzelve élné meg, mivel az ő számára idegen test minden kétséget kizáróan szerelemben forrt össze anyja ismerős testével, hiszen ezt bizonyítja „ez a hét, satnya szerelemgyerek”.²⁹ is.

Visky András írásaiban mindig is fontos szerepet játszott a test, elég ha legutóbbi, négy drámát tartalmazó kötetére, *A test történeteire* gondolunk. Prontvai Vera tanulmányában a szerző műveiben megjelenő – elsősorban – női testekre koncentrálna írja, hogy „Visky női sorsokat körülíró műveiben a női test odaadottsága jelenik meg. Ezek az elköteleződések a társadalmi megítélés szempontjából hol fanatikus, hol flúgos jelzővel illethetők. A *Pornó* című dráma

26 Uo., 142.

27 Uo., 27.

28 Uo., 109.

29 Uo., 96.

főszereplője életét az utcagyerekek gondozására, a házastársa iránt érzett szerelem megélésére, és a benne élő magzat megóvására áldozza, míg *A test története* drámaciklus nőalakjai közül Teréz a szenvedő emberek ápolásának szenteli életét.³⁰ *A Kitelepítésben* mindemellett fontos szerep jut a testnek – nemtől függetlenül is –, mint az emlékezet helyének, mely más testekkel való kapcsolatában ismeri meg saját magát.³¹ A másik test hiánya ebből következőn traumát jelent az én teste számára, ez a trauma pedig testébe és – ezáltal – emlékezetébe épül, identitásának formálójává válik: „én nem az agyammal vagy az értelmemmel emlékezem, hanem a testemmel, és nemcsak a sajátommal, hanem Anyánk szédületes és Apánk hiányzó testével is”.³² Hiszen mi mással is emlékezhetne egy két éves gyermek, mint a testével, mely családja közös testének része, és amely azon testrészével is emlékezni képes, melyet egy időre elszakítottak tőle, ahogyan a megcsonkított test fantomfájásai emlékeznek az egykori tagra.

„Apánk érintéséről viszont semmit nem tudtam, sem a fejem, sem az ujjaim nem emlékeztek semmire, de még a szemem sem, nincs apaemléke a testemnek, erős és nagyhangú férfiak közelében rövid időn belül úrrá lesz rajtam a szorongás, ki-
ver a hideg veríték, elválnak a csontjaim az izmoktól, és tőlem különálló csontváz-
ként mozognak bennem, az erőszak legcsekélyebb jelére vacogni kezd bennem a
csontvázam, és én azonnal felajánlom magam, hogy engem alázzanak meg, en-
gem üssenek agyon, az én szívemet tépjék ki, engem égessenek el, engem áldozza-
nak fel, engem, engem, engem, a gyávaság maradt az egyetlen bátorságom”³³

Bár Prontvai Vera a női test odaadottságáról ír, az idézett részben az elbeszélő maga ajánlja fel önmagát áldozatként, félelemmel válaszolva az apja testi emlékének hiányából fakadó szorongására. A gyermek teste nem emlékezik az édesapára, így félelemmel és megadással reagál a felnőtt, „erős és nagyhangú férfiak” közelségére. Azt láthatjuk tehát, hogy az apa hiányától szenvedő gyermektest hasonló válaszreakciót produkál a *Kitelepítésben*, mint egy kiszolgáltatott női test Visky más műveiben.

„Apánk” testéről csupán annyit tudunk meg, amennyit a bebörtönzés előtti vallatások során alkalmazott kínzások leírásából, illetve a testvérek által felidézett külsejéről („félrevágott mandulaszemek, adyendrésen ívelt, húsos ajkak

30 PRONTVAI: i. m., 222–223.

31 Martin Buber alapján azt is mondhatnánk: „A Te [tested] által leszek Én-né.” in BUBER, Martin: *Én és te*, ford. BÍRÓ Dániel, Budapest, Európa, 1991, 15.

32 VISKY: i. m., 62.

33 Uo., 338.

és fehér márványból kifaragott, nemes homlok”³⁴), majd pedig a hazatérése utáni állapotáról olvashatunk (pl. fogatlanság, „Lázár-szag”³⁵); érzékelései azonban rejtve maradnak előttünk, ahogyan belső világa is, személye ugyanis mintha valamilyen szinten áthatolhatatlannak mutatkozna az elbeszélő számára. „Anyánk” feltűnően gyakrabban „kap szót”, ami nem csupán annak köszönhető, hogy róla van tudása a lágerévek során az elbeszélőnek, hanem abból is, hogy testileg jelen van, belső narrációja átvehető, gondolatai nyitottak, hiszen ő maga testileg is érinthető. Ezzel szemben az apa testi idegensége a találkozás után sem szűnik meg, így a regény utolsó szakaszában is távoli karakter marad, akit kívülről figyel a család, a gyülekezet, és természetesen az elbeszélő, katonává érő András is.

3. „ha nincs apa, akkor semmi nincs”³⁶ – Egy apahiány körvonalai

„Az apahiány és az apakeresés motívuma végigvonul a könyvön. Az apahiány azonban apajelenlét, a hallott történetekből, mozaikokból, elképzelésekből kibontakozó apaelgondolás.”³⁷ – írja Pénzes Tímea. Hiszen a történet kétéves Andrása, a legkisebb testvér számára „Apánk” a kitelepítés éve alatt pusztán konstrukció, egy hiány, mely betöltésre vár. Az apahiány ellenállhatatlan készítés az apa megformálására, elképzelésére, felismerésére.

A gyermek András, aki tehát apjáról semmiféle emléket nem képes felidézni, megpróbálja megteremteni magának azokat: „biztosan a karjába vett és a neven szólított, még az is lehet, hogy föl-földobált és kifogott, én meg diadalmasan nevettem, mintha én fogtam volna ki őt, és nem ő engem, így mehetett ez, amíg börtönbe nem zárták, és kifogni most már sem én őt, sem ő engem nem tud, amikor zuhanunk”³⁸.

Képzelgései azonban kudarcot vallanak, mikor arra kell eszmélnie, hogy az elméjében megteremtett édesapa arctalan. Amikor Nényu megérkezik a lágerbe a családi fényképalbummal, melynek képei a testvérek kapaszkodói apjuk emlékébe, Andrásnak arra kell ráébrednie, hogy ő, a legkisebb, mindannyiuknál apátlanabb, hiszen nem ismeri fel azt, aki után testvéreivel együtt maga

34 Uo., 153.

35 Uo., 376.

36 Uo., 276.

37 PÉNZES TÍMEA: Visky András Kitelepítés című kötetéről *irodalmiszemle.sk*, 2023. 12. 03. URL: <https://irodalmiszemle.sk/2023/12/penzes-timea-visky-andras-kitelepites-cimu-koteterol/> (2025. 08. 03.)

38 VISKY: i. m., 150.

is vágyódik: börtönben raboskodó édesapját. „Apánkat nemcsak nem ismerem, hanem bizony nem is ismerem fel, micsoda istentelenség, ingatják a fejüket idősebb testvéreim”³⁹ – olvassuk a 262-es számozású részben. A gyermek András árulásként éli meg, hogy testvéreitől szinte egyedül az különbözteti meg, hogy velük ellentétben ő – a testvérek szavával élve „megátalkodottan” – képtelen felismerni apját a családi album képein: „ki az apád?, kérdezik szigorúan, és én nem tudom, ki az apám, rémületemben összevissza mutogatok, mint valami eszement, a gonosznál is gonoszabb vagyok”⁴⁰ András apjával szembeni árulásának lehetőségét már nevének kiválasztása is megelőlegezi a regényben, mikor az apa két lehetséges nevet, a Júdást és az Andrást veszi fontolóra. A hetedikként születő gyermeket végül a történelmi időszak („nem éppen a személyre szabott kísérletek nagy korszakát éltük”⁴¹) és legkisebb bátyja, Péter menti meg az „emberhez méltó feladat”⁴²-ot jelentő Júdás névtől, hiszen „a Szentírás szerint Péter és András testvérek voltak, és mert Péter volt az első, kit követett András”⁴³. Mégis nem véletlen, hogy ez a rész éppen az édesapa fel nem ismerésének kudarcát bemutató (*Apátlan*) címűt megelőző fejezetben található.

A legkisebb gyermek bűne ráadásul az éjszakai bepisilésekkel is kiegészül, melyeket szintén apjához kapcsol olyan módon, hogy úgy érzi, az ő megbocsátása tudja azokat eltörölni: „és akkor ünnepélyesen megbocsátaná kitaró bepisiléseimet, és azt is, hogy csak a lüktető fütykösömbe kapaszkodva tudok elaludni nagy nehezen”⁴⁴. Nem véletlen az sem, hogy Szarka Judit⁴⁵ és Fekete Richárd⁴⁶ is egyfajta elmaradt ödipális konfliktusra mutatnak rá ezen a ponton, mely később az apával összemosódó Istennel való kapcsolatra is rávetül, hiszen a *Kitelepítés* elbeszélője számára Isten csak édesapján keresztül, apja pedig csak Istenen keresztül ismerhető és érthető meg valamelyest.

„András töredékes asszociációit összeköti egy állandó elem, az Apa folytonos jelenléte a tudatban, de hiánya a valóságban. Isteni alakként lebeg benne, mindenhol jelen van, mégis ott a családdal. Az emlékekben András külön kiemeli a hiányát, de visszatérésének lehetőségét is, mintha magát a Messiás eljövételét várná”⁴⁷ – írja Pop Lara. A regénybéli édesapa pedig valóban az egész történet során visszatérő

39 Uo., 151.

40 Uo., 152.

41 Uo., 144.

42 Uo., 143.

43 Uo., 144.

44 Uo., 278.

45 SZARKA Judit: Szerelmeskönyv, *Élet és irodalom*, LXVII. évfolyam, 2023/38.

46 FEKETE Richárd: A szabadságról – szabadon, *Alföld*, LXXIV. évfolyam, 2023/2, 92–96.

47 POP Lara: Verebcskék, verebcskék *ujforras.hu*, 2023. 11. 15. URL: <https://ujforras.hu/pop-lara-verebcskek-verebcskek-kritika-visky-andras-kitelepites-cimu-regenyrol/> (2025. 08. 03.)

módon lesz Istenhez vagy más bibliai szereplőkhöz hasonlatossá, és éppen ennek okán válik még hiányában is a regény asszociációinak legfontosabb szervezőelemévé. A bebörtönzés előtt még „Anyánk” fedez fel „egyeneságú rokoni kapcsolatot” férje és Isten között („a búskomorságot Izrael istenétől örökölted, egyenes ágon, szerelmem”⁴⁸), később azonban annak a képessége teszi őket szinte szétválaszthatatlanul hasonlóvá, hogy egyszerre tudnak lenni és nem lenni. Az „istenhiány” fogalom a regényben ábrázolt Visky család értelmezésében annyit tesz, hogy Istennek magának „kell eldöntenie, hogy van vagy nincs, legfeljebb esetleg annyit tehetünk mégis, ismételgette Anyánk Lâtești-en, hogy felolvassuk a történetét és énekelünk neki vagy énekelünk érte, mindegy, a történetét elmondhatjuk, mondjuk is el, amikor csak tehetjük, de nem szégyenkezhetünk helyette, ha nincs, sőt még akkor sem, ha esetleg van”.⁴⁹ Ugyanis ez „a Mindenható nem lenni is tud”⁵⁰ akárcsak a gyermekek édesapja egy távoli börtönben, akiről mind szeretnék hinni, hogy van, hogy él, habár semmi tudásuk nincs róla. Ahogyan a történet elbeszélője fogalmaz: „Anyánknak tényleg nem volt semmije, csak mi meg Nényu, valahogy talán Apánk is, aki pedig hol volt, hol nem volt, leginkább persze nem, és amikor volt éppen, számunkra ismeretlen helyen tartózkodott akkor is, vasra verve egy nyirkos kőfalú börtöncellában, legalábbis mi így képzeltük el”.⁵¹

Az Isten és apa közötti hasonlóságok kiemelése a történetben kettős erővel bír: egyszerre emeli meg az édesapa karakterét, ezzel mintegy szent és elérhetetlen magasságokba helyezve őt, és teszi emberibbé, kézzelfoghatóbbá, egyek számára akár a blaszfémia határát is súroló módon Istent, aki nem csupán megszólítható, vagy ahogyan az előző fejezetben jeleztük: szerelmi bosszúra is képes féltékeny szerető, hanem ráadásul egy olyan közvetlen személy, akiről helyesen írja Domján Edit, hogy „egy jóakarátú, de nem túl hatékony családtagnak tűnik számukra, aki úgy van jelen, ahogy az apa, az örökös hiányával. Mindenütt ott van, csak épp itt nincs soha.”⁵²

Az Istenre és „Apánkra” egyaránt alkalmazható fogalom tehát az *ubikvitas*, azaz mindenütt jelenvalóság, melyet Júlia emleget szemrehányással Istenének: „ubikvitas, ez aztán mindent elmond, te meg a férjem tudtok ilyeneket kitalálni, atyáé, függőbetegek vagytok mind a ketten, bizony, ő az istenfüggőségtől, te meg, szegény, az emberfüggőségtől szenvedsz, és erre nincs gyógyír”.⁵³ A mindenütt jelenlét azonban szükségszerűen valamiféleképp sehol sem igazán ottlét.

48 VISKY: i. m., 100.

49 Uo., 373.

50 Uo., 100.

51 Uo., 95.

52 DOMJÁN: i. m.

53 VISKY: i. m., 148.

Ennek a problémáját szintén „Anyánk” fogalmazza meg gyermekei számára: „jobb, ha kiegyezünk a valósággal, javasolja Anyánk, Apánk az egyetlen rokonunk, egy kopasz fegyenc ismeretlen börtönben, mondja Anyánk, így alakult, az Örökkévalóról sem tudjuk, hol van, de ő legalább mindenütt jelen van, ennyiben hasonlít az apátokra, az apátok meg az Örökkévalóra, az apátok is mindenütt jelen van nekünk, csak éppen itt nincs velünk, érzük be ennyivel”⁵⁴

A gyermek András azonban nem éri be ennyivel, hiszen a lágerben töltött évek alatt vágya, hogy láthassa és felismerje édesapját egyre csak növekszik. Ahogyan Béres Norbert írásában olvassuk: „Mivel az apa gyakorlatilag ismeretlen számára, üres felület, alakja a történetekben képződik meg. A hézagokat András a képzeletével tölti ki, így voltaképpen saját maga teremti meg imaginárius apafiguráját.”⁵⁵ Ha ismeretlen embert lát, fantáziája megelevenedik, minden rabban, pásztorban vagy éjszakai árnyképben az apját véli felfedezni. Mikor Aurél örökös építészhallgató halászni viszi a Dunára őt és legkisebb bátyját, Pétert, egy francia börtönuszályt vesznek észre, melynek ablakaiban az elbeszélő látni véli a kopaszra nyírt, borostás arcú rabokat. Pont olyanok, mint a képzeletében élő „Apánk”, így a gyermek András mindegyikükről úgy érzi, az apja:

„tisztán látom, igen, látom, látom, látom, mint még soha, minden ablakból Apánk arca néz rám, megismerem, végre van apám nekem is, nem tudom, miért van olyan sok apám, de valami tudja bennem, hogy mind az enyém, most lehetetlen tévednem, bárkire mutatnék is, az apám volna az, apa, apácska, itt vagyunk!, csak-hogy megérkeztél!, úgy vártunk!, megannyi elgyötört Jónás a cethal mindent megemésztő gyomrában, fegyenc édesapáim nehezen veszik a levegőt, vértelen ajkuk a rácszott ablakokra tapad, nehogy megfulladj, apa, ki kell bírnod élve, amíg kiköp magából a cethal, köpd ki őket, te sátánfajzat, te, okádd ki őket ide a partra”⁵⁶

Az édesapa megsokszorozódása értelmezhető az „Apánk” mint egy nagy közösség egyetlen apjának inverzeként is, amikor egyetlen gyermek talál több apára. Mindkét esetben az apával való személyes kapcsolat hiányát érzékelhetjük, hiszen mind az egyetlen apa esetében, aki nem csupán egy vagy néhány gyereké, hanem egy nagyobb közösség apja, melybe az olvasók is beletartozhatnak; mind pedig a számtalan apa megpillantásakor, hiszen nem egyet kell az elbeszélőnek felismernie, ha ott van egy hajónyi, akiket mind az apjának tekinthet: ugyanúgy az édesapa személytelenségét jelzi a fiú számára. Ez a

⁵⁴ Uo., 209.

⁵⁵ BÉRES Norbert: Fejadagok Kisjézusa *kulter.hu*, 2023. 01. 21. URL: <https://www.kulter.hu/2023/01/visky-andras-kitelepites-kritika/> (2025. 08. 03.)

⁵⁶ Visky: i. m., 181.

személytelenség pedig kifesthetővé, fikcionalizálhatóvá, magasztossá, szentté, elérhetetlenné és végtelenül távolivá teheti az apa karakterét, vagy rokoníthatóvá ismert bibliai szereplőkkel, akár Jónással, aki a cethal gyomrában ülve várja, hogy újra meglássa a napfényt. Bár a hajón megpillantott rabok képe és a korábbi halászás is kézenfekvő asszociációnak mutatja az édesapának a bibliai Jónással való összemosását, mégis felfedezhető ebben egy rejtett, akár akaratlannak is mondható kritikája az apának. Hiszen Jónás Isten parancsát megtagadva, vele szembeszegülve jut a cethal gyomrába. Ha innen értelmezzük, felmerül a lehetősége egy olyan olvasatnak, mely szerint a gyermekelbeszélő rosszallása, apja önmagát és családját is feláldozó „ábrahámi” döntésének finom kritikája, a narrátor ebben az apját Jónáshoz való hasonlításában is megmutatkozik. Az elbeszélő mintha ezen a ponton azt is jelezné, hogy apja döntését nem feltétlenül tartja Isten útmutatásával megegyezőnek. Ugyanakkor a cethal gyomrában ülő Jónás képe a megbocsátás képét is előrevetíti, hiszen Jónás a Biblia szerint ekkor kezd el Istenhez imádkozni és hallgatni a szavára. A gyermek András tehát egyszerre tekint a fegyencsokaság minden arcában felfedezett apjára múltó nehezteléssel és megbocsátással, akárcsak – fordított módon – a tékozló fiú történetében az édesapa a fiára, akire nem tud többé haragudni, amint közeledését meglátja. „a plafonról Apánk néz le rám, három ujját szelíden áldásra emeli, az ablakban a fekete kígyók járják villogó táncukat, engem meg elönt a tűzforró békesség”⁵⁷ – olvassuk később. A gyermek András saját „démonaival”, éjszakai bepisiléseivel küzdve képzeletével a barakk plafonjára vetíti édesapját. Neki is szüksége van a megbocsátásra, apja áldására, mintha csak ez tartaná életben. Fiú és apa egymástól való függése az elbeszélő szemszögéből roppant erős, létkérdés. Nehezteléssel, váddal, vágygal, szeretettel és aggódással kevert érzelmei között mégis diadalmaskodik az apjáról alkotott elképzelésében a szentség és a nagyszerűség. Egy olyan apa képe, aki egyszer csak diadalmasan megérkezik, mint egy színpadra, és fenséges tetteivel eléri, hogy minden jóra forduljon. Így véli az elbeszélő én a lágermozi egyik vetítése során felfedezni édesapját egy – a képzelete szülte – angyal képében:

„láttátok?, kérdeztem a testvéreimtől, kit?, kérdezték, hát az angyalt, válaszoltam, milyen angyalt?, kérdezték, hát azt, aki a tüzet hozta és elégetett mindenkit a film-ben, és miután mindenki eltűnt a vászonról, ő jelent meg egyedül, meghajolt és megköszönte a tapsot, válaszoltam, igen-igen, mondta Anyánk, én láttam, mondta, még mielőtt a testvéreim megszólalhattak volna, ő volt az, mondtam, a vak is lát-

57 Uo., 231.

hatta, ki?, kérdezték a testvéreim, hát az Apánk, nem láttátok?, ő jelent meg angyal képében és miatta fordult jóra minden”⁵⁸

Az idézett szakasz a szerző későbbi színházi tevékenységeit is előrevetíti. Az elbeszélő látomásosnak tetsző élményében először szembesül személyesen az olyannyira valószínűnek tűnő édesapja képével, hogy azt nem bírja magában tartani, de csak az anya, Júlia érti meg igazán fia lelkesült szavait.

A lágerben az apjukat váró gyermekek számára a messiásvárás is új értelmet nyer. Két helyen is szinte sürgetően olvassuk: „meg kell jönnie az ígélet erős fiának, hogy ne fagyjunk halálra tavaszig, ráadásul pontosan tudom, milyen irányból, Nyugatról fog jönni, ahol Apánk börtöne rejtőzik nagy valószínűséggel”,⁵⁹ valamint: „adventben látom Apánkat a plafonon minden éjjel, jönnie kell, én akarom elsőnek megpillantani a messzeségben”.⁶⁰ Míg az előbbi idézet az „ígélet erős fia” megfogalmazással még inkább utal Jézusra, mint a börtönben raboskodó apára, az irány meghatározása már ekkor is összemosza az istenfiút az édesapával; addig a második már egyértelműen az apa érkezését sietteti, akit az elbeszélő maga akar elsőként megpillantani, hiszen ezzel egyszer s mindenkorra bebizonyíthatná mindenkinek – de elsősorban apjának és önmagának –, hogy nem apátlan ő sem, hiszen ismeri, felismeri az apját egyedül, testvérei segítsége nélkül is. Egy másik helyen valódi cseréről ábrándozik testvéreivel, hiszen ha már a messiásra lehet várni, és képes is eljönni, akkor jöhetne helyette esetleg az apjuk: „mi is a felnőtt-korú messiást várnánk inkább, szó, ami szó, és ha volna beleszólásunk, akkor egészen biztosan Apánkra szavaznánk, legyen ő az, aki eljön”.⁶¹

Húsvétkor a gyermekek egy pásztor közeledésére lesznek figyelmesek, akinek fenséges jelenléte letaglózza az elbeszélőt: „apa, te vagy?, szeretném megkérdezni, de nem jön ki hang a torkomon, inkább Jézus, gondolom, ő lehet, jó lenne, ha ő lenne, gondolom, tisztára úgy néz ki, csak a sebesült bárány hiányzik a válláról”.⁶² Bár a kérdés ekkor is felmerül még, mint utolsó reménysugár a gyermek elméjében, a pásztor ezúttal mégis elválik az apáról alkotott képtől. Ha viszont nem ő, akkor legyen mégis a messiás – kívánja a kis András, ezzel is jelezve, hogy a gyermekek nem csupán az édesapa visszatérését, de valóban Jézust magát is várják, hiszen akkor meg vannak mentve, és minden bizonnyal apjuk is, legyen akárhol.

„ha semmit nem tudott az asztalra tenni, Anyánk Apánkról mondott történeteket, ez a figyelemelterelő manőver valahogy mindig bejött neki, formát-

58 Uo., 333.

59 Uo., 234.

60 Uo., 235.

61 Uo., 230.

62 Uo., 240.

lan üreg, sötét, néma vájat, ez volt az apám, magába szívott mindent, még a gomolygó éhséget is”⁶³ – olvassuk a 427-es számú szakaszban. Kardos András kritikájában külön kiemeli a regénynek ezt a részét, melyben a szerző véleménye szerint túlzott „mértékben terheli rá a súlyt nyelvileg az Apa (hiányára)”⁶⁴. A *Kitelepítés* egészét tekintve azonban elhamarkodottnak hathat ez a megálapítás, hiszen – ahogy láthattuk – az édesapa hiánya a regény asszociációnak összekötő eleme, a történések kiindulópontja, szabadulása minden tett végső célja, megismerése pedig a gyermekelbeszélő legerősebb motivációja. Az apa ismeretlen karaktere, hiányának nagysága isteni erőt kölcsönöz neki a lágerben élő család számára. Nem túlzás tehát, hogy a róla szóló „apa-történetek”⁶⁵ képesek elfeledtetni a rá mindennél jobban vágyakozó gyermekek éhségét, hiszen számukra mindennek csak az apa visszatérésének lehetősége ad értelmet. Az apa hiánya tehát egyszerre okoz szenvedést nélküle élő családja számára, és ad erőt nekik az életben maradáshoz, hiszen minden cselekedetük célja az édesapa vizionálása. Erre példa az a szakasz is, amikor a legidősebb testvér, Ferenc megkapja első buletinjét, azaz személyijét: „benne a fényképére pecsételt lila D.O.-val, büszkén lobogtatta az orrunk előtt, most már két igazi deós van a családban, Anyánk és ő, ha megszökik a lágerből, márpedig így tervezi, börtönbe zárják, és még egy cellába is kerülhet Apánkkal, jó neki, gondoltuk irigykedve”⁶⁶. A regény narrátora számára pedig ez a vizionálás egyben megismerés is, válasz addigi életének talán legfontosabb kérdésére: van-e neki is édesapja? Gyermeki identitásának legfontosabb kérdése ez, ő pedig minden lehetséges módot megragad, hogy felkészülhessen a nagy találkozásra, hogy amikor végre megpillantja majd apját, kétség se férhessen hozzá, hogy ő az, hogy megismeri.

A passzív várakozás azonban egy ponton kevésnek bizonyul az elbeszélő szemében. Bár Ferenc elsőszülött testvér egész idő alatt szökési terveket sző, a gyermek András csak viszonylag későn töpreng el egy lehetséges cselekedeten, amivel apja szabadulásához hozzájárulhatna. Az ötlet naiv gyerekesége dacára rítusként is értelmezhető, mely ismét a szerző kapcsolatát jelzi a színházi világgal, de a haszid történetek rítusaival is rokonítható:

„mi lenne, gondoltam, ha a testvéreim is beszállnának, és ülnénk mind a heten egy egész napon, egész hónapon, egész éven át, és mind a heten kilelégeznénk a rossz szagú büntetést, akkor Apánkat hamarabb kiengednék a börtönből, jól ki-

63 Uo., 239.

64 KARDOS András: A theatrum theologicum formaproblémái, in KARDOS András: *Ellenfényben Valamivel. Tanulmányok, esszék, kritikák*, Budapest, Kalligram, 2024, 411.

65 VISKY: i. m., 24.

66 Uo., 329.

fognánk azokon a gonosz börtönörökön, gondoltam, menjen, letelt a büntetés, a gyermekei leülték a huszonzét évet maga helyett, közölnék az Apánkkal leforrázva, Apánk meg nem tudna hova lenni az örömtől, rám gyanakodna, a hetedikre, hogy csak kieszeltem valamit és végül mégsem kellett csalódnia bennem⁶⁷

Az idézet vége ismét az elbeszélő apjával szembeni büntudatához köthető, mintha még mindig azért kellene vezekelnie, mert dacára a börtönhajón meglátott Apa-raboknak, az éjszakai plafonról áldást osztó Apa-árnynak, a vetítövásznon békét teremtő, angyal-alakú Apa-látomásnak, a gyermek András még mindig nem ismeri fel apját a családi album képein, nem ismeri őt, és így kétséges, hogy van-e benne Lélek egyáltalán, hiszen gyermeki logikája mentén az emberben lakó Lélek feltétele, hogy hallja a hangot, ami majd megszólítja őt, ez a hang pedig meggyőződése szerint az édesapa hangján fog szólni. Ahogyan a hazatérés utáni részben olvassuk:

„valaki megszólít, akihez tartozom és nem ismerem, megszólít egy ismeretlen legközelebbi rokon, az apám, de az egyes szám nem képes kifejezni valódi helyzetemet, helyesebb, ha azt mondom, álmaimban mindegyre megszólított az Apánk, akit valójában sohasem láttam, mert mielőtt egymás arcát megpillanthattuk volna és kettőnk ideje egymásba nyílhott volna, az úgynevezett kommunisták, a kommunista hatóságok börtönbe vetették⁶⁸

A gyermek ismeretlen apja általi megszólítása tehát teremtő erővel bír. Az elbeszélő én csupán ezáltal válhat önmagává. Ahogyan azonban később látni fogjuk, mindez nem elég, hiszen az édesapa hangján a fiúban megszólaló Lélek nem végérvényes bizonyítéka annak, hogy a Lélek örök lakozást vett volna benne: a regény utolsó, András katonaságáról szóló fejezete éppen azt bizonyítja, hogy nem elég megkapni a Lelket, azt örökös feladatként kell megtartani – ez pedig a *Kitelepítés*ben felvázolt apa-fiú kapcsolatból következően az apa iránti kötelesség. Akárcsak a találkozás utáni szinte lehetetlen küldetés, az édesapa karakteréről alkotott kép lerombolása, és valódi énjének megismerése, úgy, „mint aki arra szánta el magát, hogy minden alkalmat megragad, hogy bepótolja sokéves apahiányát, azazhogy magát a bepótolhatatlant”.⁶⁹

67 Uo., 278.

68 Uo., 377–378.

69 Uo., 379.

4. „a fiú az apára nézve halálos, az apa meg a fiúra nézve”⁷⁰ – Az identitásképző apakép

Az iméntiekben felvázolt hiány tehát az elbeszélő én első éveiben egy – a regény oldalain belül – feloldhatatlan idegenséget képez meg a vágyott apa, és az őt képekről fel nem ismerő legkisebb fiú között. Ez az idegenségérzet az édesapa karakterét fehér vetítövászonra formálja, melyre narrátorunk különböző alakokban festi rá képzelt apja alakját. Az apahiányát kitölteni – később pedig, ahogy olvastuk: bepótolni – igyekvő András képzetei tehát végső soron mindig csak álomképek, melyek aligha hasonlítanak ahhoz a valódi apához, aki visszatér betölteni az űrt. Ebből fakad, hogy a regény utolsó, a család egyesülését követő részeiben sem találunk példát személyes interakcióra az elbeszélő és édesapja között a találkozás – sokak által a regény katartikus csúcspontjának tartott – leírását leszámítva. Vizsgáljuk meg tehát közelebbről a (*Síráspróba*) című fejezet az apa-fiú kapcsolat szempontjából releváns részeit.

A már korábban szabadult család egy „józsefházi Alsó utcai, szalmatejtős vályogházat”⁷¹ bérel, itt várják az apa hazaérkezését, habár a történet ezen pontján a gyermekek már el-elbizonytalanodnak abban, visszajön-e még az, akit annyira várnak: „Apánk sem jön vissza?, kérdeztem Pál testvért, ő sem, soha többé?, soha többé, válaszolta Pál testvér összeszorított ajakkal, nézzünk szembe a valósággal, ha nem, hát nem, mondtam, ha ez a valóság, akkor nézzünk szembe vele valóban”.⁷² A kertben mégis kint lobog látható hiányjelként az apa üres lelkési palástja, melyet a testvérek lopva meg-megnéznek, hátha benne találják egyszer az apjukat. Az időjárásnak kitett palást olyan hatást kelt, mintha a hiányzó családfő a kertben lenne és mégsem volna ott: Visky Ferenc olyannyira szétválaszthatatlan lelkési hivatásától, hogy jobban semmi mással nem lehetne jelölni hiányzó jelenlétét. A palást nem egy édesapa, egy férj, egy családtag, hanem mindenekelőtt egy *lelkész* hiányát jelzi, egy lelki vezetőét, egy közösség élén álló bölcs tanítóét, aki csak mindezek után férj és apa. A gyermekek szemében ez ekkor még természetes, később azonban némi belátást enged a szerző egy olyan család életébe, mely mindenestül a szolgáltatnak rendeli alá magát.

Az édesapa hazatérése pedig épp ilyen: mintha egy szent tanító térne meg hosszú útjáról övéihez. Bár híreket már közvetlenül a hazatérést megelőzően

70 Uo., 98.

71 Uo., 360.

72 Uo., 364.

kap a család, nem egy szokványos újraegyesülés történik, hanem valami sokkal rituálisabb és színpadiasabb:

„soha nem hallottam ezt a hangot és mintha ismerném mégis, valami zsoldár lehet, egy rövid szempillantásra elhagytalak, de most nagy irgalmassággal összegyűjtelek, nem, nem zsoldár, megvan, Ézsaiás próféta, emlékszem már, Anyánk sokszor felolvasta nekünk ezt a részt Lätești lágerben, ez a mi történetünk, tette hozzá mindig, mindegy, hány év, a fogság csak egy pillanat, mert csak a szabadság bír valódi tartammal, mi aztán mindent értünk Ézsaiás prófétából”⁷³

Az apa Ézsaiás próféta könyvét idézi, de ezek a szavak a próféta hangján megszólaló Mindenható szavai. Az elbeszélő tudja, hogy nem hallotta még ezt a hangot, testében mégis ismerősnek érzi, megtörténik a vágyott csoda, felismeri az édesapját, pedig még csak a hangját hallja. A gyermek Andrást mégsem örömmel, hanem sokkal inkább izgalom, félelem és az elveszettség érzése tölti el. Erre érz rá Pop Lara is, mikor azt írja:

„Ahogy azonban szabadulásuk a lágerből, úgy az Apa visszatérte sem ér fel csodával András szemében. Felhőtlen öröm helyett bizonytalanság járja át az idegen láttán, egy áttetsző, de szép arcú idegen láttán, aki átöleli az Anyját és Anyja is őt, de aki András számára egy ölelés után is ugyanaz a szép arcú, de áttetsző idegen marad. A lágerévekben alkotott idealizált apakép hatása, hogy András a valóságos Apát nem emberként, hanem egy tőle távol álló isteni lényként érzékeli, akit elveszített, mielőtt valaha az apja lehetett volna, és akit még anyja ölelése sem tehet érzékelhetővé.”⁷⁴

Az elbeszélő én hasonló helyzetben találja magát, mint amit C. S. Lewis ír le *Fájdalom* című könyvében Rudolf Otto Numinózum fogalmát magyarázva:

„tegyük fel, hogy egyszerűen azt mondják nekünk: »hatalmas szellem van a szomszéd szobában«, s mi elhiszük. Ebben az esetben nem is annyira valami veszélytől való félelmet éreznénk, hanem inkább mélységes felindultságot. Csodálkozónánk és szinte összezsugorodnánk – elégtelennek éreznénk magunkat egy ilyen látogató fogadására, s arra éreznénk késztetést, hogy leboruljunk előtte – olyasmit éreznénk, amit Shakespeare így fejezett ki: »Szellemem megtorpant előtte.« Ezt az érzést mondhatjuk hódolatnak, azt pedig, ami kiváltja: Numinózumnak.”⁷⁵

⁷³ Uo., 373.

⁷⁴ POP: i. m.

⁷⁵ LEWIS, C. S.: *A fájdalom*, ford. LUKÁCS László, Budapest, Harmat, 1992, 13.

A gyermek András ezen a ponton valóban hasonlatossá válik az apját szellemként megpillantó Hamlethez, hiszen szinte a halálból tér vissza az elbeszélő édesapja, Ézsaiás prófétától kölcsönzött szavakat énekel (melyeket Ézsaiás próféta Istentől kölcsönzött), és az ekkor már nyolcéves fiú szemében mindennél hatalmasabb, idegen és félelmet keltő. Az édesapa egyesével hívja be magához ünnepélyesen a család tagjait, kezdve a legidősebb testvérrel. András utoljára marad, érzelmei viharában egyszerre jelenik meg a magány és a szorongás, valamint a fellélegzés is, hogy talán róla megfeledkeztek és nem kell bemennie a „szellemhez”, a hazatérőhöz. Kis idő múlva mégis rá kerül a sor. Az elbeszélés „vékony, ritka hajú, nagyon szép arcú férfi”⁷⁶-ként írja le a székében ülő apát, akinek „arca áttetsző volt és különös fények áradtak belőle”.⁷⁷ A gyermek András még azt is hozzáteszi gondolataiban, hogy „biztosan most támadt fel”,⁷⁸ akárcsak a bibliai Lázár.

„nem mondtam semmit, a szép arcú férfi szólított meg, ez a hang, igen, ismerem ezt a hangot, mintha a testem legmélyéből gomolyogna elő az emlékezés, ismerős visszhangokat keltett bennem a megszólítás, semmi kétség, nem a fülem emlékezett rá, hanem a mellkasom, ahol a Lélek lakik, a beszéd viszont egyáltalán nem hangzott otthonosnak, viszolygást és félelmet keltett bennem, a szép arcú férfi szájában egyetlen fog sem volt, ínye fekete fényt árasztott, a szemébe kellett volna néznem, ahogy anya tanította, de sehogyan sem bírtam, az ajkak olykor tehetetlenül bezuhantak a szájba, vagy bizonytalanul hullámoztak a fogak támasztéka nélkül, a férfi sem köszönt nekem, annyit kérdezett, hogy ki vagyok, én megmondtam a nevemet, a teljes nevemet mondtam, mint a létszámmellenőrzéseken, úgy hangzott a kérdés és én úgy is válaszoltam, mintha egy egészen más családhoz tartoztam volna, a szép arcú férfi nem hagyta abba, neked van édesapád?, kérdezte, van!, válaszoltam, akkor már nem is én, hanem a szép arcú férfi hangjának a visszhangja beszélt belőlem, ismered?, jött az újabb kérdés, erre a kérdésre nem lehet válaszolni, gondoltam, és hogy eddig nem ismertem, de most már ismerem, pontosan ezt gondolta bennem valami, eddig nem ismertem, de most már ismerem, mondtam ki mindjárt hangosan, és amikor kimondtam, az ölbe repültem, és sírtam, sírtam, sírtam”⁷⁹

A regénybéli legkisebb testvér számára először látott apja megszólíthatatlan. Amikor azonban az édesapa szól hozzá, egyedül hozzá, András megkülönbö-

76 VISKY: i. m., 375.

77 Uo.

78 Uo.

79 Uo., 376.

tethetővé, egyetlenné válik, aki ezen a ponton nem a testvérek közösségének egy tagja, nem egy tömegben elvesző hetedik, hanem személyesen ő, András, az apja fia. Ez a megszólítás megteremt egy kapcsolatot közte és az apja között azáltal, hogy párbeszédbe hívja őt. Ismét Buberre gondolhatunk: az elbeszélő én számára ez a megszólítás teszi őt *Én*-né és fiúvá, apját pedig megszólítható *Te*-vé, és a fiú apjává, mintha csak születnének meg egymás számára: az apa az apátlan fiú számára, és a hetedik gyermek addig csak hatgyerekes apja számára. András számára ez a pillanat az első bizonyossága annak, hogy benne is lakik Lélek, hiszen az ismeri fel benne apja beszédét. Mégis már ez a kép is előrevetíti apa és fiú konfliktusos, nehéz kapcsolatát, hiszen a fogak nélkül mozgó száj nem az otthonosság érzését, hanem „viszolygást és félelmet” kelt az elbeszélőben. Az apa kérdése („neked van édesapád?”) mintha csak kihangosítása lenne mindannak a belső vívódásnak, melyek a családi album képeiről apját fel nem ismerő kisfiúban már évekkel ezelőtt elkezdődtek. Ezen a ponton azt olvassuk, hogy a szilárd magabiztossággal válaszoló gyermek nem saját hangján szól, hiszen neki nem volna már ehhez ereje: „a szép arcú férfi hangjának a visszhangja beszélt belőlem”. Az apa bölcsessége, fia lelkéig látása is kiolvasható következő kérdéséből: „ismered?”. Mint a kegyelem, olyan ez a kérdés, hiszen a gyermek András végre valahára bizonyíthatja apjának, testvéreinek és önmagának is, hogy bár eddig nem ismerte, már ismeri azt, akitől a nevét kapta, és akit először ölelhet úgy, ahogy korábban csak álmodozott róla: ezt az örökké idegen és valójában megismerhetetlen apát.

A *Kitelepítés* Andrása számára az „apa” szó nem megszólítás, hanem fogalom, a börtön („az apa szóról a börtön jut az eszembe”⁸⁰) és az európa (*sic!*) („európa az egy apaszó, szomorú szó, mint a manna”⁸¹) szavakhoz kötődő asszociáció. Ahogy Ekler Andrea írja: „András a lágerben tanulja a nyelvet, ott ismerkedik a „világgal”, ott kell megtalálnia identitásának alapjait. Ezáltal alapvetően már a hiány (főként az apa hiánya) életre szóló traumát és feladatot jelent számára, a láger-tapasztalatok mellett.”⁸² Az apa hiánya nem csupán identitás-, de nyelvi kérdés is, hiszen az édesapa olyan szavak értelmének a kulcsa, mint a börtön és az európa. Míg előbbi a hiányt, a szenvedést, a fogságot és a félelmet jelenti: „anyám tejével mindenesetre anyámat meg a fogságot, a sajátomét meg különösképpen az apámét szívtam magamba, egy ismeretlen helyen fogva tartott rab, egy szabadságától megfosztott apa tényleg félelmet kelt”⁸³; addig az utóbbi a tudást, a kapcsolatot, a szabadságot, ugyanakkor a felelősséget is: „ha pedig Európára kell gondolnom, akkor mindjárt az Apánk

80 Uo., 150.

81 Uo., 381.

82 EKLER: i. m.

83 VISKY: i. m., 379.

jelenik meg előttem, aki szabadulása után részesített a jórészt börtönben szerzett, árnyalt Európa-ismeretekbe”.⁸⁴ Az európa fogalma elválaszthatatlan a börtön fogalmától, hiszen a róla szerzett ismeretek a fogság idejéből származnak. Míg az apa szó a börtön felé tolja az asszociációt, addig az európa az apa szó felé. A sorrendiség fontos, hiszen európa, a szomorú szó, mely a manához hasonlatos, ahhoz az ételhez, mellyel Isten életben tartotta a negyven évig pusztában vándorló népet, a regény elbeszélője számára az, ami lehetne, de nincs: az édesapa a börtönben, a hosszú vándorlás a pusztában az ígért földje helyett, a bűnök miatt meghosszabbodott út során Istentől kapott kegyelem, az, ami több is lehetne, de mindig csak az életben maradásra elég. Szomorú szó, mert jó lehetne, és mégsem az, mégis keserű: van és még sincs. Ezzel szemben az apa szó a börtönt juttatja az elbeszélő eszébe, még édesapja hazatérése után is a kitörölhetetlen hiányt, a fogságot, a szabadság hiányát dacára annak, hogy ők mindvégig szabadnak érezték magukat. Szabadságukon tehát nem a szó eredeti értelmében esett csorba, hanem a szétválasztottság, a kitörölhetetlenül beléjük íródott hiány által.

A *Kitelepítés* utolsó fejezeteiben több az apa-fiú kapcsolatra reflektáló elbeszélői szakaszt olvashatunk. Ezekben a részekben ismétlődő jelleggel találkozunk a csendre, hallgatásra utaló részekkel: „reggeli csendesség és esti csendesség, asztal előtti ima és asztal utáni ima, csendességet tartunk, így mondtuk, a csend meg, amit közösen megtartottunk, tüneményes szavakból és vára-kozással telt hallgatásokból keveredett ki valahogy, mindig másként, önmagát sohasem ismételve”,⁸⁵ „addig, amíg közénk nem érkezett az Apánk, nem tudtam, hogy ilyen szállás és eles a csönd, nem csak süket és ellenséges, máskor meg levegőtlen és fojtogató, hanem bizony szélviharokkal van tele, háborgásokkal, néma zúgásokkal és zengésekkel”,⁸⁶ „szombaton már akkora csend van a házban, hogy jól hallani a vesszőseprűvel hadonászó Zele harangozó kurvaanyázását az udvaron, Apánk ezt a hét első napjától sűrűsödő szombat napi csöndet viszi magával a szószekekre, ebből a csöndből formálja a szavakat”.⁸⁷ Az apa csendjei nem ellenségesek, de felkavaróak. A családi körben fogadó csendekből a gyülekezet számára születnek szavak a vasárnapi prédikációban. Nem meglepő tehát, hogy az elbeszélő számára a templomban vált édesapja a legkézzelfoghatóbbá és legmegközelíthetőbbé: „igazán nincstelen és, úgyszólván, mezstelen és a szószekeken vált előttem az apám, sőt előttünk, [...] tömve volt a templom vasárnapról vasárnapra, zúgott a Te benned bízunk eleitől fogva, majd feszült csend

84 Uo., 381.

85 Uo., 387.

86 Uo.

87 Uo., 394.

következett és Apánk halkan beszélni kezdett, mintha egyes-egyedül volna a hófehér falak között.”⁸⁸

András csupán megfigyelője édesapjának, aki csendjeibe burkolózva mintha továbbra is az a távoli, szent és magasztos idegen volna, akiért gyermekei a lágerben eltöltött évek során imádkoztak, és akihez a hetedik testvér ebben az idegen, viharokkal és belső konfliktusokkal terhelt, de mégiscsak az édesapa jelenvalóságát hordozó csendben tudott a legközelebb lenni. Hiszen menedéke is a csend volt, mikor apja halálakor, amire a regény csak egyetlen ponton utal, el kellett engednie azt, akit sosem tudott a maga teljességében megismerni:

„a tökéletes csend, igen, mi más, mint a szívhangok közötti némaság, értettem meg akkor, és ennek később is nagy hasznát vettem, legfőképpen akkor, amikor, mint általában, reménytelenül szerelmes voltam, vagy amikor Apánkat temettük és a testvéreimmel együtt vittük ki a koporsót a sírig, és én éreztem, hogy nem fogom tudni elengedni a rudat, szégyenszemre össze fogok esni mindenki szeme láttára, mint egy utolsó hisztis gyerek, amikor a gödörhöz érünk”⁸⁹

5. „amikor Apánkra gondoltam, Ábrahámot láttam magam előtt”⁹⁰ – Egy ezerarcú lelkész-apa

A *Kitelepítés* gyermeki nézőpontú elbeszélése miatt az eddigi fejezetekben szükségszerűen csak úgy írhattunk az apa karakteréről, hogy közben szüntelenül a narrátorról beszéltünk, az ő képzeletvilágában megszülető, az édesapa valódi személyiségétől távol eső apaképről, és arról a viszonyról, mely a hetedik gyerek és apja között előbb a hiányban, majd pedig a találkozás és az azutáni közös élet pillanataiban képződött meg. Habár az elbeszélő nézőpontjáról a későbbiekben sem lehet egészen leválni, a következő részekben a regényben bemutatott lelkész édesapa karakterének azon aspektusaira kerül a fókusz, melyek mint lelkészt, egy gyülekezet vezetőjét határozták meg.

Ahogy Domján Edit írja, „Ebben a családtörténetben [...] a szülőkre az őszövetségi Sára és Ábrahám árnya is rávetül. »Anyánk« és »Apánk« egy nemzetség ősanja, ősapja lesznek. Az anyára nézve kedvező a párhuzam, az apára nézve kevésbé.”⁹¹ Ábrahám az az őszövetségi szereplő, aki nagy nép atya lesz, aki alkudozni képes Istennel, és akinek istene iránti hűsége olyan nagy, hogy fiát is, akit a Mindenható maga ígért meg neki, képes lenne feláldozni az Úr paran-

⁸⁸ Uo., 390.

⁸⁹ Uo., 254.

⁹⁰ Uo., 339.

⁹¹ DOMJÁN: i. m.

csára. A *Kitelepítés* Visky Ference sok szempontból hasonlít Ábrahámhoz, ez a hasonlóság pedig az elbeszélő figyelmét sem kerüli el:

„amikor Apánkra gondoltam, Ábrahámot láttam magam előtt, ahogyan viszi föl-
áldozni saját fiát, Izsákot, a Mória-hegyre, csakhogy Apánknak hét Izsák, öt fiú
meg két lány, meg még Anyánk föláldozásáról kellett gondoskodnia, amikor úgy
döntött, hogy elvei helyett mintegy bennünket ad fel, legalább a gyermekeire
legyen tekintettel, tisztelt kolléga, kevés megalkuvással is megúszhatja a börtönt,
legyen tekintettel rájuk, mondták Apánknak a lelkészársak, sőt a berezelt püs-
pök, de még a szekusok is, Apánk viszont csak annyit válaszolt, hogy ő éppen a
gyermekeire való tekintettel nem alkuszik meg, a mi életünket védi, amikor ki-
szolgáltat bennünket a kiszámíthatatlannak, de ezt nem értette senki, sem a hívei,
sem a barátai, sem a szekusok, és még bizony az Örökkévalót is zavarba hozta”⁹²

Ábrahám és a történetbeli „Apánk” tette hasonlóan szent és tiszteletreméltó. Olyan emberek cselekedetei ezek, akik elsősorban Isten emberei, és csak másod-
sorban családfejek. A zsidóság tóramagyarázata, a Midrás úgy tartja, a Mórija
hegyén történtek után Izsák soha többé nem beszélt apjával, Ábrahámmal. Az
ószövetségi történetben valóban véget ér ekkor kettejük közös története, Izsák
később apjától távol telepedik le, és bizonyos, hogy innentől kezdve távolságot
tart tőle. Ábrahám tette Izsák szemében értelmezhetetlen, és ami egyfelől az
Isten iránti hűség, az Izsák szemszögéből az apa fiával szembeni árulása, ez az
árulás pedig feldolgozhatatlan, kapcsolatuk nem állítható helyre többé. Ábra-
hámnak hiába nem kellett végül feláldoznia egyetlen fiát, Izsákot, mégis elve-
szíti. „Apánk” döntése hasonlóan kegyetlennek érzékelhető hét gyermekével
és feleségével szemben, habár ezt tartja egyedül járható útnak:

„nem, nem teheti, nem alkudhat meg, ehhez, a megalkuváshoz, ő túl gyáva,
mondta Apánk, ha eladja a lelkét, mi marad a gyermekeinek, és mi marad a sze-
relmének, aki történetesen a gyermekei anyja is egy személyben, az Örökkévaló
színe előtt még bizonyára megállhat, de előttünk biztosan nem, és ment, ment
a maga útján, szelid és eltökélt rajongással, magára vette a Mindenható minden
gyöngeségét és pillanatnyi elbizonytalanodását, mint Ábrahám vagy éppenséggel
Jób, aki tíz gyermeke halálát nézte végig, hét fiút és három lányt, és mégsem
hagyta magára a Mindenhatót, pedig a saját házukban pusztultak el a gyanútlan
gyermekek mind egy szálig”⁹³

92 VISKY: i. m., 339.

93 Uo., 339–340.

Míg az apa eltökéltsége lelkesztársait és a szöveg alapján még magát, Istent is zavarba hozza, „Ábrahámvaló azonosításában ott van a szemrehányás: az anya szenvedése miatt, Péter testvér betegsége miatt, az iskolai csúfolódások miatt és legfőképpen az apa hiánya miatt.”⁹⁴ Az elbeszélő számára az idealisztikus, szent édesapa karaktere kerül szembe a fiát feláldozó, őt eláruló, az elveiért könyörtelenné váló apa képével. Míg a hívek számára a lelkesző önfeláldozó gesztusa később is a mártírok és a hozzájuk való visszatérést szorgalmazó reformátorok magasságába emeli őt, egy apja által elhagyott gyermek szemében hősként és szentként tisztelt, zárandokoktól körbevett édesapja a szabadulás – akár csak Izsák szemében Ábrahám a Mórija hegyén tett út – után megérthetetlenül válik. Kiekergaard úgy fogalmazza meg: „Ábrahámot nem tudom megérteni, bizonyos értelemben semmit sem tanulhatok tőle, csak csodálni tudom.”⁹⁵

Az elbeszélő Ábrahám mellett Jóbbhoz hasonlítja apját, ahhoz a Jóbbhoz, aki végignézi gyermekei halálát, vagyona semmivé foszlását, testének romlását, mégis kitart Isten iránti hűségében, akkor is, amikor saját felesége kéri: „Átkozd meg Istent”.⁹⁶ Ábrahám és Jóbb hűsége szenvedésekkel és lemondásokkal teli. Olyan tanítványok ők, akik valóban hátra hagynak mindent, hogy Istenüket kövessék. A *Kitelepítésben* bemutatott Visky Ferencet éppen ez teszi különlegessé, ez ragadja magával az őt követő zárandokokat, és éppen ez teszi őt magánemberként, édesapaként érthetetlenül, megközelíthetetlenül és idegenné. Míg egy egyháziasságtól mentes, önfeláldozó és élő egyházat mutat fel egész életével, családja számára mindez megpróbáltatásokat és szenvedést is jelent.

„Az apa kapcsán idealizálásról aligha beszélhetünk, mert alakját a narráció érzékelhetően ambivalens színben tünteti fel”⁹⁷ – írja Gintli Tibor, ugyanakkor, ahogy láthattuk, az apa-fiú viszony problematikáját éppen az adja, hogy a mások által csodálattal körbevett, valamint az elbeszélő részéről is a lágerévek során teremtett idealizált apakép éles kontrasztba kerül az apa családja feláldozása miatt mégiscsak kegyetlen cselekedetével. Ez utóbbi azonban továbbra is érvényben hagyja az idealizált apakaraktert, mivel annak bukása nem történik meg, az elbeszélő is pusztán vágyik rá, hiszen ezzel végre megtörhetne apja tökéletességének álarca, hús-vér emberré, bűnös halandóvá válhatna, és meg lehetne neki bocsátani azt, amit nem lehet: *szent-ségének kegyetlenségét*. Gintli írásában több, a szövegből kiolvasható finom apakritikát is felsorakoztat:

94 DOMJÁN: i. m.

95 KIERKEGAARD: i. m., 58.

96 Jóbb 2,9 (RÜF)

97 GINTLI: i. m.

„Bár az apa erkölcsi szilárdságát az elbeszélés jelenében sem érinti kétely, az elvek emberének pozíciója nem marad emberfeletti magasságban. [...] Az elnéző humornál élesebb kritika is hangot kap az elbeszélő szólamában, amikor édesapja második világháború alatti lelkesítő szolgálatát hozza szóba: »amikor már mindenki menekült, amerre látott, ő szerencsétlen szökevények kivégzését nézte végig közvetlen közletről mint a kegyelmes Isten fölszentelt hóhérsegédje« (424/794). A konkrét eseményhez kapcsolódó rosszallás mellett, az apa mentalitását általánosságban kritizáló megjegyzés is olvasható a szövegben: »Apánk ugyanis abból a feltevésből indult ki, hogy az igazi kérdéseket az eleve létező válaszok szülik, és nem fordítva« (407/758). Ha regény struktúrájában érvényesülő nyitottságra vagy a hit értelmezésének szubverzív jellegére gondolunk, arra következtethetünk, hogy az eleve adott válaszok feltételezése kifejezetten ellentétes az elbeszélő szemléletmódjával.”⁹⁸

Habár mindez valóban így van, a lassan fiatal felnőtté cseperedő Andrásban minduntalan felszínre törő apahiány mégsem engedi, hogy ne reménykedjen minden pillanatban abban, hogy egyszer csak mégis elérhetővé, vagy legalább megérhetővé válik számára édesapja. Már nem csak a testvérek közösségének a tagja, hanem a gyülekezeté, ő is egy közülük, szinte semmivel sem különb, és velük együtt hallgatja apja vasárnapi tanításait. A regény azonban nem egy, az imént felvázolt fájdalomra, saját ábrahámi tettére vak édesapát tár elénk, hiszen egy későbbi prédikáció alkalmával mintha lesújtana rá a büntudat. Nem a gyermekeivel való beszélgetések következtében, hanem az Ige által:

„megbüntetem az atyák vétkét a fiakban, olvasta remegő hangon, és a beszédét ezzel a szóval kezdte: nem!, nagyot csattant a szó, még neki is csengett a füle belé, mint aki előtt egy csapásra megvilágosodott a szent szöveg, nem, mondta az Apánk, nem az apák vétkééről, hanem a fiak büntudatáról fogok szólni most, bizony lehajolok a magasból, mondta Apánk a szószéken, és elveszem a fiak és a lányok, a fiak fiainak és leányainak, és a lányok fiainak és leányainak a büntudatát, és Apánk szenvedélyesen és valahogy nevelésesen két kezét előrenyújtotta a valóságos és képzeletbeli fiak és lányok irányába, hogy elragadja tőlük az apák sötét és vidám bűnei miatt táplált mámorító büntudatot”⁹⁹

Az apák vétkére olvasó lelkeszt villámcsapás-szerűen éri az olvasott igeszakasz. Jól tudja, hogy az apák vétke már nem törölhető el, a fiak és lányok büntudatáért azonban még tenni akar valamit, megszabadítani saját gyermekeit az ő vétkének

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Visky: i. m., 391.

büntetésétől. Ez a büntetés pedig maga az apák bűneiért érzett büntudat, mely az elbeszélő András esetében például az apja fel nem ismerése miatt érzett áru-lásban és az éjszakai bepilisések okozta szegyenben öltött testet. Ez a büntudat azonban nem könnyen elvehető, a gyermekek kétségbeesetten ragaszkodnak hozzá: mi mást is tehetnének, ha egyszer identitásuk szerves részévé vált? Az idézett részlet később így folytatódik:

„az apák csökönyösen azt hitték, a bűnük a szabadságuk, a fiaik meg a lányaik azt hiszik, hogy a szabadságuk a bűnük, mire a fiak és a leányok azt kiáltották Apánk felé, vedd el a szabadságunkat, de a mámorító büntudatot hagyd meg nekünk, akkor Apánk sírni kezdett, patakzottak a könnyei, hogyan is vehetném el tőletek a szabadságotokat apáitok bűneinek a fejében, kérdezte, én csak a büntudatotokat akarom elvenni, hogy megőrizhessétek a szabadságotokat, mondta Apánk, és sírt, mint egy öreg, tehetetlen gyermek”¹⁰⁰

Az „az apák csökönyösen azt hitték, a bűnük a szabadságuk” sor bűnvallásként is értelmezhető, hiszen „Apánk” éppen lelkének egyetlen megőrzését, ezáltal pedig szabadságának biztosítását látta abban, ha nem alkuszik meg. Így lett tehát a családja ellen elkövetett bűne a szabadsága. A gyermekek azonban, akiktől már megvonták egykor szabadságukat, készek arról bármikor újra lemondani büntudatukért, apjukért, ezért a nehezen működő és belső konfliktusoktól terhes kapcsolatért. Visky András regényében az apa, aki mindenekelőtt lel-kész, menthetetlenül szembesül ábrahámi cselekedeteinek árnyoldalával is, de csupán a szószéken, ott, ahol a legközelebb van Istenhez.

6. „a tiszteletes úr, aki véletlen folytán egy angol bódító ital nevét viseli”¹⁰¹ – A Lélek hangján szóló Visky Ferenc

A kitelepítés kieső évei előtti és utáni leírásokban betekintést nyerhetünk az édesapa lelkésként való működésébe és az általa irányított gyülekezetek éle-tébe. Ahogyan azt már a korábbi elemzések is bemutatták: a regénybeli Visky Ferenc nyelve és életének egyetlen útmutatója a Biblia, amit nem csupán ismer, de gyakran idéz is, amit Visky András „bibliapókernek” nevez könyvében:

„amikor számára ismeretlen helyzetbe került, Apánk rendszerint a bibliapókerhez folyamodott, kapásból idézett valamit a szent könyvből, anélkül viszont, hogy el-

100 Uo.

101 Uo., 12.

sőre világos lett volna előtte, miért éppen azzal a bibliai szakasszal hozakodik elő, egyszerűen csak hangosan kimondta azt, ami kikívánczozott belőle, kimondta, mert ki kellett mondania, semmi esetre sem azért, mert a jól csengő mondat a leginkább odaillő lenne és valamiféle magyarázatul szolgálna a kialakult tényállásra, és még csak blöffölni sem blöffölt, amikor idézett, pusztán átadta magát a helyzetnek”¹⁰²

A regényben élénk táruló apa karaktere pedig valóban meglepő rugalmasságot mutat, hiszen úgy képes visszatálcálni az örökké változatlan Igéhez, hogy mindközben nem zárul be az őt körülvevő világra. Ezt bizonyítják a rövid, humoros, anekdotaszerű történetek is a különböző gyülekezeti tagokkal. A „megtérésrajongó” Horváth testvér bejelentésére például, mely szerint református hitre térne át a – szintén református – lelkész apa kétségbe esve reagál: „nincs ennél szárazabb vallás, Horváth testvér, próbálta lebeszélni”.¹⁰³ A bibliakörbe járó szabadszájú Széll Károly kuláktot pedig ugyan elsőre meginti beszédéért, később megváltoztatja véleményét, mikor a kegyes testvér azt mondja neki: „az Örökkévaló kedvét leli az én kurvaanyázásaimban, tiszteletes, tőle magától tudom, és én szeretnék mostantól az ő kedvében járni, a kurva életbe!”¹⁰⁴, a narrátor még azt is hozzáteszi: „Apánk pedig a választ megnyugtatónak találta és elfogadta, sőt elfogadásra a presbitérium elé terjesztette”¹⁰⁵. Az említett példákból is látható, hogy a regényben ábrázolt lelkész egy olyan lelkiséget képvisel, mely túllép a hivatalos egyház merev keretein, hiszen számára belefér a humor, az őszinte önkritika, vagy egy frissen megtért hívő Istennel folytatott párbeszéde miatt elnézőnek lenni vele beszédmódjáért. Ahogyan arra Gintli Tibor is rávilágít, Visky Ferenc

„egy olyan református vallási mozgalom, a bethánizmus követője, melyet a hivatalos egyház képviselői nem néztek jó szemmel, s az is kiderül a regény szövegéből, hogy a családfőt saját egyházi vezetői jelentették fel a Securitaténál. Ez utóbbi tény valószínűleg nem magyarázható csupán az egyházi vezetés hatalommal kollaboráló magatartásával, hanem az újító vallási mozgalmak mindenkori sajátos helyzete is tükröződik benne. Ezekre a kezdeményezésekre az egyháztörténet tanúsága szerint már a korai középkor óta rendre rávetült az eretnekség gyanúja, ami kétesélyessé teszi jövőjüket: vagy kivívják maguknak a hivatalos egyház szentesítését, vagy eretneknek nyilvánítják őket.”¹⁰⁶

102 Uo., 11.

103 Uo., 16–17.

104 Uo., 18.

105 Uo.

106 GINTLI: i. m.

A regénybéli „Apánk” tehát meglepő természetességgel adja át magát az adott pillanatnak és annak, hogy a gyülekezet ne csupán szabályokat követve éljen a Biblia szerint, de életükkel valóban annak végtelenbe nyúló történetébe kapcsolódjanak bele. Így történik, hogy egy – még a fogság előtti – ünnepi, pünkösdi istentiszteleten „Apánk beszéde alatt kettős tüzes nyelvek szálltak alá a magasból, és a falu népe elhatározta, hogy a názáreti Jézus feltétlen uralma alá veti az életét, így a jegyzőkönyv, és ez azonnal a Román Munkáspárt tudomására jutott, a Názáreti feltétlen uralma futótűzként terjedt a faluban, az emberek örültek a gyors uralomváltásnak”.¹⁰⁷ De nem csupán az evangéliumi pünkösdi történései ismétlődnek meg a gyülekezet tagjaival, hiszen egy másik prédikáció alkalmával a következő történéseket olvassuk:

„Apánk ahelyett, hogy a szokásos magyarázatba fogott volna, fölemelte tekintetét a Szentírásból, és azt mondta, álljanak fel a gyülekezet pétérei, akikre a názáreti Jézus fölépítheti az ő egyházát, mire vibráló csönd állt be és lehetetlenül hosszú ideig tartó, feszült várakozás, amit elsőként a nagy híró Ilonka tört meg, fölállt, levette virágmintás kendőjét, kibontotta platinaszőkére festett haját, fölnézett a szószékre és azt mondta, itt vagyok, köszikla akarok lenni, a gyülekezeten fölháborodott moraj futott végig, [...] mire Ilonka haja mindenki szeme láttára platinaszőkéből az eredeti szénfeketére változott, zavarában a kántor fölütötte az énekeskönyvet, és a 130. zsoltár éneklésébe fogott, mert éppen ott nyílt ki a könyv, *Tehozzád teljes szívűből, Kiáltok szüntelen, E siralmas mélységből Hallgass meg Űristen*, az ének alatt föltartott kézzel fölállt az egész gyülekezet, köszikla akarok lenni, én is, én is, én is, ámen!, mondta az ének végén Apánk, mostantól köszikla vagytok mind, és ti vagytok a világ világossága is, tette hozzá, majd az ároni áldásra emelte a kezét és lejtött a szószékről”¹⁰⁸

A gyülekezet tagjaiban végbe menő változás mindkét esetben látható csodák kíséretében történik. Nem véletlen, hogy a nagy port kavarázó történetek mind az egyháznak, mind a hatalomnak szemet szűrtak, ahogy az sem, hogy mindkettő fenyegetést látott benne önmagára nézve. Visky Ferenc prédikációinak gyakori és szorgalmasan jegyzetelő látogatói lettek a szekusok, a lánglelkű prédikátor azonban nem változtatott semmin, egészen addig építette gyülekezetét, amíg lehetősége volt rá.

Szabadulását követően Visky Ferenc mindent ott folytatott, ahol abbahagyta. A kezdetben még pangó gyülekezeti élet nem tántorította el a hétközi tanítások

107 VISKY: i. m., 37.

108 Uo., 42.

bevezetésétől, melyre bár a presbitérium egyöntetű véleménye szerint nem volt olyan nap, ami alkalmas lett volna („nincs a hétnek az a napja, amikor feljönnének meghallgatni a heti szakasz magyarázatát, és hogy legjobb lenne, ha a tiszteletes, tisztesség ne essék szólván, kiverné a fejéből a hétközi tanítások tervét”¹⁰⁹), a gyülekezet élére csak nemrégiben került lelkipásztor nem csupán elkezdte ezen alkalmak megtartását, de hamarosan már az a hír is elterjedt a faluban, hogy

„Apánk nemcsak a heti, hanem bizony a napi szakasz nyilvános magyarázatának a bevezetésére készül, és hogy közel van az idő, amikor az az átkozott nagyharang minden áldott este a bujtogató szándékú tanítás meghallgatására fogja felszólítani a falu népét, amitől, a jól értesültek szerint, asszonyoknak, állatnak elapadhat a teje, a férfiaknak látványosan csökkenhet a nemzőereje, és amiért, érthető módon, már egyszer börtönbe zárták a tiszteletest és egyes követőit”¹¹⁰

A falubeliek ellenkezése nem állította meg a lelkes tiszteletest, akinek nemsokára ismét jelentős méretűre duzzadt a gyülekezete, hiszen távolról is zárandokok érkeztek, hogy a beszédeit hallhassák.

„[A] Lélekkel szemben egyszerűen tehetetlen vagyok”¹¹¹ – olvassuk a 68. számozott szakaszban a lelkész édesapa regénybéli szavait. Ez az egy sor mintha életének egészét leírná, minden döntésének, az emberekre gyakorolt hatásának magyarázatát adná. A *Kitelepítés*ben bemutatott Visky Ferenc nem ura önmagának, hiszen tehetetlen a Lélekkel, Isten lelkével, a Szentlélekkel szemben, akinek a szerelem miatt – mely, mint mondtuk, a regényben mindennek oka és magyarázata – nem tud ellenállni. A Lélek teszi képessé ábrahámi áldozatára, a Lélek szól a hangján, ha vasárnap prédikálni kezd, a Lélek teszi képessé arra, hogy egy élő, formálódó egyház képét közvetítse a hívek felé, mely nem uralkodik rajtuk, hanem általuk jön létre. A Lélek hívja el, és teszi őt lelkésszé, ez a kapcsolat pedig – és ebből következően az édesapa lelkész-mivolta – személyiségének legfontosabb részévé válik. Nem akarásból, görcsösségből, kényszerből vagy megfelelésből, hanem mert egyszerűen tehetetlen a Lélekkel szemben. Tettei tehát nem őt mutatják fel, hanem azt, akinek ő szüntelen utat enged önmagában: az ő Istenét.

Ha visszagondolunk, Ábrahám egyetlen magyarázata is ekképpen hangozhatott volna. A Visky András regényéből megismert lelkész tehát Ábrahámhoz hasonlóan képes volt megnyitni magát a Lélek szava előtt és engedni, hogy az

109 Uo., 286.

110 Uo., 403.

111 Uo., 43.

átfolyjon rajta. Életének legfontosabb feladata tehát az volt, hogy hangját Isten lelkének kölcsönözve lehetőséget adjon számára megszólalni. Ennek egyik példája a regényvégi, a szabadulás utáni prédikáció, melynek fő kérdése, a kérdések kérdése így szól: „Kié Erdély?” Ennek az emlékezetes istentiszteletnek a leírására Visky András külön fejezetet szentel.

„nem az övék, mondja a Lélek a gyülekezetnek, és nem a mienk, mondja a Lélek, kié az ország, tágitott a kérdésen a Lélek, nem az övék, rikoltzott a zarándokokban is a Lélek diadalmasan, hát persze, de a mienk sem, mert az Úré, ahhoz pedig, hogy a mienk legyen, ami most szemmel láthatóan nem a mienk, ahhoz, mondta a Lélek, szabadoknak kellene lennünk, de nem vagyunk, mondta a Lélek a gyülekezetnek, nagy megkönnyebbülés lett úrrá a zarándokokon, hát mégsem a legfőbb hadúré, hahaha, jól oda van mondva neki, kérem, hanem az Úré, igen, igen, nem Popescu úré és nem Eisenburger úré és nem Visky úré, legkevésbé kelyhes Janku testvére, Hartstein doktor meg csak intett, hogy ő aztán végképp nem is tarthat igényt rá”¹¹²

A regénynek ezen a pontján már az elbeszélés is a Lélekről, és nem a fizikailag jelenlévő és beszélő édesapáról ír. A próféta módjára beszélő lelkész már korábban hasonlóvá vált Ézsaiáshoz, mikor az ő szavait énekelve adta családja tudtára, hogy hazaérkezett. Itt azonban nincs más öszövétségi szereplővel történő azonosítás, Visky Ferenc maga jelenik meg prófétaként, akinek hangján a Lélek maga beszél a gyülekezethez, ráadásul kifejezetten személyes módon, a híveket név szerint említve a tanítás során.

„ha pedig az Úré, mondja a Lélek a szószéken, akkor a szabad emberek otthona az ország, így a Lélek, nem a mienk és nem az övék, a szabadoké, mert, mert, mert, és itt a kihagyhatatlan Apostol kihagyhatatlan tanítása következik, Apánk fűge ujjai megindulnak a Könyv lapjai között, hogy ráleljenek a pontos idézetre, [...] megvan, itt áll, fehér tűz a fekete tűzön, az apostoli tanítás, örvendezik Apánk a szószéken, íme, ahol az Úrnak lelke, ott a szabadság, hát ez az, mondja a Lélek, most pedig álljunk fel, és közös imánkban tegyük fel még egyszer a kérdést, kié Erdély?, majd menjünk el, ki-ki a maga útján, békével”¹¹³

Az elbeszélés humoros közbeékelésekkel tarkítja a prédikációt, melyben nem csupán a lelkesült tömegként jelenlévő gyülekezetet, de a köztük tolmácsoló gyerekeket is láthatjuk, valamint az olykor fel-felsőhajtó Júliát, aki önmagát

112 Uo., 410.

113 Uo., 410–411.

fékezni képtelen férjének beszédét hallgatva gyermekeivel együtt minduntalan arra gondol, hogy ezek után egészen biztosan újra elviszik majd a szerelmét, hiszen mintha semmit sem tanult volna a múltból. Tőle függetlenül a gyermekek – akiknek gondolataiba a narráció ugyancsak belátást enged – beletörődötten veszik tudomásul édesanyjukkal együtt, hogy apjukat minden bizonnyal újra börtönbe zárják. Habár a másodszori bebörtönzés meg nem történése utólag megengedi az elbeszélés humoros hangvételét, nehéz elvonatkoztatni attól, hogy a történet szerint ez egy az elbeszélés jelenében valóban potenciális és félelmet keltő eshetőség volt, mely a kockázatosan beszélő lelkész édesapa vakmerőségét is súlyosbítja. A történetben bemutatott Visky Ferenc nem megy keresztül karakterfejlődésen, személyisége a regény eleje és vége, a bebörtönzés előtt és a fogság hat és fél éve után is azonosnak hat. Szenvedélyét, Isten és felesége iránti szerelmét, meggondolatlanoknak tűnő szent vakmerőségét a fogság szenvedései nem tudják megtörni. Makacssága, mely a regény tanúsága szerint egész életében jellemezte, az idézett fejezet végén is visszatükröződik, amikor az istentisztelet után a templom előtt kétségek öntik el és kérlelni kezdi a gyülekezetet:

„menjünk vissza, mondta akkor Apánk, menjünk vissza, elmondom még egyszer az egészet elejétől végig, te Feri, te Feri, mondta Anyánk tréfásan, de hiszen már elmondtad, és még a kérdések kérdését sem mulasztottad el feltenni, nagy derűltég lett úrrá a társaságon, hát így, így, tebenned bíztunk eleitől fogva, vették tréfára a dolgot a zarándokok is, majd emelkedett hangulatban, nagy egyetértésben megindultak lefelé a dombon, hogy még havazás előtt bejussanak a városba, menjünk vissza, próbálkozott Apánk még egyszer, elmondom az egészet elejétől végig, hátha fordítási gondok adódtak volna, valóban, könnyen meglehet, bologtunk mind a heten, fordítási gondok mindig előállhatnak, még amikor a Lélek szól a gyülekezetnek, akkor is”¹¹⁴

7. Összegzés

Esterházyval – akinek műveihez a *Kitelepítés* több szálon is kapcsolódik – szólva „[a]z aparegény [...] nem műfaj, ellenben az apa az műfaj.”¹¹⁵ Visky András regényének fő szervező eleme is az apa, aki kezdetben hiányával, később pedig jelenlétével válik az elbeszélő identitásának és történetének meghatározó alakjává és viszonyítási pontjává. Láthattuk, hogyan jelenik meg benne és felesége életé-

114 Uo., 413–414.

115 Vickó Árpád: „Én egy kiegyensúlyozott magyar úr vagyok”, Esterházy Péterrel beszélget Vickó Árpád, *Üzenet*, 2000/7–9, 143–155.

ben az égi és földi szerelem, mely nem nélkülözi a testiséget, amit az egyházban sokkal hangsúlyosabban jelenlévő gondolkodásmód ugyanakkor elutasít. Visky Ferencről azonban olyan képet fest a *Kitelepítés*, mely egy szabad lelkészt mutat, aki börtönévei előtt és után is ugyanazzal a szenvedéllyel gyűjti maga köré a híveket. Vakmerő önfeláldozása a mártírok és a reformátorok életét idézi elénk, szavai pedig, melyeken keresztül a Lélek maga szól, a prófétákra emlékeztet. Bár egyszerre közvetlen, humoros és nyitott az élő Isten megmutatkozására a világban, családja számára olykor elérhetetlennek, szoborszerűnek, a regény elbeszélője szemében túlon túl tökéletesnek és szentnek mutatkozik. Örültségben és hűségben Ábrahám és Jób rokona, máskor meg egyenes ágú leszármazottja magának a Mindenhatónak. Szelíd hitében olyan erővel nézett szembe a korszakban működő hatalom, amit már nem tűrhetett, hiszen megrémült tőle, akárcsak a hivatalos egyház, mely szinte eretnekként tekintett rá. Ahogyan Jánossy Lajos írja: „Igen, az apa távol, ismeretlen börtönben, azaz jelenvaló hiányában válik a magyar irodalom kiemelkedő alakjává, aki, Esterházyval tartva: mindenhol van, de itt nincs.”¹¹⁶

Visky András regénye egy rendkívüli lelkész portréját tárja elénk. Egy olyan emberét, aki nem tudott ellenállni a Léleknek, mely néha talán érthetetlen döntésekre bírta rá, és olyan utakra vezérelte, melyeken nem csak neki, de családjának is végig kellett mennie. Mégis számos ember számára mutatta fel azt az Istent, aki kihozta őket a fogságból, és a szabadság felé vezette őket. Hiszen, ahogy ő maga mondja a Biblia szavaival a regényben utolsóként bemutatott prédikációjában: „ahol az Úrnak lelke, ott a szabadság.”¹¹⁷

Our Father, Abraham A Father- and Pastor-Shaped Hole in András Visky's Novel *Deportation*

One of the central elements of András Visky's novel *Kitelepítés* [*Deportation*] is the father's character. Although imprisoned for a significant part of the story, he is still present through his absence, as the ultimate goal of every action within the family is to be reunited with him. To the narrator, this is a particularly important, identity-forming relationship, as András, the youngest of seven kids, was only two years old at the time of the deportation and had no memories of his father. For him, the anticipated reunion would prove that he, just like his

116 JÁNÓSSY Lajos: Apokrif *litera.hu*, 2022. 10. 01. URL: <https://litera.hu/magazin/kritika/apokrif.html> (2025. 08. 04.)

117 VISKY: i. m., 411.

siblings, does have a father, and that he would recognize him, even though he has no idea of his appearance.

This study analyzes the father's character in detail, who is initially constructed in the imagination of the youngest child in the novel but later becomes a real person. Beginning with an examination of his father's love for his mother – not merely emotional, but physical as well –, continuing with comparisons to biblical characters – including Abraham, Job, Jonah, the prophet Isaiah, and even God himself – all the way to a presentation of his work as a pastor. In my analysis, I attempt to highlight several aspects of an unusual pastor portrayed in the novel *Deportation*, thereby offering a new interpretation of András Visky's highly successful book.

RECENZÍÓK

Krisztus boldog foglya

Gondolatok Szilágyi Sándor

Boldog rabságom című könyvéről

Budai Gabriella

Tanulmányom célja, hogy Szilágyi Sándor református lelkipásztor életútját, hitének rendíthetlenségét és raboskodása idején tanúsított lelki nagyságát bemutatva rámutassak az evangélium megtartó erejére.

Középiskolai magyartanárként és egyszerű, de elkötelezett református egyháztagként is fontosnak tartom, hogy a hiteles élet példák ne merüljenek feledésbe. Szilágyi Sándor *Boldog rabságom* című visszaemlékezése nemcsak történelmi forrás, hanem spirituális dokumentum is, amely a hívő ember válszeit adja az 1950-es és 1960-as évek romániai diktatúrája, totalitárius rendszere léleknyomorító kihívásaira.

Írásom során arra törekszem, hogy Szilágyi Sándor könyve alapján feltárjam azokat az etikai és emberi szempontokat, amelyek a szerző tanúságtételét időtlenné teszik. Nemcsak az egyéni sors bemutatása a célom, hanem egyúttal annak vizsgálata is, hogyan jelenik meg a hit, az igeismeret és a krisztusi attitűd a legkilátástalanabb élethelyzetekben. Ennek érdekében a következő fő szempontok mentén közlitem meg az anyagot: először Szilágyi olvasmányélményeit vizsgálom, amelyek alapvetően formálták gondolkodását és teológiáját. Ezt követően olyan

sorsfordító emberi találkozásokat emelek ki, amelyek tovább mélyítették hitét és szolgálatát, különös tekintettel a börtönévek alatt kialakult kapcsolatokra, majd az ökumené kérdéskörét veszem górcső alá, amely a lelkész életében nem modern-posztmodern elméleti konstrukcióként, hanem a hiteles keresztyén lét természetes megnyilvánulásaként jelent meg. Vizsgálatom célja továbbá annak megmutatása, hogy az üldöztetés közepette is lehet az evangélium szerint élni, sőt éppen ekkor válik leginkább próbává a hit hitelessége.

Vallom, hogy Szilágyi Sándor példája olyan erkölcsi és lelki mintázatot hordoz, amely ma is irányt mutathat. Tanulmányommal emlékezni is kívánok, továbbá hozzájárulni ahhoz, hogy e történet tanúságtétele szélesebb körben ismertté váljon. Az írás során igyekszem megőrizni a tárgyilagos hangnemet, de nem titkolom személyes motivációmat sem: hitem szerint e szenvedéstörténet képes megszólítani a mai olvasót is. A forrásszöveg és annak értelmezése révén arra a kérdésre is reflektálok, miként lehetséges a szabadság megélése a fizikai rabság valóságában.

Szilágyi történetét példázatként is olvasom: Krisztus követésének egyik hiteles megjelenéseként a XX. század második felének magyar történelmében. A dolgozat tehát nemcsak emlékeztetni, hanem gondolkodtatni próbál: mit jelent ma tanúságot tenni a hitről egy hitetlen világban.

* * *

Szilágyi Sándor református lelképásztorról nagyon kevés információt találunk a világhálón: „Szilágyi Sándor (Bihardiószeg, 1912. ápr. 2. – 1977. dec. 23. Bősháza) – emlékiró. Középiskoláit Nagyváradon végezte, majd lelkészi diplomát szerzett a kolozsvári Református Teológián. Mint pankotai lelkészt tartóztatták le 1958-ban, s a Bethania mozgalom nagyváradi csoportjának perében ítélték el 20 évre. Börtönéveit Nagyváradon és Szamosújváron, majd a Bräilai Nagysziget több kényszerszermunkatáborában töltötte. 1964-ben a kegyelmi rendelet alapján szabadult. Utána Hiripen, majd helyettes lelkészként Bősházán szolgált.”¹

Szilágyi Sándor *Boldog rabságom* című könyve (Koinónia, Kolozsvár, 1999) második, átdolgozott kiadásában olvashatjuk, hogy az első kiadás szamizdatként jelent meg az 1970-es évek végén egy kanadai református gyülekezet gondozásában. A szöveg keletkezéséről Szilágyi Aladár, Szilágyi Sándor kisebbik fia így nyilatkozott: „Apám 1964-ben szabadult, közel hétévi börtön, illetve kényszerszermunkatábori üdülés után. Ahogy hazatért a Duna-deltából, rögtön papírra

1 <https://kriterion.ro/glossary/szilagyi-sandor/> (2025. 07. 10.) Pankota Arad megyei település, Bräilai Nagysziget Románia második legnagyobb szigete a Duna alsó szakaszán.

vetette az élményeit, *Boldog rabságom* címmel. A vaskos gépirat sorsa követhetlenné vált, kézzől kézre járt, valakik sokszorosították, valakik kicsempészték Nyugatra, apám tudta nélkül. A Securitaténál akkor telt be a pohár, amikor a Szabad Európa Rádió vásárnaponként folytatásokban kezdte sugározni apám szövegét. Nagy készültséggel szálltak ki az isten háta mögötti parókiára, házkutatás, többszöri kihallgatás után elkobozták az egyetlen nála fellelt példányt, de nem sikerült vallomásra kényszeríteniük. Tényleg nem tudta, kik szamizdatkodtak élete fő opusával, azt végképp nem, hogy kik juttatták a határom túlrá.”²

„... egy jelentéktelen kis falu helyettes lelkipásztora”³ – írja magáról Szilágyi Sándor a 2265 napos fogságát felidéző *Boldog rabságom* című könyvében –, aki így is kíván majd meghalni, helyettes lelkipásztorként, azzal a vággyal, hogy életében az Urat, az anyaszentegyházat és embervilágunkat szolgálta.

Alázat, reménység, Isten iránti végtelen szeretet – ez sugárzik Szilágyi Sándor minden mondatából. A *Boldog rabságom* 1999-es, második, átdolgozott kiadásának bevezetőjében Visky András egy nagy szerelem krónikájának nevezi a könyvet, mert abban Szilágyi Sándor egyre növekvő szent szeretettel beszélt Jézusával, Jézusáról.

A szerző előszavában, melynek keltezése 1976. május 12., bizonyágtételnek tartja írását, boldog rabságát Isten dicsőségére örökíti meg, azt írja le, amire a Szentlélek emlékeztette a koncepciók pert követő 1958. május 27-től 1964. augusztus 2-ig tartó raboskodás kapcsán.

Olvasmányok, találkozások, emlékek

Szilágyi Sándor könyvében előszeretettel hivatkozik olvasmányaira: az előszóban például Kálvint idézi: „Akik minket Krisztusban szültek, azokat mintegy atyáinknak kell tekintenünk”⁴ – ezzel utal Victor Jánosra és Victor *Boldog rabság*⁵ című magyarázatára, melyet a Filippi levélhez írt, s ami korábban nagy hatással volt rá. Ajándéknak tekintette azt is, hogy rabsága előtt olvasta A *pozsonyi vértövényészék áldozatai 1674-ben*⁶ című többkötetes munkát, hogy innen is, más helyekről is megismerte a gályarabok szenvedéseit.

Szilágyi Sándor tizenötször olvasta végig a Szentírást. Rászoktatta magát korábban, hogy reggel öttől legalább két órát a Bibliával foglalkozzon.

2 <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/korossi-p-jozsef-meghalt-aladar-a-filozofus-villany-szerelo.html> (2025. 07. 10.)

3 SZILÁGYI Sándor: *Boldog rabságom*, Koinónia, Kolozsvár, 1999, 134.

4 uo. 9.

5 VICTOR János: *Boldog rabság*, Szövétnek kiadás, Budapest, 1933.

6 RÁ CZ Károly: *A pozsonyi vértövényészék áldozatai 1674-ben I-III.*, Lugos, 1899-1909.

A rabságban ugyan évekig nem foghatott Szentírást a kezébe, de e régi csendességek emlékéből és üzenetéből táplálkozott, a Lélek mindig eszébe juttatta, amire szüksége volt. Kiemelkedő pillanat volt számára, úgy írja: „ujjong bennem a Lélek”, mikor a kihallgatása során Bibliát adtak neki, mert a Szentlélek ekkor is vezette, és megpecsételte benne a hitet és a küldetést. Így talált rá az ordító, türelmetlen kihallgatója előtt az Ezékiel 34,16-ra, és fel is olvasta neki: „Az elveszettet megkeresem.” Ez az ige értette meg vele, hogy azért küldte őt Isten a börtönbe, hogy az elveszetteket, rabtartókat és rabtársakat általa keresse meg. Felejtethetlen, ahogy egy másik fejezetben vallja: az Istentől kapott parókián (ti. a börtönben) nagyon boldogan végzi szolgálatát.

A rabság drága találkozásokat is hozott, például Csiha Kálmán lelkipásztorral. A börtönben boldogságtól sugárzó arccal jött felé a szintén elítélt szolgatárs, aki felidézte egy korábbi, börtön előtti találkozásukat, mikor Szilágyi az Ige alapján tett hitvallást: ha valaha letartóztatják, Krisztus foglyának tekinti magát. Ez a bizonyosság tartotta a lelket Csiha Kálmánban is a fogság éveiben.

Szilágyi felidézi olvasmányai közül még a *Krisztus India országútján*⁷ című könyvet, különösen tekintettel Gandhi alakjára, aki ugyan hindu vallású volt, de a Hegyi Beszéd egyik legismertebb 20. századi nem keresztény követője lett, és annak sok gondolatát beépítette az erőszakmentes ellenállásról vallott nézeteibe. A Hegyi Beszédéről rendszeresen tanította hallgatóit, ami által Isten eszközzé válhatott.

Szilágyi Sándor a rabságban tanulta meg, hogy Isten még a gyalázóit is fel tudja használni az emberek lelki táplálására. A táborban a raboknak azt a *szórakoztató Biblia*⁸ című könyvet adták a kezükbe, melyben a szerző gyalázta Isten ügyét és Igéjét, s ehhez sok bibliai szöveget idézett. A rabok pedig kivették a könyvből a tiszta magot, és kidobták a szemetet.

Vajon mi kár és szemét az életben? Mi miért szolgálja az ember javát? Gyakran csak hosszú évek elmúltával értjük meg az összefüggéseket. Így értette meg utólag Szilágyi Sándor nevelőanyja keménységét is, aki egykor elzárta őt a gyerekpajtásoktól, és nyaranta rucaőrzésre kényszerítette magányosan, helyhez kötve a kert végi nád és víz mellett. Isten így is készítette a rabság idejére, a hosszú magányra. E keserű emlékből a fogságban hálára készítő emlék lett.

7 JONES, Eli Stanley: *Krisztus India országútján*, MEKDESZ, 1931.

Egység a Krisztusban

Szilágyi Sándor „úgynevezett” bethánistának vallotta magát. „Úgynevezett”-nek, mert állítása szerint sose szervezkedtek ilyen névvel Erdélyben,⁸ ébredési mozgalmuk célja, a tagok vágya „csupán” Krisztus megismerése, követése és az evangélium terjesztése volt.

A hitben való egységet – Isten kegyelméből – sokakkal megélhették a börtönök alatt. Például az *Oastea Domnului*-nak, azaz a Román Ortodox Egyház *Az Úr hadserege* nevű ébredési mozgalmának tagjaival. Szilágyi Sándor úgy fogalmaz, hogy együtt dobogott sokakkal szíve, mert egyet akartak, Krisztus szolgálatában eltölteni az életüket. Az ígéről beszélgettek, és imádkoztak nap mint nap, sem nyelvi, sem vallási különbségek nem választották el őket.

Gyönyörű rész, mikor arról a három magyar szombatista rabról ír, akikkel a kezdetektől megosztotta napi igéjét. Persze (?) a szombatosok első reakciója az volt, hogy hiába beszél ő az ígéről, úgyis elkárhozik, mivel nem tartja a szombatot. Ő mégis mindig továbbadta nekik azt a napi bibliai verset, amit a Lélek juttatott eszébe reggelente.

Sokat éheztek a börtönben, sokat nélkülöztek, s közben a három szombatista atyafi és Szilágyi Sándor is küzdöttek az önzés, önérdek kísértése ellen: a reggeli kenyérből mind a négyen tudatosan a soron következő darabot vették el, nem méricskéltek, nem válogattak. Amikor pedig a szombatosok látták térdre hullva imádkozni a református lelkipásztort, egyikük ki tudta mondani, hogy bár azt tanulták, mindenki elkárhozik, aki nem tartja a szombatot, de ő nem tud többé azon a véleményen lenni, hogy református rabtársuk elkárhozik. Másik társa is egyetértett ezzel, a harmadik pedig hozzátette, hogy ő már az elejétől úgy gondolja, hogy Szilágyi Sándor nem kárhozatra való ember. Ezt követően már felszabadult lélekkel közeledtek a lelkészhez.

Egy másik esetről is beszámolt a Krisztusban való egység különleges meg tapasztalása kapcsán. Katolikus papokat hallott imádkozni, akik Loyolai Ignác imáját mondogatták: „Krisztus Lelke, szentelj meg engem, Krisztus vére, tisztíts meg engem, Krisztus, a halálom óráján végy magadhoz engem...”⁹ – ez az ima olyan mélyen megérintette, hogy maga megbocsátotta Loyolainak még a protestáns ősök ellen elkövetett tetteit is. „Mikor a mennybe érkezem, megölelem ezért az imájáért” – mondta Szilágyi, a katolikus papok pedig nevettek rajta, de örömmel tanították meg neki Aquinói Tamás imádságát is: „Akarom, amit Te akarsz,

8 Visky Ferenc 1945-ben végzett a debreceni teológián, ahol már korábban bekapcsolódott a CE Bethánia mozgalomba. Első szolgálati helyén, a Szatmár megyei (RO) Egriben indította el azt az ébredési, hitbéli megújítási mozgalmat, amelyből később a romániai CE Szövetség elindult.

9 SZILÁGYI Sándor, 98.

akarom, mert Te akarsz, akarom, amint akarsz, és ameddig akarsz.”¹⁰ A katolikus papoktól lelkesen kérte, hogy beszéljenek neki szentjeik életéről, Krisztus-követségéről, a papok pedig őt kérték, ossza meg velük napi igéjét, és sokat kérdeztek is tőle, mondván, a református teológus sokkal jobban ismeri a Bibliát, mint ők.

Elgondolkodtató az is, ahogy a szokásaikhoz, szertartásaikhoz ragaszkodó, hitbuzgó görögkeleti vallású rabokról ír, akiknek felfogásával ugyan nem értett mindenben egyet, de akiknek hitükhöz való ragaszkodásából tanulni tudott. Szerette és becsülte őket, mert ezek az ortodox vallású rabok a nagy éhezésben is hetente kétszer böjtöltek, felkeltek éjfélkor is imádkozni, alaposan ismerték a Szentírást.

Így élték meg a testvériséget a rabságban katolikus papokkal, ortodox szerzetesekkel, szabadkeresztyénekkel és a baptistákkal is, az Úr Jézus főpapi imájában mondták szerint: „Én azt a dicsőséget, amelyet nekem adtál, nekik adtam, hogy egyek legyenek, ahogy mi egyek vagyunk: én öbennük és te énbennem, hogy teljesen eggyé legyenek, hogy felismerje a világ, hogy te küldtél el engem, és úgy szeretted őket, ahogyan engem szeretted” (Jn 17,22-23). Szilágyi Sándor itt az efézusi levelet idézi: „Várom hittel az Ef 4,13 beteljesülését: Míg eljutunk az Isten Fiában való hitnek és az Ő megismerésének egységére.”¹¹

Megtérések

Istennél minden lehetséges! Erről olvashatunk a *Turbatu Vasile békét nyer* című kis fejezetben. A román fogoly neve azt jelenti ’veszett’, aminek valóságát a rabtársak gyakorlatban is megtapasztalhatták. Turbatunak a szeméből is gonoszság áradt, mindenkibe belekötött, egyszer mégis Szilágyi Sándorhoz fordult, amikor a terhét nem bírta már tovább hordani.

A korábban lopásokért elítélt, majd politikai okokból leültetett férfi átkot mondott saját életére, ha meg nem öli azt a két embert, akikkel még az elfogatása előtt egy kocsmában összeverekedett. A terve nem sikerült, de a börtönben is élt benne a vágy, hogy egyik-másik rabtársát megölje. Még Szilágyi Sándor megölésének terve is eszébe jutott. Ez a román fogoly előbb egy ortodox pappal imádkozott, hogy könynyítsen lelkén, de eredménytelenül, majd egy kommunista rab tanácsolta neki, hogy kérjen segítséget a református lelkipásztortól. „Boldog voltam” – írja Szilágyi, mert a kommunista belátta, hogy egyedül csak Jézus segíthet. Amikor Jézus mindenható, üdvözítő hatalmát hirdette a veszett, elveszett román rabnak, „Vasile barátom erre azonnal kedves közvetlen szavakkal fordult Istenhez, és kérte, fogadja el őt.”¹² Szi-

¹⁰ uo. 99.

¹¹ uo. 99.

¹² uo. 66.

lágys is vele imádkozott, és biztatta Vasile-t, hogy ha éjjel nem hagyná az ördög, csak ébressze fel nyugodtan, és újra együtt imádkoznak majd. Reggel aztán a férfi boldog arccal újságolta, hogy jól aludt, és tele van a szíve Krisztus békéjével. Szilágyi ezt követően minden nap hirdette és magyarázta neki Isten ígétjét. Csalódást is okozott a lelkes számára, mikor valami munkára kiemelték közülük tizenkét rabot, és köztük volt a frissen megtért Vasile is. Szilágyi azt írja, hogy egyenesen perelt érte az Úrral, mert úgy gondolta, még tovább kellene vezetnie testvérét a hitben. A Lélek viszont figyelmeztette, hogy csak Jézus a szabadító, a megtartó, és ő meg tudja tartani Vasile friss hitét. S mikor pár nap múlva visszahozták, a férfi ragyogó arccal tett bizonyosságot: tele a szíve Krisztus békéjével.

Az *Egy volt ezredes Krisztusra talál* című fejezet két csodálatos megtérésről számol be. A fogság egyik évében, húsvéthoz közeledve, egy volt ezredes ortodox pap híján fordult hozzá, s kérte, hogy beszéljen neki a nagyheti eseményekről. Így munkába menet, munkából jövet napi két órát tudtak beszélgetni. Az ezredes eddigi életében csak a bibliai történetekről hallott, de most arról is, hogy mi a jelentősége az ő számára, az ő életére és örökéletére nézve Jézus földi szolgálatának, halálának és feltámadásának. Az ezredesben megmozdult „valami”, még inkább „valaki”, aki azt mondta, igaz mindaz, amiről hallott. A katona elmondta, hogy régebben gúnyolta feleségét, mikor az imádkozott, vagy amikor templomba indult, most pedig azt érezte, fogságba kellett kerülnie, hogy Jézus Krisztust megismerje. Szilágyi így felelt neki: „Ha a hűz esztendő le is kell töltenem, az az eredmény, hogy ön ide jutott, megéri nekem!”¹³

A másik megtérés Szilágyi Sándor szelíd, az egyik őz gonoszságát alázattal viselő magatartása nyomán történt. Egy fiatal rabtársa így szólt hozzá: „Az én életemben az ön magatartása készítette el a Krisztus útját. Ezután őt kívánom követni, akit ön oly alázattal mutatott fel nekem.”¹⁴ A komiszkodó, gonoszkodó őz viselkedéséből is áldás lett. A megtért fiatalember hite mélyült, ragaszkodott Urához, és neki szolgált. Szilágyi Sándor még a *Boldog rabságom* megírásakor is azt kérte, azt írta, hogy Isten bocsásson meg az őrneke, és ajándékozza meg őt hittel.

Emberi és őszinte

A sugárzó hit, az Úrban való öröm mellett az is fontos, hogy Szilágyi Sándor természetes őszinteséggel ír a fogolyélet apró mozzanatairól, a boldogság kis forrásairól, illetve a kísértés, a gyengeség óráiról is.

¹³ uo. 101.

¹⁴ uo. 101-102.

Nagyon emberi és megható rész, amikor fotót kaphat családjáról, a képen a feleségét látja az első unokájukkal. Ekkor megnyugodhatott, mert megértette, hogy a felesége haláláról szóló korábbi álma hamis volt. Azt azonban nem tudta, hogy kisbaba unokája fiú-e vagy lány, mivel levelet nem lehetett küldeni. Szerette volna, hogy ha fiú, az ő keresztnévét kapná. Csak később, kiszabadulva értesült arról, hogy felesége is erre vágyott, de nem akarta rábeszélni fiát és menyét, ezért nem szólt nekik róla, hanem titokban imádkozott ez óhajáért. S bár a fiatalok eredetileg más nevet akartak adni a gyermeknek, az anyakönyvvezetőnél csak a Sándor nevet tudták kimondani. A fogoly egy újabb fotóról és egy elrejtve beküldött levélből tudta meg, hogy a második unokája az Ágnes nevet kapta. Így írt erről: „Előzőleg hallottam a katolikus kollégáktól, hogy Szent Ágnes miként halt mártírhálált. A hóhér tétozást levágni a gyönyörű lány fejét, mire az hozzá fordult, és így szólt: »Mit késlekedsz, nekem vőlegényem van, és ő vár rám, teljesítsd a kötelességedet!« ...Ezt a Krisztus iránti szeretetet kértem Ágnes unokámnak és mindegyik családtagom részére.”¹⁵

Építőek ezek a családi történetek, olykor jó megismerni a lelkes magánéletének példás és hiteles mozzanatait, és hívő emberként szabad a lelkipásztor családi örömeiben osztozni, azokért hálát adni.

Emberi dolog, apróság, de nagyon is kedves az olvasó számára az elbeszélő következő szokása: „Minősítse bárki esetleges bogarasságnak, de nagyon szeretek sétálva is úgy elmélkedni, hogy közben valami betűt alakítsak ki a járásommal. Szobában legjobban az omegát szeretem kiformálni, hisz ennek nevezte magát Jézus. Rabságom idején megkedveltem a L betűt is, arra gondoltam, mit mondott Isten Mózesnek: Látván láttam az én népemnek nyomorúságát... Le is szállok, hogy megszabadítsam őt...”¹⁶

A nehézségekről, bajokról, kísértésekről is őszintén ír. A rabok fő valutája a cigaretta volt. Amikor már lehetett otthonról csomagot kérni, ő is, noha nem dohányzott, cigarettát kért. Négyszáz szálát lehetett a csomagba tenni. De megítélte Isten, és világossá tette előtte, hogy ezzel mások kárára volt, kizsákmányolta őket, mert a dohányzás rabjai még az ételt is képesek voltak elcserélni cigarettáért. Ezért megírta a családjának, hogy ne küldjenek többé dohányárut, ám a család valamit félreértve, 440 szálát küldött a következő csomagban. Most Szilágyi Sándor mindet elajándékozta a rabtársainak.

Mire vágyik a börtönben egy rab? Többek között tűre. De tűt tartani tilos volt a foglyoknak. Az ügyesebb rabok viszont drótból tudtak készíteni, így Szilágyi Sándor élelemért cserébe tudott tűt szerezni. Mikor megtalálták nála, négy nap

¹⁵ uo. 92-93.

¹⁶ uo. 94.

izolátort (magánzárkát) kapott, de mert a munkaerőre nappal szükség volt, csak éjjel zárták külön a többiektől. Megindító az elbeszélő önreflexiója: „Így ítélte meg bennem az Úr, hogy ne ragaszkodjam még egy tűhöz sem, ha eltiltanak tőle.”¹⁷

Arra kapunk példát mi, mai olvasók, akiknek a tárgyak, áruk állandóan uralni akarják az életüket, lehet ily módon élni, szerényen, türelemmel csak Istenbe kapaszkodni, és nem a látható világot szorongatni két kezünkben.

A börtönben a foglyok nagy jelentőséget tulajdonítottak az álmoknak, és reggel próbálták megfejteni az álom képeit. Az ószövetségi időkben Isten az álmok által is beszélt az emberekkel, de az Újszövetség óta a beszédével, igéjével ér el bennünket. Szilágyi Sándor nem kedvelte a börtönben az álomfejtéseket, de három álmától mégis nagyon megrendült, és a kísértő támadását látta ezekben a félelmetes álmokban: egyszer felesége haláláról, máskor a nagyobbik fia haláláról, harmadszor a kisebbik fiáról álmodott, akit levágott lábakkal látott. Az álmai után azonnal Jézust kérdezte, kérte, és nyugalmat adott neki, hogy az Úrra bízta a családját: legyen meg az Ő akarata. Évek teltek el, mire csomagot kaphatott, és az abban küldött fotográfáról láthatta, minden családtaga él.

Terhek és boldogság

Természetesen ír a szerző a rabság terheiről, körülményeiről is, de nem ezek a részek maradnak a legfontosabbak, leghangsúlyosabbak. Szűkszavúan beszél arról, hogy négy ágyban nyolcan aludtak, sokszor éheztek, hogy vérzett a lába a bilincstől, hogy az egészségügyi elkülönítőben száznál is többen zsúfolódtak össze, és az éjjelre kapott kevéske szalmazsák miatt felváltva aludtak: amíg az egyik aludt, a másik állt, később pedig cseréltek. Rövid annak a szenvedésnek a bemutatása is, mikor a Duna-deltában gátépítésen dolgoztak, és Szilágyinak a norma túlteljesítése során megsérült a lába. Ugyan kórházba került, de a teljes felépülést nem várták meg, viszik küldték dolgozni, és ő sokáig csak guggolva tudott a rabtársaival menni.

Sokkal maradandóbb pillanatok, a ma emberének is erőt és példát adó részek, mikor az élet szépségeiről, a lélek boldog tapasztalatairól olvashatunk. „Örök emlék számomra az a boldogság, amikor a kövek között megláttam egy-egy fűszálat vagy a szél által besodort falevelet; egy száraz akáclevél! Vagy a közjogi rabok által elhullajtott körömnnyi hamvas szilvahéjat, ennyit is gyönyörűség volt látni. Hát még amikor a cellám lyukas zsaluján keresztül virágágyakat pillanthattam meg. Sose gondoltam, hogy ezek ennyi gyönyörűséget nyújthatnak a léleknek.”¹⁸

¹⁷ uo. 86.

¹⁸ uo. 41.

Szilágyi Sándor visszaemlékezése óhatatlanul is ezt az igét juttatja eszembe: „Nagy nyereség az istenfélelem megelégedéssel.” (1Tim 6,6) A megelégedés békessége, vigasztalása, felszabadító öröme árad a könyvből, az elbeszélő lényéből. De nem csupán érzések, hangulatok örömei, hanem a cselekvő és találekony szeretet megnyilvánulásai is előttünk vannak, amelyekben csodálhatjuk a Lélek leleményes, áldott jelenlétét.

Például az első börtönben töltött karácsony reggelén az fájt legjobban neki, hogy a többi rabtársa esetleg nem jut Isten Igéjéhez az ünnepen. Mivel a cellájuk az illemhely mellett volt, ő az ajtójuk mellé lapult, és a vécéajtó minden becsukódásakor odasúgta az előtte elhaladóknak: „Ne féljetek, Megtartó születt néktek!”, és sok alkalommal románul is elmondta az ünnepi üzenetet, amíg egy őr rászólt: „Vigyázz, mert megjáród!”¹⁹ Ezután nem folytatta ezt a sajátos örömhírmondást, amit később nagyon sajnált, és amivel kapcsolatban azt írja, azóta is fáj a szíve, hogy akkor elhallgatott.

Egy másik alkalommal cellakutatás miatt az örök kizavarták őket a folyosóra, és az egyik őr gúnyolódva szólt rájuk: Ezek Isten fiai. A többi őr nem értette: Isten fiai? Szilágyi erre boldogan idézett az evangéliumból: „Tudják, akik Jézust befogadták, azoknak Ő hatalmat adott, hogy Isten fiai legyenek. Mi ezt tettük, és valóban Isten fiai vagyunk! De mindenki azzá lehet az életében, csak fogadja el hittel az Isten Fiát!”²⁰ Sőt egyre hangosabban, bátrabban mondta, hogy ne csupán a szomszéd cellában tartózkodó postamester hallja, akivel korábban sokat beszéltek Jézusról, és akinek nagyon szeretett volna igét mondani, hanem mindenki a folyosón és a cellákban is. Antal Sándor nevű lelkész cellatársa idegesen reagált a történetekre: „Ezek (ti. az örök) egyszer megölnek minket miattad!”²¹

Visky Ferenc

Visky Ferenc lelkipásztor, cellatárs azt mondta erre az esetre: „Jó volt, amiket mondtál, de túl hangos volt a szavad!”²² Mikor Szilágyi Sándor részletesen elmagyarázta, hogy közben mi minden zajlott le benne, akkor már Visky is igazat adott neki: helyesen cselekedett.

Visky Ferencet többször idézi könyvében Szilágyi: „Lelkemnek örök emlék, hogy beköltözésünk napján, amikor a falnak fordítva a rabruhánkra vártunk, azt mondta Visky Feri: Jákób úgy szerette Rákhelt, hogy a hét esztendő, amit eltöltött érte, csupán néhány napnak tűnt számára. Szeressük mi is nagyon

19 uo. 53.

20 uo. 55.

21 uo. 55.

22 uo. 55.

Urunkat, és a börtönben töltött évek napokká zsugorodnak. Az első időkben így gondolkoztam: gályarabjainkat 1674-ben a pozsonyi vésztörvényszék elítélte ugyan, de már 1676-ban kiszabadították őket a hollandok; abban reménykedtem, hogy mi sem ülünk évekig. Erre azonban Visky Feri azt felelte, hogy Müller György nyolc évet töltött börtönben. Végül teljesen Istenre bízom ezt az ügyet, és annyit akarok itt tölteni, amennyit Ő akar, hiszen mindennek egyedül Ő szabja meg az idejét. Jólesik a szívemnek Visky Feri révén erre gondolni.”²³

Visky Ferenc pedig így emlékszik Szilágyi Sándorra a *Fogoly vagyok* című könyvében (Koinónia, Kolozsvár, 2002): „A nagyváradai csoportban ítélték el. Lelkészek négyen voltunk: Szilágyi Sándor, Dézsi Zoltán, Karczagi Sándor és magam. Nagyon különbözőek, de a különbséget a megkülönböztető és összekötő kegyelmi ajándékok jelentették. Nélkülük nem élhettem volna túl a szenvedéseket. Engem gyakran kerülgetett a halál: súlyos vérszegénység, szédülés, ájulás. Ők megfellebbezték a halált, és rendre visszaimádkoztak az életbe. Bádogtányéromba a magukéból az enyémbé csempészték, ha netán volt mit: krumplit, szalonadarakát, egyebeket, amikről nehezen volt megállapítható a származásuk. Erőszakoskodók voltak, a szeretet nevében meghalni sem hagyták az embert. Nyolc hónapon át Nagyváradon, ugyanabban a cellában, a négysemmélyesben, nyolcan-tízen is elfértünk. A közös áhítat (Szentírás nélkül), az ima tartotta bennünk a lelket.”²⁴

Mindez a 133. zsoltárt idézheti fel bennünk: „Ímé, mily jó és mily gyönyörűsége, amikor együtt lakoznak az atyafiak!... Csak oda küld áldást az Úr és életet örökké!” – és valóban: még a börtönben is gyönyörűvé válhatott a testvérek egysége, támogató, bátorító közössége. Ez a testvéri kapcsolat a humort sem nélkülözte. Szilágyi Sándor így emlékezik: „Az én drága Visky Feri testvérem, aki legjobban ismer, azt mondta egyszer: »Sanyi, te olyan ember vagy, aki ha egyszer meghal, a mennyben csak azt fogja fájlalni majd, hogy nem szenvedhet többé Jézusért.« Amikor ezen nevetve ránéztem, így bizonygatta: – Igen-igen, ezt olvastam Isten egy szentjéről, te pedig hasonlítasz hozzá.”²⁵

S hadd álljon itt a teljesség kedvéért Szilágyi Sándor és Visky Ferenc barátságának története is, melyről Visky Ferenc *Szerelme szorongat* című könyvében (Koinónia, 2004) olvashatunk: „Egy kora reggeli órában, négy óra körül hangos beszédre ébredtünk. Éppen egy szülőfalumból való látogatónk aludt a konyhában. Ő beszélt valakivel. De kivel? Kimegyek és látom: az ágya mellett egy fekete ruhás, alacsony, köpcös férfi ül. Lelkészfélének sejtettem.

23 uo. 50.

24 VISKY Ferenc: *Fogoly vagyok*, Koinónia, Kolozsvár, 2002, 40-41.

25 SZILÁGYI, 115.

Feláll, bemutatkozik: – Szilágyi Sándor, pankotai lelkipásztor vagyok. – Jó, jó – gáncsoskodom, alig leplezhető örömmel –, de ilyenkor egy ismeretlen családban? – Az ismeretlen nem jött zavarba, gátlás nélkül felelte: – Úgy hallottam, hívő emberek vagytok, s akkor, gondolom, jöhetek hozzátok bármikor! – Örömben magamhoz öleltem, és megcsókoltam. Így kezdődött el egy még ma is tartó, mély testvéri barátság.²⁶

A börtönből való szabadulás utáni időkről is ír Visky Ferenc:

„Szilágyi Sándor gazdagabb gyülekezetet kapott, s felajánlotta már ott helyben hét kicsi gyermekemre való tekintettel, hogy cserélhessen velem.

– Szó nem lehet erről. Mindenkinek oda kell mennie, ahová rendelték.

Tisztelem ennek az áldott Szilágyi Sándornak készségét. Amúgy sem állt szándékomban más megoldást keresni.”²⁷

Záró gondolatok

Csupán egy ismertetőt találtam Szilágyi Sándor könyvéről, egy 1985-ben született írást, amelyben a szerző, Sipos Tibor így fogalmaz:

„A könyv újdonsága: Mivel tartozunk a hatalmasságnak?

Hogy a felsőbbségnek engedelmisséggel tartozunk, mert ő Istentől rendeltetett, az már régi keresztyén tanítás.

Szilágyi Sándor ehhez a témához újdonsággal szolgál: nemcsak engedelmisséggel tartozunk a földi hatalmasságoknak, hanem felelősséggel is azokért az emberekért, akik ezt a hatalmat gyakorolják. Amikor a hatalom birtoklói kegyetlenkednek, az igazságot és jogosságot lábbal tiporják, akkor nyilvánvalóan visszaélnek az Istentől kapott hatalommal és ezért súlyos ítélet vár rájuk.

Szilágyi Sándor a vele embertelenül bánó, őt és társait kínzó, velük gúnyolódó rendőrtisztek, börtönőrök felé megtette az engedelmeskedés után a második lépést is: figyelmeztette őket felelősségükre, amelyet a hatalommal vállukra vettek, figyelmeztette őket a számonkérésre, amely egyszer el fog következni.”²⁸

Igen, ez valóban fontos jellemzője a könyvnek, Szilágyi Sándor szemléletének. De az legalább ugyanennyire fontos, hogy ő *szabad szívvel volt fogoly*. Egy ponton úgy is fogalmazott, mikor a munkatábor udvarán két társával az ígéről beszélgettek: „szabadabbak vagyunk azoknál, akik bezártak és fogva tartanak.”²⁹

26 VISKY Ferenc: *Szerelme szorongat*, Konónia, Kolozsvár, 2004, 78.

27 uo., 179.

28 SÍPOS Tibor: *Szilágyi Sándor Boldog rabságom című könyvének ismertetője*, *Tárogató*, 1985/12. 23.

29 SZILÁGYI, 104.

Erőt adó lehet a mai olvasó számára az is, amilyen rendíthetetlen hűséggel várta vissza Szilágyi Sándort a felesége. Akkoriban sokan kaptak hírt a börtönben feleségük elválásáról, akik könnyebb életet reméltek azáltal maguknak. Kisebbik fia, Aladár, édesapjához való hűségét pedig azzal igazolta, hogy akkor is ragaszkodott vezetéknévéhez, nem változtatta azt meg, amikor többen erre biztatták: jobban érvényesülne, tovább tudna tanulni más családnévvel.

Folyamatos imádságban, állandó Krisztus-közelségben, boldog reménységben élni: ebben is példának lehet Szilágyi Sándor sorsa. Az ő szavai álljanak itt befejezésül: „Most, mikor gyorsított tárgyalásunk és elítélésünk emlékét felidézem, kezembe veszem a Bibliát és látom, hogy Krisztust ítelték el korábban ilyen roppant sietséggel... Bírálói szavát hallva mindig az jusson eszembe, hogy csak kicsi töredékét ismerik bűneimnek, Jézus viszont mindent tud, mégis szeret. Ez legyen vigaszom. Minél nyomorultabb voltam, annál inkább vágyódtam Krisztus megmutatására: nézzétek, milyen erőforrás a Megváltó!”³⁰

The Blessed Captive of Christ **Reflections on Sándor Szilágyi's *My Blessed Captivity***

Sándor Szilágyi (1912–1977) was a Reformed pastor who graduated from the theological institute in Cluj. In 1958, he was arrested in connection with the Bethánia movement and sentenced to 20 years in prison; he was released in 1964. After his release, he wrote down his story under the title *Boldog rabságom* [*My Blessed Captivity*], which spread in samizdat form and was eventually published in the West—the Romanian secret police, the Securitate, also tried to suppress the text. In the revised 1999 edition, András Visky described the work as “the chronicle of a great love”: the story of growing sacred love for Jesus. Sándor Szilágyi recorded the chronicle of captivity with humble faith in God and not with a documentary intent.

In the prison, spiritual unity became substantial: he experienced the fellowship of prayer and of the Scripture together with Protestant, Orthodox, and Catholic brethren. The book also presents stories of conversions: a Romanian inmate, a former colonel, and a young prisoner all found their way to Jesus through Szilágyi's mediating service. In a humane, natural style, he writes honestly about physical suffering, temptations, and small joys—such as a family photo or a leaf glimpsed through the cell window. In addition to

30 uo. 48., 140.

the strength of the prison community, the example of Ferenc Visky, his fellow believer and cellmate, was particularly significant.

Szilágyi never abandoned his guards or fellow inmates during times of trial: stories bear witness to how he served with prayer and love, toward everyone.

The central lesson: one must not only obey earthly power but also bear responsibility in its presence. The core message of the book is that freedom is not necessarily physical—Szilágyi, with a “free heart,” was freer than his fellow prisoners, having voluntarily accepted his fate. His closing thought is especially strengthening: “The more miserable I was, the more I longed to show Christ...”

Kárász József: *A legátus**

Nagy István – Haller Gábor – Stéphan László – Kárász József:
Korán sötétedik
Sárospatak, 1932. 129–137.

Szatmári Emília

1. Az antológiáról és a szerző(k)ről

1932 decemberében megjelent egy antológia *Korán sötétedik* címmel, a Sárospataki Református Főiskola betűivel szedve. A kötet szerzői a pataki teológia hallgatói voltak. Verseik, elbeszéléseik, novelláik szellemisége, társadalomkritikája, (vélt/valós) politikai állásfoglalása,¹ istenkeresésük sajátos módja miatt a fenntartó Tiszáninneni Református Egyházkerület elnöksége a négyből két hallgatót fegyelmi úton eltávolított az intézményből (sőt, az ország más lelkészképző intézményeiből is kitiltott). A kötethez előszót író Szabó Zoltán teológiai tanárt is elbocsátani szándékoztak, de a hallgatóság határozott kiállása miatt (elmennek más teológiákra, ha Szabó Zoltán kirúgják) „csak” megrótták, illetve a folyamatban lévő tudományos fokozata megszerzésében akadályozták, a kormányzógyűrés teológiai doktori címet – tanulmányi eredményei ellenére – nem ítéltek meg neki.

* A dolgozat az Újszászy Kálmán Református Örökség Kutatóintézet támogatásával valósult meg.

¹ Szovjet propagandának minősítette az egyházvezetés. Lásd: DIENES Dénes: Viharfelhők a pataki Teológia egén az 1930-as években, *Sárospataki Füzetek*, 2002/2, 78.

A diákantológia ötszáz példányban jelent meg, címét az egyik szerzőnek, Haller Gábornak egy verscíme adta.

„Télbehajló ködös délutánokon hamar esteledik. Korán alkonyodik és hamar kell világot gyujtani, hogy látni tudjunk, ha látni akarunk. Mindenki olyan fényt gyujt, amelyet tud. Százlángú csillárok termeket, szalonokat világítanak meg, olajmécsesek, gyertyák kis kunyhók nyomorúságát. De gyertya és mécs mellett is lehet látni. Kismagyarország tavasztólmessze, felhős, ködös madélutánjának hamarsötétjében – bármilyen szomorú képet világítson is meg – szép dolog mécsset gyujtani, lángot lobbantani, s már most, máris készülni egy egyszer csak mégis eljövő, napfényes tavasz hosszú munkájára.”² – írta Szabó Zoltán az *Előszó*-ban. A szerzők legnagyobb érdemének azt tartotta, hogy a magyar valóság „korhatagságait” azért látják meg, mert *nem áligazságok szerint*, hanem a valóságnak megfelelően tekintenek leendő munkaterükre, a magyar falura, a magyar társadalomra. A terápiához pedig első lépés mindig egy jó diagnózis.

A teológia tanári kara és hallgatósága kiállt a négy diák mellett, de az országgyűlési képviselő egyházkerületi főgondnok, Farkasfalvi Farkas Géza, az egyházi támogatás és az államsegély elvesztésével zsarolta meg az intézményt. Végül is a pataki tanári kar, miután meggyőződött a fenyegetések komolyságáról (a református egyház intézményeinek súlyos finanszírozási gondjáról, a pataki és pápai teológiákra felvehető hallgatók számának korlátozásáról, továbbá a szomszédos gimnáziumban éppen folyó, egy ún. kommunista sejt felderítése céljából kezdeményezett nyomozásról stb.) engedett a kérésnek, és a felelősséget az egyházkerület elnökségére hárítva Nagy István és Kárász József első éves hallgatókat eltávolította.³

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1934/4. száma felvette az antológiát az 1933. évi irodalomtörténeti repertóriumába, s három könyvismertetést is feljegyzett róla.⁴ Valójában ettől több híradás és kritika jelent meg a kötetről, melyek általában eltérő esztétikai színvonalúnak minősítették a különböző szerzők írásait, de Kárász József három novellájáról és Nagy István verseiről valamennyi jó véleménnyel volt. Kárász munkái „egészen érett értékeket jelentenek”⁵ a *Literatura* folyóirat szerzője szerint. „Ízes nyelven beszél el

2 NAGY István – HALLER Gábor – STÉPHÁN László – KÁRÁSZ József: *Korán sötétedik*, Sárospatak, 1932, 4. (Későbbiekben az e könyvből/novellából való idézeteket a szövegben az oldalszám fel tüntetésével jelzem.)

3 Erről bővebben: DIENES Dénes – SZATMÁRI Emília: *Korán sötétedett: Egyháztörténeti adalék*, in: *Korán sötétedik: Rehabilitálva*, Hernád Kiadó, Sárospatak, 2022, 144–148.

4 *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1934/4. 415.

5 n.n.: Nagy István, gróf Haller Gábor, Stephán László, vitéz Kárász József: *Korán sötétedik, Literatura* 1933. 104.

történeteit, amelyek többnyire az emberek szomorú meg-nem-értését példázzák. Plasztikusan vetíti elének a falu vergődését, a lélek kínját a szeretetlenség mocsarában.”⁶

Képes Géza – akkor pataki gimnáziumi tanár – a *Protestáns Szemle*-ben írt a kötetéről. Haller és Stéphan írásait „reménytelenül nem-írásoknak”⁷ értékelte, Nagy és Kárász műveiről elismeréssel szólt. Kárász József – szerinte – olyan szerző, „aki akar is, tud is”.⁸ Egyenesen Szabó Dezső és Móricz Zsigmond szellemi tanítványának nevezte, akinek parasztnovellái a mesterek fejére is dicsőséget hoznának.

A magyar népi írómozgalom meghatározó alakja, Szabó Pál 1964-ben írt visszaemlékezéséből megtudjuk, hogy éppen abban az időben tartózkodott Patakon, s miután elolvasta az antológiát, figyelmeztette Kárászt, hogy *A legátus* című írásáért el fogják kobozni a kötetet.⁹

Nem (csak) ezért, de az egyházkerület valóban elrendelte a fellelhető példányok összegyűjtését és megsemmisítését.¹⁰

A Sárospataki Református Teológiai Akadémia Szenátusa 2020-ban vette először napirendre a szerzők és Szabó Zoltán szimbolikus rehabilitálásának és a kötet újrakiadásának ügyét. A testület támogatta a kezdeményezést, majd 2021 júliusában határozatban kérte a fenntartó Egyházkerületet, hogy rehabilitálja azokat, akiket egykor igazságtalanul sérelem ért. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Közgyűlése 2021. július 24-én határozatban hagyta jóvá Kárász József, Nagy István és Szabó Zoltán rehabilitálását. Megjelenésének 90. évfordulóján pedig újra nyomdába kerülhetett a kötet. Emlékkönyv jellegét hangsúlyozza a facsimile kiadás, melynek utolsó pótlapjain néhány, a kötet értelmezését segítő mai tanulmány kapott helyett.

Kárász József (1914–1996) – a szankció értelmében – az országhatáron túl, Kolozsváron folytatta teológiai tanulmányait, végül Budapesten fejezte be azt. Írói munkássága folyamatosan bontakozott ki ezekben az években. Az *Erdélyi Helikon*, az *Ifjú Erdély* és a *Pásztortűz* közölte újabb műveit. Később több folyóirat alapítója és szerkesztője volt. A népi írók elleni perek idején a védelmükben írt egy cikke miatt kéthavi fogságra ítélték.

Első regénye, a *Tanya*, 1939-ben jelent meg, amit 1999-ig tizennégy másik követett.

6 uo.

7 KÉPES Géza: Korán sötétedik, *Protestáns Szemle*, 1933/4. 192.

8 uo.

9 SZABÓ Pál: Sárospatak, *Új Írás*, 1964/1, 75.

10 Bővebben: DIENES – SZATMÁRI: i. .m, 144–148. és LAPIS József: *Fejezetet írni a város „viharos romantikus” múltjába*, in uo., 149–159.

Főállása – nyugdíjazásáig – a hódmezővásárhelyi Csongrád Megyei Könyvtárban volt. Itt tudományos kutatómunkát folytatott, különböző tematikájú konferenciákat állított össze és publikált. Soha nem volt gyülekezeti lelképásztor.

2. A novella bemutatása

A protestáns teológiai intézmények hagyománya, hogy hallgatóikat a nagy üdvtörténeti ünnepek alkalmával ünnepi követként (legátus) kiküldik a gyülekezetekbe. Kettős haszna is van ennek a gyakorlatnak. Egyrészt hasznos a diákok számára: az igehirdetés gyakorlásának alkalmi és helyei lehetnek a gyülekezetek templomai, szószékei, miközben ismerkednek majdani szolgálati helyük gyülekezeteivel, megismernek falusi és városi közösségeket, különböző kegyességi formákat, tradíciókat s nem elhanyagolható számukra az sem, hogy tanulmányaik folytatásához ilyenkor gyülekezeti adományt is kapnak. Másrészről hasznos, fontos abban a tekintetben, hogy mivel ezek a lelkészképző intézmények egy-egy egyházkerület fenntartásában működnek, a teológiaiak rendszeresen megjelennek, hírt adnak magukról a kerület gyülekezeteiben. A protestáns gyülekezet és iskola kapcsolata alapvető és természetes a reformáció századától kezdve Magyarországon. A közösségek imádságban hordozzák iskoláikat és anyagilag lehetővé teszik működésüket, az iskolák pedig – mint egyféle *veteményes kertek* – kinevelik a jövő gyülekezeti tagjait, lelkészképző intézetek esetében a leendő lelképásztorokat.

A novella egy debreceni negyedéves, azaz végzős¹¹ teológus pünkösdi legációjának történetét mondja el.

A legátus az ünnep szombatján érkezett meg az alföldi faluba. A kurátor fia vitte be kocsival az állomásra, s a diák menet közben az egyik kapuban álló lányra (történetesen a kurátor lányára) meggondolatlanul sértő megjegyzést tett, „kis falusi libának” (130.) minősítette. Amikor ez a kurátor tudomására jutott, elhatározta, hogy megleckézteti a diákot.

A pünkösdvásárnap délelőtti istentisztelet után, ahogy lenni szokott, a legátus a lelkésznel ebédel. Az idős, özvegy lelképásztor hajadon lányával él. S ahogy lenni szokott, az apa vőaspiránsként tekintett a diákra. A lánynak azonban nem tetszett a kiélt, életunt, züllöttnek látszó fiatalember, akinek – úgy tűnt számára – életenergiáját az elmúlt években a debreceni lányok már elpazarolták. Márpedig ő szerelemből akart házasodni, s ezen rendre össze szoktak veszni az apjával.

11 Csak a 275/1940. sz. konventi határozat mondta ki a „teológiai tanfolyamok” tíz félévre emelését. Bővebben: TÓTH-GÓLLYAI Dániel (szerk.): *Anyaszentegyházunk életszükséglete: Az egységes lelkészképzés reformjai a magyarországi református egyházban 1883–1940 között*, KRE Hittudományi Kar, Bp., 2023.

Szokás volt ebben az időben az is, hogy a legátus házról házra járva gyűjtötte össze magának az elkészített adományokat. Ebéd után a diák el is indult erre az útjára. A kurátor előzetes kérésére mindenütt a borospohár alá tették számára a pénzt, melyet csak úgy kaphatott meg, ha előbb megitta a rátöltött bort. S mivel ő nem akart egyetlen pénzért se lemondani, minden háznál felhajtotta a két-két deci alkoholt.

Bírta a legátus az italt, hozzászokott a debreceni mulatozások során, de amit ott egy egész éjszaka alatt ivott meg, itt másfél óra alatt döntötte magába. Az ebéd közben elfogyasztott bort további több liter nedű követte. Lerészegedésnek folyamatát naturalista képsorokon keresztül követhetjük végig. Utolsóként érkezett a kurátorékhöz, ahol fél literes korsóval kínálták, s ahol delíriumos állapotában is felismerte a korábban megsértett lányt, s a cselszövést, amit a felháborodott apa szervezett ellene. Visszaút azonban már semmilyen értelemben nem volt. Menni kellett a templomba, mert a délutáni istentiszteletet ő tartotta. Az idős lelkész már előre jelezte távolmaradását a templomi alkalomról, mert a lába is fájt, meg unta is kissé az istentiszteletet, hiszen negyven éve minden vasárnap prédikált.

Az istentisztelet végre elkezdődött, a templom megtelt emberekkel, mivel a falusiak kíváncsiak voltak a legátus (le)szereplésére. Amikor az elhelyezkedett a mőzesszékekben, akkor vette észre, hogy menet közben, a nagy ivászatban elhagyta valahol a Bibliáját. A kurátor szerzett neki valami régi, penészes zsolta-roskönyvet. Az éneklés alatt felrémlt előtte, hogy ha most jó benyomást tudna tenni a hívekre, idejöhethetne káplánnak, aztán az öreg pap után biztosan megválasztanák lelkészüknek is. Csak ne ivott volna ennyi bort... Mikor az italra gondolt, undort érzett, rosszulletet, forróságot. Alig bírt felmenni a szószékre, s amikor felnyitotta a penészes, dohszagú könyvet, hirtelen erősen megszédült, a könyvet leejtette a földre, s maga is majdnem utánazuhan. „Elfelejtett imát, prédikációt, mindent. [...] Meredten, baromivá torzult arccal bámult a szemközi falra és veszett kínjában olvasni kezdte: »A szent eklézsia hősi halottainak emlékére állíttatott ez a márványtábla közköltségen. A haza védelmében elesetek vagy eltűntek a következő örök emlékü egyháztagok: Bokor Vince élt...«” (136.)

A hallgatóság mozgolódott: felálltak, leültek, krákoztak, püsszegtek, alig bírták visszatartani a nevetést. A legátus undorodott a tömegtől, undorodott magától, kényszerképzetei voltak, s mielőtt lezuhan volna a magas prédikátorszékből, a kurátor karjánál megragadta és kezdte lehúzni onnan. Az utolsó három lépcsőfokot így is egynek vette, elesett, s az úrasztala elé vágódott. Két ember emelte fel és húzta ki a templomból.

A nép a templom előtt sokáig beszélte a történeteket, végül harsány kacagásba törtek ki. „Volt ebben a kaján örömrivalgásban valami sohasem érzett

mámoros boldogság, hogy ezt a vén papot, akit itt hizlalnak évszámra, megcsufolhatták, ha nem is őt, de legalább a legátusát, de azt oszt alaposan.” (137.)

Aztán lassan elindultak az éppen a faluban állomásozó cirkusz irányába. „Ott legalább kapnak valamit a pénzükért...” (137.)

3. Egy értelmezési kísérlet

A novella szereplői mind a bibliai, mind a kálvini hitvallásosságtól, valláserkölcsei és általános etikai értékrendtől távol kerültek (ha ugyan valaha is közel voltak azokhoz).

Az egyház hivatalos szolgája – ahogy minden úrvacsorai ágendában *expressis verbis* ki is mondjuk – *méltatlan* Isten ügyének hiteles képviselője. Az idős lelkész legnagyobb természetességgel engedélyezi magának, hogy fájó lábaira hivatkozva ne vegyen részt az istentiszteleten, melyen az ősi kollégium követője prédikál(na), s ugyanilyen lelki nyugalommal mondja el azt is, hogy több évtizedes működése után unja is már azt. Ez az attitűd nyomokban sem látszik tartalmazni a Krisztus ügyéért lelkesedő, azért fáradozó, érte áldozatot is vállaló elődök lelkiségét, küldetéstudatát, kegyességét.

A pipázó, borozó, borát kapzsi módon őrző, lányától a romantikus regényeket és a *Nyugatot* éppen eltiltani készülő lelkész nem szellemi örököse a 16. század tudós teológusainak. Negyven esztendő szolgálati ideje alatt nem a falut emelte a hit, a valláserkölc és a kultúra magasabb szféráiba, hanem maga csúszott le ezek grádicsain.

A rábízottakkal való kapcsolata, irányukba elvárható felelőssége, pásztori hivatása is messze van az ideálistól. „Nincs itt egy jóakarója sem az egész faluban, cselédet is azért nem tart.” (131.) Máskor lesajnálva, sértőn nyilatkozik falusi gyülekezetének tagjairól: szívesebben mennek cirkuszba, mint templomba. „Ilyen a nép faluhelyen, lássa...” (131.) Ez az attitűd rokonságot mutat a legátus viselkedésével: az egyik a vidéki lányt nézi le és becsmerli, a másik általában a falusi parasztembereket, beleértve saját gyülekezetének tagjait. Ahhoz a lelkészhez pedig, aki nincs szeretettel, tisztelettel és felelősséggel nyája iránt, a közösség nem kötődhet pozitívan, csak hasonló szeretetlenséggel és tiszteletlenséggel.

A fiatal teológus már lelkésszé szentelése előtt lezüllött. Látszanak rajta a kollégiumi évek átdorbézolt éjszakái, nagy ivászatok, nők. Úgy tűnik, mintha kimondottan ezek miatt ment volna egykor a városba, s nem azért, hogy felkészüljön arra a szent hivatásra, melyre – optimális esetben – Isten hívja el embereit, hogy az ő ügyét képviseljék, az ő igéjét hirdessék az emberek között. Önérzete mégis átlag feletti, ismeretlenül is megvetően szólja meg a fiatal lányt,

majd miután pénzsóvár és nagyívó módon besétál a számára felállított kelep-cébe, ravasz gazembereknek (133.) mondja a parasztokat.

Lerészegedése folyamatát ugyan érzékeli, felismeri, hogy meg kellene állnia a borivásban, hiszen Isten ígétét készül hirdetni, s azt biztosan tanították a végzős diáknak, hogy *praedicatio verbi Dei est verbum Dei*, azaz Isten ígétének hirdetése maga Isten ígéje. Hiába, mert „a következő házaknál is csak meg kellett innia a bort, a pénz miatt...” (133.) A pénz éppen eddigi életmódja folytatásához szükségeltetik.

Ezek után nemigen érzünk szánalmat a csöbbe húzott, emberi mivoltából kifordult, megcsúfolt és megszégyenített legátus iránt.

A gyülekezet képét és viszonyulásait nagymértékben meghatározza, formálja lelkipásztorának személyisége, kegyessége, hitelessége (hiteltelensége). A novella lelkésze több mint egy emberöltő óta volt jelen és hatott a közösségre. S ez a közösség nem egy buzgó, Isten ígétét szomjazó, arra élete zsinórmértékeként tekintő református gyülekezet. Akik kaphatók a kurátor gonosz játékára, s szándékosan leitatják istentisztelet előtt a prédikátort, azok nem csak az egyházat, s annak szolgáját nem tisztelik, de Isten ígétét sem, amelyet ez *képviselni* rendeltetett.

A pümkösi templom sem az ígére szomjazó hívekkel telt meg (szokatlanul), hanem a botrányt, a bukást látni akarókkal.

De más vasárnapokon sem igen lehettek az igehirdetések Krisztus-közpon-túak. „... már nem is szeretem hallgatni a beszéggvit. Mindig arról a Trianonról vagy mi a fityfenérül beszél, meg a háborúról. [...] Jó, hogy vót ez a háború, mán azóta nem is tudna miről beszélni, pedig ő ott se vót...” (129.) – foglalta össze a gyülekezet két tagja a prédikációk szokásos tartalmát. Fontos téma mindkettő, olyanok, amelyekről kell hogy legyen értéktétele, mondanivalója az egyháznak, egy magyar református lelkésznek, s azt megfelelő időben és helyen meg is kell fogalmaznia, de az igehirdetés üzenetének középpontjában még ezek sem állhatnak, mivel a református igehirdetés nem lehet más, csakis *Krisztus-közpon-tú*. Még aggasztóbb, hogy a hívek jobban értik, érzik a hangsúlyeltolódás tarthatatlanságát, mint az igehirdető.

Mindezek relációjában a történet végi nevetésben, majd „harsogó kacagásban”, végül „vad röhejben” (137.) a hívek bizonyos elégtételvételét fedezi fel az olvasó, s nem ostromozza a gyülekezetet a történetek miatt, hiszen megérti, hogy a legátus megszégyenítésével és lejáratásával végső soron a régóta „hizlalt” „vén papot” (137.) csúfolhatták meg. Azt a lelkészt, akit nem érdekelt, nem fűtött a szent küldetés: „Egy lélekért se érjen vádja téged, / Hogy temi-attad nem látta meg Őt.”¹²

12 RÉ21, 832. dicséret, Ó, Sion, ébredj... 5. vsz.

4. Egyféle értékelés

Az egyháziak elvesztették tekintélyüket és hitelességüket, mert szem elől tévesztették valódi küldetésüket. A teológiai eltévelyedésből következik minden más hamisság. Az a lelkipásztor, akinek nem személyes megváltója Krisztus, az a legritkább esetben vezethet másokat hozzá. Aki maga nem viseltetik együttérzéssel és szeretettel más emberek irányába, az hogyan taníthat róla másokat? Ahol a pénz, a bor, a kényelem (vagy aktuálisan más és más) a prioritás, ott az evangélium perifériára szorul. Ahol pedig az evangélium nem elsődleges, ott Krisztus földi egyháza tévelyeg, eltávolodik küldetése lényegétől.

Ecclesia semper reformanda debet. Az egyháznak szüntelenül meg kell újulnia. E 16. századi reformációs tételt sűrgeti Kárász József is novellájával. Aki féltőn szereti egyházát, az nem hunyhatja be szemét annak bűnei felett. Annak szólnia kell, rámutatni a tévedésekre, rossz döntésekre, hamisságokra, figyelmeztetnie kell, s ha szükséges, az ezzel járó áldozatot (büntetést) is viselnie szükséges. Sokan megtették már Krisztus egyháza történetében. Kárász is meghozta a maga áldozatát ezzel az írásával, és vállalta a következményeket.

Túlzó kritikája, radikális megfogalmazásai, nyers kifejezései, undort keltő képei, riasztó üzenetei mind egy célt szolgálnak: az egyház nézzon az ige tükrébe, nézzon szembe önmagával, lássa meg bűneit: a krisztusi lelkülettől és küldetés-től távol kerülését, s ezek fő forrását és legfőbb következményét: Isten ígééhez való ragaszkodásának elvesztését és az igehirdetés tisztaságának elhagyását. A szélsőséges kép, amit az író láttat, nem kívánatos sem az egyház, sem a világ számára, sőt kifejezetten taszító, felháborító és megbotránkoztató. Ha torz is a tükör, amit tart, azt a figyelmeztetés szándékával teszi: *ilyen* egyházra nincs szükség. Nem ilyen egyházra van szükség. Éppen ezért *mozgósít is: ecclesia semper reformanda debet.* Újuljon hát meg!

Kárász nem sulykolta didaktikusan mondanivalóját, de remélte, hogy értik majd az üzenetet. A döntési helyzetben lévők akkor nem akarták érteni, sőt kimondottan félre akarták érteni. Kárásznak mennie kellett.

A földi egyház *hadakozó*,¹³ küzd a testtel, a világgal, a gonosszal, a bűnnel.¹⁴ Ezért mindig aktuális, szükséges a szembesítés és/vagy a tükörbe nézés. Az üdvös megújulás érdekében. Az anyaszentegyház szolgáinak is.

13 A Második Helvét Hitvallás, XVII. fejezet, Az Isten közönséges és szent egyháza és annak egyetlen feje, in *A Heidelbergi Káté. A Második Helvét Hitvallás*, MRE Kálvin János Kiadója, Bp., 1999, 157.

14 uo.

József Kárász: *The student preacher*
István Nagy – Gábor Haller – László Stéphan – József Kárász:
It gets dark early
Sárospatak, 1932. 129–137.

In December 1932, an anthology titled *Korán sötétedik* [*It Gets Dark Early*] was published, typeset using the fonts of the Sárospatak Reformed College. The authors of the volume were theology students at the Sárospatak seminary. Due to the spirit, social criticism, (perceived or real) political stance, and the distinctive form of their search for God expressed in their poems, short stories and narratives, the leadership of the Cistibiscan Reformed Church District, which maintained the institution, expelled two of the four students through disciplinary action.

In issue 4 of the 1934 volume of *Irodalomtörténeti Közlemények* [*Publications on Literary History*], the anthology *Korán sötétedik* [*It Gets Dark Early*] was included in the literary history repertory for the year 1933, and several book reviews were also published about it.

The three short stories by first-year theology student József Kárász, published in the anthology, received distinctly positive reviews; several critics referred to the young author as an intellectual disciple of Zsigmond Móricz and Dezső Szabó.

In his short story titled *A legátus* [*The Student Preacher*], József Kárász presents criticism of the church through the story of a theology student's Pentecost legation, portraying a contemporary village pastor, a future minister, and the congregation. With radical expressions and exaggerated depictions, he intended to urge the renewal of the church and its servants.

A KÖTET SZERZŐI

Balogh Judit PhD, dr. habil. – egyetemi tanár, EKKE Történelemtudományi Intézet

Budai Gabriella – magyar nyelv és irodalom szakos középiskolai tanár

Dienes Dénes PhD, dr. habil. – egyetemi tanár, SRHE Rendszeres Teológiai és Egyháztörténeti Intézet; gyűjteményigazgató, TIREKTGY

Fórián Andrea – egyetemi hallgató, SRHE, Református közösségszervezés MA

Lapis József PhD – tudományos munkatárs, SRHE; irodalomtörténész, kritikus

Szatómári Emília PhD – egyetemi docens, SRHE Rendszeres Teológiai és Egyháztörténeti Intézet

Varga Borbála Kincső – egyetemi hallgató, ELTE BTK, Irodalom- és kultúratudomány MA